

Útban az Európai Unió felé

**Szerkesztette:
Karikó Sándor**

A kötet
Az Európai Unió szomszédságában című *II. Nemzetközi Szakmai Konferencia*
(Szeged, 1997. június 19-20.) anyagát tartalmazza.

A konferenciát rendezte:

MTA Szegedi Akadémiai Bizottság Filozófiai és Történettudományi Szakbizottsága
JATE Európa Tanulmányok Központja
JGYTF Társadalomelméleti Tanszék
PROGRESS Vállalkozásfejlesztő Alapítvány

ISBN: 963 04 9335 7

© Karikó Sándor, 1997.

PROGRESS Vállalkozásfejlesztő Alapítvány
Szeged, 1998.

TARTALOM

Előszó

BEVEZETŐ ELŐADÁS

Kulcsár Kálmán: Utunk Európába

NORMÁK - ÉRTÉKEK - ALKALMAZKODÁS

Ungváry Zrínyi Imre: A politikai pluralizmus és az értékválasztások sokfélesége

Kiss Endre: Kettéosztottság, azonosság, differenciálódás

Szabó Tibor: Európa-paradigma és interszubsjektivitás

Karikó Sándor: Az Európa-konformitáson innen és túl

Balogh Tibor: A „fogoly dilemmája” néhány értelmezési kísérletéről

INTEGRÁCIÓ - HARMONIZÁCIÓ - RÉGIÓK

Bodnár László: A jogharmonizáció mibenlétéről, társulási egyezményünk hatása a magyar jogharmonizációra

J. Nagy László: Déli partnerség - keleti kibővülés

Soós Edit: Integráció és regionalizmus

GAZDASÁG - KÖRNYEZET - EMBER

Staller Tamás: Az Európai Unió - humánökológiai gyökök

Tóth I. János: Integráció és/vagy környezetvédelem

Farkas Beáta: A Dél-Alföld az európai régiók között

OKTATÁS(POLITIKA) AZ EURÓPAI UNIÓ TÜKRÉBEN

Csirik János: Útban az Európai Unió felé - felsőoktatás

Vidács Ferenc: Integrációs tudat a főiskolai hallgatók körében

Albert Gábor: Az Európai Unió tanítása a középiskolában

Előszó

Egy tudományos konferencia anyagát tartalmazza ez a kötet. Tudom, az európai uniós csatlakozás kérdéséről manapság sokat és sokan vitatkoznak, úgyszólván naponta jelennek meg híryanagyok e témáról. Számos tanácskozást rendeztek már, mi több, politikai vetélkedők és viccek születnek az úgynevezett EU-problematikáról. Annyit beszélünk az európai közösségről, hogy a hatás - félő - visszajára fordul. Mintha a társulás kérdése iránt kezdenénk közömbössé válni, pedig még messze vagyunk a tényleges taggá válástól. Ám csak magunkat hoznánk még nehezebb helyzetbe, ha ezen a téren érzéketlenné, netán - éppen ellenkezőleg - türelmetlenné válnánk. Kellő komolysággal s megfontoltsággal kívánatos és szükséges vizsgálódnunk. Hiszen sorsdöntő kérdésről van szó: az Európai Unió történelmi jelentőségű képződmény, amely már önmaga létében vízvonalzó. Azaz akár a csatlakozás, akár a kívül maradás, ezernyi módon befolyásolja életünk alakulását, bárhol helyezkedünk is el Európában, az EU-hatások alól egyszerűen képtelenség kivonni magunkat.

Nem fölösleges, éppenséggel elkerülhetetlen tehát minduntalan feltenni a kérdést: valójában mit is jelent számunkra az Európai Unió. Egy pillanatra sem feledhetjük a régi igazságot: amivel sokat foglalkozunk, az még nem jelenti szükségképpen, hogy ismerjük is azt. Legalábbis óvakodjunk a gyors következtetések levonásától, az ötletszerű gondolatoktól. Célszerű kiindulnunk itt is abból az általános módszertani tapasztalásból, hogy a „dolog” a maga mélységében s differenciájában csak nehezen, hosszadalmas kutatómunka után ragadható meg, vagy teljességében egyáltalában nem is tárható fel. Számomra nyilvánvaló, az EU és Magyarország viszonyának kérdését szüntelenül, újra és újra meg kell vizsgálnunk. Abban a reményben, hogy leküzdjük az indulatok s előítéletek, illetőleg a látványos, de ingatag nekibuzdulások s elvtelen alkalmazkodások veszélyét, s egyszersmind valódi érvek, szakmai, racionális szempontok alapján készülünk fel az európai uniós kihívásra.

Azt hiszem, az európai integráció az európaiság legújabb kori (csupán néhány évtizedes múltra visszatekintő), legnyilvánvalóbb, s talán a legnagyobb hatású formája. Nem pusztán földrajzi egységet, még csak gazdasági tömörülést sem jelent. Ennél többről s másról van szó. Az Európai Unió korszakos hatású fejlemény, egyidejűleg gazdasági alapú szükségszerűség, politikai akarat s választás, valamint kulturális értékrendet kifejező-képviselő attitűd. Nem mechanikusan kreált, egyféle alapozású közösség, nem uniformizált (s ezért unalmas) világ, hanem éppen a sokféleség, a mindenoldalúság elvével s értékrendjével működő, szerves együttműködési forma.

Mindebből következik, a csatlakozási szándék, illetőleg maga a bővítés számos, különböző területeket érintő kérdést vet fel, amelyeket politológiai, közgazdasági, sőt, filozófiai, szociológiai, jogelméleti, szociálpszichológiai, etikai és pedagógiai szempontból is szükséges kidolgoznunk vagy újragondolnunk. Nem meglepő hát, hogy a kötetben szereplő tanulmányok szerzői között megtaláljuk e tudományok művelőit-kutatóit. S bár első pillanatra különösnek, netán távolinak tűnhetnek tanulmányíróink egyes megállapításai, mégis - ha meggondoljuk - az elemzések egésze s a mondanivaló mindig összefügg fő témánkkal, vagyis az integrációs felkészülés jelenlegi vagy potenciális problematikájával.

Előfordul, hogy egyes szerzők nem tudnak vagy nem is akarnak megnyugtató válaszokat adni a felvetett kérdésekre, s ily módon kielégületlenül hagyják majd az olvasót. (Más kérdés, felléphetünk-e egyáltalában ilyen igénnyel!) Mindemellett jó szívvel ajánlom figyelmükbe e könyvet. Bizonyos vagyok benne, a tisztelt olvasó talál majd benne megfontolásra érdemes gondolatokat, új meglátásokat, nem egyszer meglepetést keltő javaslatokat. Legfőképpen azért

célszerű áttanulmányoznunk az anyagot, mivel az a téma sokszempontú megközelítése mellett érvel, illetőleg azt bizonyítja, mennyire indokolt minél többféle összefüggést figyelembe vennünk, amikor a csatlakozási felkészülés-felkészítés kérdését vizsgáljuk.

Nem nehéz feltételeznünk, az európai uniós közösségbe való bekerülés, majd a benne kialakítandó együttműködés a nemzetet, az egyes embereket egyaránt próbára tevő küzdelmet fog jelenteni. Kosztolányi Dezső „Európa” című versében azt írta: „Európa... / te szent, te / magasztos.../ viaskodom érted.” Nos, az Európai Unióra alighanem túlzás állítani azt, hogy az szent és magasztos lenne. De viaskodni érte, nagyon is kívánatos és szükséges.

Szeged, 1997, szeptember 28

Karikó Sándor

BEVEZETŐ ELŐADÁS

Kulcsár Kálmán: **Utunk Európába**

Németh László 1943-ban - „Madáchoot olvasva” - sajátos szempontokra hívta fel a figyelmet a magyar történelem és Európa viszonyában. „A komolyan vett európai eszmékre az európai történelem jégverése Rákóczin, Hajnóczyékon, a szabadságharcon, Adyn és társain mindmáig: ez a magyar szellemtörténet.”

Mit jelent ez a magyar történelemben? A megkésettiséget, bizonyos fokig az elszakadást vagy akár leszakadást a történelemtől, amelyre következhetett ugyan a „kizököknt” idő helyre- rakása, de már későn. Németh László értelmezésében akkor, amidőn, az európai történelem már túljutott - esetleg csak átmenetileg - a komolyan vett eszméken. Így a megkésett magyar cselekvést - bármennyire is európai eszméken nyugodott - tragédia, jobb esetben meg nem értés követhette, amely azután bizalmatlanságot és csalódottságot válthatott ki akár az európai gondolkodású emberekből is. A történettudomány általánosabban is ismeri ezt a jelenséget, a történelmi folyamatok és jelenségek **aszinkronitását**, amely idődimenzióbéli eltolódás folytán más tartalmat, funkciót adhat ugyanazon jelenségnek, ami ebből következően a történelem „fősodraban” másféle értékelést is kaphat.

Magyarország a 20. században az 1920. évi trianoni békeszerződéssel, gazdasági, társadalmi, kül- és belpolitikai következményeivel, nem utolsósorban a nemzettudatra gyakorolt hatásával, méginkább a második világháborút követő, nagyjából négy évtized kiszolgáltatottságával - történelmében nem először - kiesett az európai fejlődés fősodrából. Ám ugyanúgy mint más hasonló időszakokban, lényegében nem távolodott el „végzetesen” Európától, az euro-atlanti civilizációtól, nem „szervült be” a határain átjutott euro-ázsiai civilizációba. Kultúrájában, a tudomány területén, jogrendszerében, de bizonyos fokig még gazdasági kapcsolataiban is megőrizte azokat az alapvető összefüggéseket, amelyek a kontinens nyugati és középső része közös értékeihez, jószerivel saját múltjához is fűzték, és amelyek lehetővé teszik számára az újbóli beilleszkedést.

Az európai történelem fő sodra a második világháborút követő időszakban egyre erősebben megmutatkozó **integrálódási folyamat**, amely gazdasági és politikai szempontból egyaránt érvényesül, s amely az euro-atlanti kultúra több évezredes fejlődése során maradandónak bizonyult értékeire is épül. Kérdés azonban, hogy napjainkban, amidőn az integrációs folyamatokba való beilleszkedésünk mellett e folyamatokra épült **szervezetekbe való belépés** került napirendre, vajon az oly fényesnek tűnő európai égbolttól nem éri-e a magyarságot ismét „jégverés”? Nem lép-e túl Európa azon az időszakán, amidőn integrációs szervezeteinek bővítése egyáltalán érdekében állott, illetőleg hajlandó volt a bővítés árának jelentős részét megfizetni? Nem ér-e el esetleg az „euroszkepticizmus”, tehát magának szervezeti integrációnak hatékonyságával, további fejlesztésének szükségességével szembeni **kétely** olyan fokot, amely formálisan elutasítja a belépést vagy elfogadhatatlanul magasra emeli Magyarországgal szemben a csatlakozás árát?

Ezek a kérdések időnkint erősödve, időnként elhalványodva ott kísértének az integrációs folyamat és szervezeteinek működése mögött. Különösen azoknak a politikusoknak vagy akár tudományos elemzőknek munkálkodása ad tápot ilyen nézeteknek, akik szerint az integrációs folyamatot és főként szervezeteit lényegében a szovjet hadsereg egykori közép-európai jelenléte hívta életre, így a szovjet veszély elmúltával feleslegessé váltak. Szélsőségesen meg-

fogalmazva: többé már nincs igazi funkciójuk vagy legfeljebb az európai hatalmi egyensúlyt megbontó egységes Németország „fékmentartása” indokolhatja létüket.

Jóllehet Magyarországon minden parlamenti politikai párt egyetért az integrációba való beilleszkedéssel, szervezeteibe való belépéssel, az „**euroszkepticizmus**” itt is él, sőt nem kevesen a magyar gazdaság tönkretételének, a magyar kultúra, sőt a magyar nyelv eltűnésének vízióját is összekapcsolják az Európai Unióhoz való csatlakozással. Az elmondottak legalábbis három probléma felvázolását indokolják. Ezek: milyen Európába vezet Magyarország útja; milyen magyar érdekek indokolják a csatlakozást; végül, mit jelent a felkészülés.

*

A gazdasági, politikai világgépet felrajzoló gondolkodás mára lényegében kétféle metaforát alakított ki. A **globalizálódás metaforáját**, amely elsősorban a technikai fejlődés által mozgott gazdasági folyamatokra épül. Igaz, az elmúlt évben jelent meg Lester Thurow *The Future of Capitalism* c. könyve, amely szerint valójában a második világháború utáni ideológia indította el a tőkés világot a globális fejlődés útján, s a technológiai fejlődésből adódó társadalmi attitűdök és kormányzati akciók **alkották meg** végül is a globális világgazdaságot. Lester Thurow - aki egyébként koherensen kimunkálta ezt a felfogást sajátos történeti példával is él. Ha ugyanis - írja - a második világháború után az Egyesült Államok a történelméből egyébként könnyen adódható elszigetelődés útjára lép, kialakulhatott volna Kína Középső Királyságának modern megfelelője. Minthogy nem így történt, szabadon kibontakozhattak azok a folyamatok, amelyekben a gazdasági szereplők, elsősorban a transznacionális vállalatok számára a nemzeti határok egyre inkább közömbössé válnak, s a világpiacon versenghetnek olyan fogyasztókért, akiknek az ízlése erősen homogenizálódott. A nemzetközi politikai viszonyok rendszerében ennek a metaforának eddig **az egyetlen hatalom politikai dominanciája** felelt meg, olyan szerződésekkel, amelyek szabad mozgást biztosítanak a gazdaság számára.

A második változat a **regionalizálódás metaforája**, amelyben a politikai elem lenne a domináns a gazdaság felett, s amely az egyetlen hatalom dominanciájától az egymással versengő politikai egységek létehez vezet. Ebben a felfogásban tehát nem az államok, hanem a régiók a fontosak, egy vagy két állam uralkodó helyzete nem adna elég biztos bázist a világ gazdasági rendje számára. Amíg a **globális metafora a gazdasági racionalitást** képviselné a hatalomért folytatott harc „régimódi” nemzetközi politikájának irracionalitásával szemben, addig a másik metaforában **a regionális politikai egységek biztosítanak a gazdaság racionális rendjét**.

Mindkét metaforában az államok szerepe funkcionális változásokból következően alakulna át, szuverenitásuk ebből adódó csökkenésével, egy részüknek egyetlen „közös alapba” való helyezésével. A problémát reális összefüggésekben megközelítők azonban mindkét metaforában az államokat tekintik a nemzetközi rendszer legfontosabb - bár nem egyedüli - szereplőinek, legalábbis a belátható jövőben. A **szupranacionalitás víziója** természetesen mindkét világképben megjelenik. A valódi politikai viszonyok azonban - annak ellenére, hogy különösen a történelmi méretekben gondolkodó kutatók elméletileg több változatát is kimunkálták - eddig nem sok esélyt adtak megvalósulására.

A két metafora természetesen **elvonatkoztatás**, s ahogyan már ma sem, úgy hosszú távra sem tekinthetők egymást kizáró folyamatoknak. Elemeik, tényezőik egyszerre vannak jelen, és bonyolult összefüggésben, gyakran egymást kiegészítve működnek. Bizonyos folyamatok és problémák - mint például a világméretű környezeti leromlás, a demográfiai jelenségek, a világot átfogó kommunikációs rendszer stb. - a globalitást erősítik. Mások, például a gazdasági verseny, a kulturális-civilizatorikus egységek, hagyományos elemeiknek - egyes országokban

a modernizáció kudarca, másutt éppen sikere folytán - erősödő tudatosodása, bizonyos reindigenizálódás, vagy sajátos „értékvegyületek” kialakulása, s a mindezzel összefüggő mentális és életmódbeli sajátosságok, nem szólva a történeti tényezőkről, a regionalizálódást.

A regionális integrációs folyamatok a legerősebbek, szervezeteik - a valós és súlyos problémák ellenére - a leghatékonyabbak Európában. S annak ellenére, hogy a második világháborút követően az Európai Szén- és Acélközösséggel meginduló integráció (bár nem elhanyagolható vélemények szerint ebben az irányban hatott az a körülmény is, hogy a Marshall tervben részesülő európai államoknak maguknak kellett megegyezni a részesedés mértékében) első-sorban gazdasági természetű volt, már megjelentek benne a politikai elemek, amelyek a Római Szerződéstől kezdődően a Maastrichti Szerződésen keresztül a most folyó kormányközi tárgyalásokig egyre inkább erősödtek. Ezek a politikai elemek azonban nem egyértelműen az Európai Közösség, napjainkban Európai Unió strukturális erősödése érdekében hatottak. Az 1966-ban elfogadott un. luxemburgi kompromisszum például, amely bevezette az un. nemzeti vétót a Közösség, illetőleg az Unió kormányközi jellegét, s nem szupranacionális lehetőségeit erősítette. Az 1973-at követő időszakban Spanyolország, Portugália, illetőleg Görögország felvétele azonban legalább annyira politikailag motivált lépés volt, mint ahogyan Ausztria, Finnország és Svédország csatlakozása gazdasági. A közös európai valuta körüli vitákban pedig keverednek a gazdasági és a politikai elemek a szupranacionalitás újból megjelent árnyékában.

Ha azonban ismét a történettudomány fogalomrendszerét hívjuk segítségül, s megkíséreljük alkalmazni - talán kissé tovább is gondolva - Fernand Braudel francia történész elméletét a történelem különböző idősíkjainak elválasztásáról, ezzel összefüggésben a szociális idő fajtáinak jellegzetességeiről, akkor közelebb kerülhetünk a megoldáshoz. Braudel ugyanis három idősíkot - és ezzel szociális időt - különböztet meg.

Az **első**, a (tágon értelmezett) földrajzi sajátosságok és az ember viszonyában jelenik meg, a kettő kapcsolatában természetesen alapvető kulturális sajátosságokat kifejelesztve. Ez az idő lassan mozog, szinte észrevétlen változásokat produkál, mégis alapvető keretet ad a **második** idősík történéseinek, amelyet Braudel társadalomtörténetnek nevez, s amelyen a szociális idő hosszú távú folyamatai zajlanak. Ezekre épül a **harmadik** idősík, a szituációból fakadó politikai és katonai döntések, események „terepe”, amely rövid távú szociális idő eseményeinek színtere. Ez utóbbi az emberi, adott esetben politikusi percepció s a belőle fakadó cselekvés elemzésének közbejöttével könnyebben átlátható, első megközelítésre könnyebben is értelmezhető. Hadd tegyem azonban hozzá: minthogy ezeken az idősíkon zajló történések minden irányban hatnak egymásra, s második, sőt bizonyos fokig a harmadik sík történései lassan formálhatják akár az első feltételeit is, hosszú távú hatásuk nehezen kiszámítható. A rövid távú szituáció látszólag könnyebben elemezhető jelenségeinek **a politikai cselekvés szférájába való transzformálása** pedig nem csupán alapos ismereteket és jó politikusi képességeket, hanem adott esetben államférfíúi tulajdonságokat követel.

Ha ezekben a fogalmakban gondolkodunk, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy az általunk belátható időre (s az idő beláthatósága az első és második idősík történéseinek helyes értékelésétől függ), akkor **az integráció nem csupán az európai folyamatokkal megalapozott, hanem feltehetően euro-atlantivá szélesedik majd.**

Már eddig is látható, hogy megkülönböztethetők ebből a szempontból akár a harmadik idősík jelenségei is. De Gaulle ellenállása, aki Nagy Britannia belépését is az Egyesült Államok „trójai falóvának” tekintette, már az őt követő Pompidou magatartásából is eltűnt. Az Atlanti Óceán másik oldaláról elindulva, a Kissinger által kimunkált nixoni politika eredménye - ha nehezen is érvényesült, s az adott szituáció (első-sorban Nixon helyzetének megिंगása) körül-

ményei folytán - nem hozta ugyan létre az új Atlanti Kartát, 1973 mégis Európa éve volt és felvillantott valamit az Egyesült Államok számára is. Azt ugyanis, hogy egy izolálódott Egyesült Államok és egy befelé forduló, szűk határok közé záródott Európa nem csupán a kettő közötti konfliktusok kézenfekvő forrása, hanem olyan veszélyes állapot, amelynek következményei globális mértékben is kiszámíthatatlanok. Vannak már politikusi megnyilatkozások és tudományos elemzések is, amelyek észlelik vagy legalábbis kezdik érzékelni ezt a mélyről származó egymásra utaltságot.

Az Amerikai-központú kelet-ázsiai rendszer - amely a mértékadó elemzések szerint első-sorban katonai-biztonsági téren gyengült meg, sőt bomlása is megindult - hosszútávon Kínaközpontúvá válhat. Hasonló jelek mutatnak a kelet-ázsiai gazdasági rendszer átalakulására is. Csak egyetlen példát említek. Az amerikai kereskedelmi deficit nélkül megszűnik a japán kereskedelmi többlet, s ez az egész térség gazdasági viszonyait átrendezi. Kérdés, hogy az Egyesült Államok meddig hajlandó finanszírozni ezt a kereskedelmi deficitet. Az eddigi tárgyalások nem sok eredményt hoztak. Egy nagyon valószínű fordulat esetén az Egyesült Államoknak a még élő latin-amerikai irányultság mellett, egyre inkább európai kapcsolatait kell erősíteni. Margaret Thatcher - aki elszántan utasította el az Európai Unió föderalista fel-fogását, s ezt világossá is tette 1988-ban Bruges-ben tartott beszédében, egyik érvként éppen az Európai Közösség fontosságának relativizálódására hivatkozott a globalizálódás kihívásával szemben. Mint ismeretes, akár Nagy Britannia közbejöttével is, a Közösség és az Egyesült Államok szorosabb viszonyára törekedett. Hasonló nézetek az Óceán másik partján is élnek. Hadd utaljak itt csak a NAFTA és az európai gazdasági közösség (a Maastricht utáni Unió egyik pillére) egyre többször emlegetett összekapcsolására. Az utóbbi évek eseményei egyébként is illúziókat romboltak, például világossá tették, hogy Európa a Szovjetunió összeomlása után sem oldhatja meg biztonsági problémáit a NATO keretein belül sem, az Egyesült Államok hatékony részvétele nélkül. Az EBESZ eddig nem tudott felmutatni valódi sikereket, nem is teljesen világos az elhelyezkedése és funkciói az európai szervezetek rendszerében, s könnyen lehetséges, hogy - különösen a NATO és Oroszország külön megegyezése után - gyakorlatilag feleslegesnek bizonyul. Európának a századforduló óta észlelhet gazdasági visszaszorulása sem ért véget, s különösen nem fordult meg az Unió létrejötte ellenére sem. Ha pedig figyelembe vesszük az európai tudományos-technikai fejlődésének az amerikaihoz mért lassúbb ütemét, s a még mindig működő „agyelszívást”, a fordulatra nem sok remény van. Az amerikai gazdaságnak az európaihoz kötődő szálai tehát - különösen erősödésük és fokozódó integrálódásuk esetén - kedvezőbb választ tesznek lehetővé a világgazdaság és a más régiókban zajló folyamatok kihívásaira. Végül, az Atlanti Óceán két partján elterülő földrészen élő euro-atlanti kultúra - a nem kevés s gyakran inkább felszíni különbség ellenére is - **ugyanazon alapértékeken nyugszik**. Ezt a kultúrát ma sok tekintetben és a felszínen talán az amerikai fogyasztási modell, életmód, s a hozzájuk kapcsolódó értékek jellemzik akár Európában is. A történelem első síkján élő viszonyrendszerből kialakult alapvető értékek azonban, amelyek a második sík folyamataiban kibomlottak és intézményekké is szilárdultak **európai gyökerűek**, s sokkal inkább összekötik hosszú távon az Atlanti Óceán két partját, mintsem elválasztanák. Ha csak valamennyi figyelmet is áldozunk Hunting-ton elemzésének a civilizációs egységeknek a nagy régiók képződésében megnyilvánuló szerepéről, ennek következményeiről, még elmélete kritikáját is értékelve sem utasíthatjuk el minden további elemzés nélkül ezt a távlati perspektívát.

Nem állítom természetesen, hogy **ez a perspektíva mozgatná az ezredvég euro-politikáját**, jóllehet a biztonsági szempontok, s a NATO mint szervezet a két kontinenst ma is összekötő napi politikai probléma. Ellenkezőleg, ezzel a távlattal szemben bizonyos ellenszenv, akár valódi vagy rosszul sejtett tényezőkből táplálkozó félelemérzet is megnyilvánul mind Európában, mind pedig az észak-amerikai kontinensen. A regionális integráció alapfolyamatai azonban az első és a második idősíkon mennek végbe, s hosszabb távra nem ítélték meg a harmadik idősík gyakran ellentmondásos, mert jelentős mértékben rövid távon jelentkező érdekekkel összefüggő, s mentálisan is a jelenhez kötődő vagy a közelmúlt tapasztalataiból táplálkozó politikai jelenségekből.

*

A magyar politika szempontjából mindez azt jelenti, hogy az „euroszepticismus” jelei ellenére, az integráció szervezeti felépítését érintő különböző érdekek és konfliktusok láttán is, amelyekből egyesek az Unió fokozatos gyengülésére, esetleges felbomlására következtetnek, **az európai integrációs folyamat történelmi mértékkel mérve hosszú távú, és így is kell kezelni.** Olyanként, amelynek euro-atlantivá szélesedése valószínű, s szervezetenként akár az Euro-Atlanti Unióhoz is elvezethet.

Rövidebb távon gondolkodva - s ez a politika szempontjából nem közömbös, különösen demokratikus politikai rendszer esetében nem, hiszen a demokrácia „provinciális” természetű, azaz irányítása egy országon belül, sokféle belső tényezőtől alakított szavazatmegoszlástól függ - természetesen nagyon fontosak az integráció jelenlegi szervezeteiben zajló folyamatok. Nem közömbös, milyen lesz a strukturális átalakulás mértéke, az Unió demokratikus deficitjének alakulása, a tagállamok érdekérvényesítésének keretei, milyen esély nyílik az ország sajátos érdekeinek az Unió gazdasági, szociális, kulturális és általánosabb jellegű politikájába való integrálására, hogyan alakulnak és milyen kifejléhez vezetnek az éppen a napokban Amszterdamban elfogadott valutáris unió és az euro bevezetésével, a szociális karta általánossá tételével kapcsolatos viták, lesz-e „belső kemény mag”, s egyáltalán kialakulnak-e különböző fejlettségi színvonalú és részvételi lehetőséget jelentő körök stb., s mindezek hogyan hatnak egy-egy országra, jelesül perspektivikusan Magyarország belső viszonyainak alakulására. Ám világos, ha az integráció - a harmadik idősíkon - politikailag befolyásolható, s így sok tekintetben (ahogyan eddig is történt) szervezeteiben változik is, tehát az érdekösszefüggések különböző szituációkban eltérően alakulnak, és eltérő határfokkal érvényesíthetők is, **a jelenleg belátható távlatokban az európai fejlődésnek azt a fő sodrát jelenti, amelyből való kimaradás rendkívüli kockázattal járna.** Kétségtelen, a „fő sodor” a felkészületlen, a gyenge hajót összetörheti, partra, tehát a perifériára vetheti. Eleve a periférián való maradás azonban Magyarország geopolitikai helyzetében - ha a felelős politikának ezt az esélyt is mérlegelnie kell - jóval nagyobb kockázatot jelent.

Azokat a tényezőket, amelyek Magyarországot az európai integrációhoz kötik, és amelyekből az integráció szervezeteibe való belépés is következik, többször meghatározták már. Legfontosabbaknak a gazdasági szempontokat tartják. Nem lévén azonban közgazdász, nem is bocsátkozom a gazdasági összefüggések elemzésébe.

Egyetlen szempontot említek csupán, amelynek éppen úgy vannak gazdasági, mint társadalmi, politikai, kulturális, sőt mentális összefüggései is. Ez pedig a csatlakozással járó sokoldalú **kihívás**. Arnold Toynbee történetfilozófiájában oly nagy szerepet játszó kihívás és válasz fogalompár ugyanis nem csupán a civilizációk keletkezésében, fennmaradásában vagy éppen bukásában értelmezhető. 1980-ban, az MTA akkori közgyűléséhez kapcsolódó tudományos ülészen a gazdasági kihívásról és a társadalmi válasz összefüggéséről beszéltem, arról, hogy milyen társadalmi és politikai válasz szükséges ahhoz, hogy a magyar gazdasági fejlődés

désnek egyáltalán esélye legyen a sikerre. Ezek a válaszok végül is a rendszerváltozásban összegződtek. Ám a rendszerváltozás is kihívást jelentett és jelent a magyar társadalom számára, amelyre adott válaszok lehetővé tették, hogy az Európai Unióba és a NATO-ba való belépés perspektívája egyáltalán felmerülhessen. A belépés azonban keményen megfogalmazott kihívásra adott megfelelő válaszoktól függ.

Tartalmilag ezt a kihívást a magyar társadalom átalakulása számára szükséges „kényszerként” is értékelem. Történelmünk zsákutcái, tragikus helyzetei és folyamatai, az országnak hol Európában való fejlődése, hol pedig perifériáján való vergődése nem maradhatott következmények nélkül. Mindezek olyan politikai kultúrát hoztak létre, amelyben az érzelmek, az indulatok, a valóságtól való irracionális elszakadás uralkodnak. Olyan mentális vonásokat, olyan társadalmi attitűdöket alakítottak ki, mint a kompromisszumra való hajlandóság hiánya. Olyan viszonyokat teremtettek a politikában, a társadalomban - hogy csak a klientúra rendszert, a személyes függőség erejét említsem - amelyek károsan befolyásolják az ország politikai vezetését és közigazgatásának működését. Olyan értéktorzulásokat eredményeztek, mint például a szaktudás, a kreativitás, a társadalmi és egyéni kooperáció, valamint a társadalmi szolidaritás háttérbe szorulása. Nem folytatom tovább a sort. **Mindezen vonások azonban jelentős mértékben befolyásolják a normative többnyire eurokonform intézményeink valóságos működését.** Szükség van tehát kihívás kényszerére ahhoz, hogy - ha nem is rövid idő alatt - a megfelelő válaszok és a szükséges adaptáció szorításában társadalmunk ilyen vonatkozásokban is átalakuljon. Mint hangsúlyoztam, nem gazdasági érdekről, első pillantásra tehát a szokásosan „puhának” tartott tényezőkről szóltam. A valóságban azonban ezek olyan kemény jelenségek, amelyek sikeres átalakulásától függ sok tekintetben a megfelelő gazdasági válaszok megadása, és az ország szervezeti beilleszkedése is az Európai Unióba.

A kelet-közép-európai országok, így Magyarország uniós tagságához fűződő **európai érdekeket** ugyancsak az első-második, valamint a harmadik időszakon, azaz a hosszú távú és a közép vagy rövid távú időintervallumban kellene elemezni. Ebben az előadásban erre aligha vállalkozhatnék. Úgy tűnik azonban, hogy a rendszerváltozás kezdeti időszakában a szituációhoz kötött politikai szempontok kedvezőbbek voltak a kelet-közép-európai új demokráciák számára. Ma már hivatkoztam egyszer Margaret Thatcherre, hadd tegyem meg még egyszer. 1991-ben Washingtonban tartott beszédében az Európai Közösség **demokráciára nevelő és demokráciát erősítő** hatásáról szólva kijelentette, hogy minél előbb fel kell ajánlani a tagságot kelet-közép-európai országok számára, mihelyt a demokrácia és a szabad piac gyökereit vert bennük. Addig is erősíteni kell a kereskedelmi, beruházási és kulturális kapcsolatokat. Az Európai Közösségnek valóban van politikai missziója - mondotta - éspedig annak elősegítése, hogy az új és sebezhető demokráciák biztonságban lehorgonyozhassanak a szabadságban és a nyugati világban. Az európai demokráciának a Nyugat számára is biztonságot növelő kiterjesztése nyilvánvalóan együttes érdek. Ma már világos, hogy ez elsősorban a NATO szervezeti közbejöttével kezdődhet meg, éspedig addig a határig, amíg a kiterjesztés maga nem sérti a biztonság érdekeit. **Új demokrácia azonban csak a gazdaságilag folyamatosan fejlődő országokban konszolidálódhat,** így politika nem választható el a gazdasági támogatástól. (A gazdasági labilitás vagy éppen a hanyatlás tartóssága ugyanis szociális feszültségeket, politikai bizonytalanságot gerjeszt, s könnyen a demokráciától való elfordulásra vezethet.) Ám kellő megalapozottsággal ennek a régióknak fejlődési üteme gyorsulhat és fenntarthatóvá válhat. Ezzel Európa relatív gazdasági fontossága - amelynek csökkenésére Margaret Thatcher joggal utalt - növekedhet.

Ha valóban igaz, hogy a regionalizálódás metaforájában a politikai elemnek elsődleges a jelentősége - bár véleményem szerint ilyen politika csak szerves vagy szervessé váló gazdasági folyamatok és az alapjaiban közös kulturális-civilizációs tényezők együttesében

lehet hosszú távon sikeres - akkor a szokásos kérdés is egymást kiegészítően merül fel. Vagyis esetünkben az Európai Unió potenciálisan új tagjainak kell-e eljutni az Unió átlagos szintjére, hogy felvételt nyerhessenek, vagy ezt a folyamatot az Uniónak - a saját érdekében is, ahogyan ez Görögország, Portugália és Spanyolország esetében történt - politikailag és gazdaságilag hatékonyan kell segítenie. A válasz, ha a döntéshozók képesek túljutni - és ez a demokratikus berendezkedésű országban nem egyszerű feladat - a harmadik idősík szituációhoz kötődő összefüggésein, amelyek egyébként mások, mint az imént említett országok csatlakozásának idejében voltak, és képesek a távlatokból kiindulva politizálni, aligha lehet kétséges.

*

Természetesen ez legalább ennyire igaz az Unióba törekvő országok esetében. A kelet-közép-európai országok lakossága ugyanis a rendszerváltozástól viszonylag gyors és kedvező változást várt a gazdasági fejlődésében, életszínvonala emelkedésében. Ez természetesen nem így történt. A piacgazdaság kiépítéséből - előbb vagy utóbb - mindenütt szociális feszültségek, politikai problémák adódtak. Az Európai Unióba való belépés lehetősége sem biztat azonnali javulással, sőt már a felkészülés folyamatában is világos, hogy addig és azután is a társadalom különböző rétegeit ugyan eltérő mértékben és minőségben érintő, de gazdasági, intézményi és mentális szinten mindenképpen megjelenő adaptációs nehézségekkel is kell számolni. Mindezek ellenére mégis világos, hogy a régió további modernizálódása, a fenntartható fejlődés biztosítása, a világgazdaságban való kedvező elhelyezkedése ugyanúgy csak az európai, s euro-atlanti integráció szervezeti kereteibe illeszkedve történhet, mint biztonsági problémáinak hosszú távú megoldása is.

A csatlakozáshoz is szükséges makrogazdasági feltételek biztosítása azonban jelentős mértékben lekötötte és leköti a mindenkori kormányzati figyelmet és energiát. Ráadásul a privatizációs folyamat, amely a túlnyomóan a magántulajdonon alapuló piacgazdaságra való áttéréshez **elengedhetetlen**, nemkülönben a szükséges strukturális változások végrehajtása - még ha jelentős külföldi beruházás is érkezett az országba - részben az adósságállomány nagysága, részben a feladatok nem eléggé átgondoltsága és kimunkáltsága, nemkülönben a gyakran szakszerűtlenül előkészített végrehajtása következtében az elkerülhetetlenhez képest jóval több torzulásokra is vezetett. Az ilyen jelenségek súlyát és hatását fokozták egyes érdekcsoportok sokszor kivédhetetlen és nem mindig egyensúlyban tartható befolyásából adódó anomáliák, az átmenet folyamatában gyorsan növekvő és politikai-kormányzati bizonytalankodásokat felhasználó bűnözés stb. Így az országot egyrészt kormányzati hibák terhelik, másrészt ezek mindig könnyen kihasználható alkalmat jelentettek és jelentenek a mindenkori ellenzék számára. Minthogy az ellenzéki erők - akár csak az uralmon lévő partnereik - nem kellően stabil, eszmeileg nem igazán identifikálható, társadalmi bázisában bizonytalan, kevésbé professzionális vezetéssel rendelkező politikai pártokból áll, amelyek ebből következően saját létüket szinte pusztán a szembenállással igazolják, nem is mulasztják el a lakosság politikai figyelmét gyakorlatilag kizárólag az ilyen kormányzati balfogásokhoz kötni. Talán meglepő, hogy a az Európai Unió csatlakozására való felkészülésről szólva ezt a jelenséget említtem, amidőn a belépéssel valamennyi parlamenti párt egyetért, s nem sorolom azokat a mutatókat és eredményeket, amelyek az EU által kiküldött kérdőíveken is megjelentek, s amelyekre építve Brüsszelben Magyarország felkészülését egészében jónak értékelték.

Nem először hangsúlyozom azonban, hogy a demokratikus politikai rendszer konszolidálódásához, az ország kiegyensúlyozott fejlődéséhez valamennyi jelentősebb politikai erő egyetértése szükséges néhány alapvető probléma megoldásában. Elengedhetetlen tehát annak a **minimális konszenzusnak megteremtése**, amely az ország legfontosabb érdekeit kiemeli a pártpolitikai hatalmi törekvések szférájából, a választási kampányok retorikájából, s amelynek

alapján ezeknek az érdekeknek az érvényesülése a parlamenti ciklusváltásoktól és a kormányváltásoktól függetlenül is biztosítható. Így váltható valóra - határozott, jól irányított, koordinált és szervezett felkészülési munkával - az a nemzeti törekvés, amely Magyarországot véglegesen és szervezetileg is beilleszti az európai integrációs folyamatokba. A mindenkori kormányzat csak ilyen konszenzussal a háta mögött képes az ország érdekeinek pontos és szakszerű megfogalmazására, ezeknek az érdekeknek az alkufolyamatban való határozott képviselésére. Csak így tarthatja meg a magyar nemzet is sajátos arculatát, kultúráját, őrizheti meg az európai népek közösségében, növelve egyúttal történelmileg kialakult európaiságának tudatát, európai azonosságát és lojalitását is ehhez a közösséghez.

NORMÁK - ÉRTÉKEK - ALKALMAZKODÁS

Ungváry Zrínyi Imre:
A politikai pluralizmus és az értékválasztások sokfélesége

A pluralizmus és az életstratégiák viszonyának kérdéseit vizsgálni csakis olyan történelmi-kulturális környezetben érdemes, amelynek hagyományában a sokféleség társadalomalakító, kultúrateremtő, identitásmegalapozó tényező. Ilyen környezet az európai-észak-atlanti kultúrkör, amely évszázadok óta népek, nyelvek, etnikumok, vallások és államok sokféleségét integrálva létezik.

Európát, mint sajátos egységet és sokféleségre nyitott kultúrkört kiválóan jellemezhetjük két, egymástól érdeklődési kör és gondolkodásmód tekintetében igen távolálló gondolkodó (Zbigniew Brzezinski és Hans-Georg Gadamer) szavaival: Zbigniew Brzezinski politológus, a washingtoni John Hopkins Egyetem professzora, az egykori Carter-kormányzat nemzetbiztonsági tanácsadója úgy véli, hogy „Európa nem egy földrajzi valóság, hanem sokkal inkább egy filozófiai és kulturális realitás, olyan realitás, amely az egyén és a társadalom, illetve a társadalom és az állam viszonyában bizonyos jól meghatározott értékekhez kapcsolódik. Ezek az értékek összeegyeztethetetlenek a keleti despotizmus fogalmával, a társadalomnak az állam általi, vagy az egyénnek a társadalom általi totalitárius alárendelésével.”¹ A hermeneutikai tapasztalat oldaláról megközelítve a kérdést Gadamer mindenekelőtt a másságnak önmagunk megértésében játszott szerepét hangsúlyozza. Szavai magukban hordozzák a sokféleség öntudatának plasztikus, bensőséges kifejeződését. Eszerint „Európában a Másik másságában egészen közelre került. Minden másságuk ellenére másoknak e szomszédsága egyúttal általunk is közvetítődik. A szomszédok mássága nemcsak bártortalanul gondolandó másság. Ez bizony felszólító és önmagunkkal való szembesülésre készítő másság. Mindannyian mi Mások, s valamennyien önmagunk vagyunk. Úgy tűnik, ez az a feladat, amelyet helyzetünkben meg kell valósítanunk”².

Mindkét megfogalmazásból kiérezhető az a meggyőződés, hogy az európai (és hozzátehetjük: észak-atlanti) kultúrkör mindenekelőtt kultúrájának jellege, alapértékei, illetve az ezeket kifejező politikai és jogi intézményei révén tekinthető önálló alakzatnak. E kultúrkörön belül a sokféleség és az egyéniség gondolata került előtérbe, mint olyan alapvető kulturális-politikai érték, amely egyjelentésű a szabadsággal, és amely semmilyen más értéknek alá nem rendelhető.

Az élet-, társadalom-, tudás- és művészi kifejezésformák sokféleségének az elismerése korunk egyik meghatározó jelensége. Az egyetemesség elvét kisajátító nagyszabású emancipációs törekvések kudarca után az egység és sokféleség hagyományos filozófiai problémája is új megvilágításba került. Az egyetemes szemlélet imperializmusát elutasító gondolkodás számára a sokféleség már nem pusztán alárendelt jelenség, az egység kibontakozási formája, hanem kiindulópont, az adekvát megközelítés normatív feltétele. „Ezután - írja Wolfgang Welsch - minden ábrázolás, minden stratégia, minden megoldás csak a sokféleség talajáról indulhat ki.”³

¹ Zbigniew Brzezinski, *Változó Európa - amerikai és szovjet attitűdök*, a Szovjetunió Külügyminisztériumának Diplomáciai Akadémiáján 1989 októberében tartott előadás szövege, forrás: Sinteza, 84/1990, U.S. Information Agency

² Hans-Georg Gadamer: *Európa sokrétűsége, öröksége és jövője*, ford. Nagy Attila, In: Symposium 1995/1., 9. o.

³ Wolfgang Welsch: *Intenzív és extenzív pluralitás*, In: *A posztmodern*, szerk. Pethő Bertalan, Budapest, Gondolat, 1992, 256. o.

Legáltalánosabb értelemben a pluralizmus a dogmáktól és előítéletektől megszabadult gondolkodás nélkülözhetetlen előfeltevése, amely szerint egyetlen felfogás sem alkalmas a valóság mindenoldalú megragadására, vagy az összes értékszempontok együttes képviselőjére, s ennél fogva egyetlen elmélet sem képes magát legitim módon egyetemesként feltüntetni. A különböző elméleti alapállások, kulturális azonosság-minták, vagy a különféle gyakorlati-politikai törekvések, saját létfeltételeikből kiindulva, csakis korlátozott érvényességgel érvelhetnek a maguk partikuláris igazsága, illetve választott értékszempontjaik mellett.

1. A liberalizmus immanens pluralizmusa

A liberális polgári demokráciák pluralista politikai rendszerei a társadalom és a közsféra fokozódó fragmentálódásának folyamatában jöttek létre, a polgári szabadságjogok, a politikai részvétel, valamint a szociális és kulturális jogosultságok kiterjesztésének eredményeképpen.⁴ Ilyen körülmények között joggal tűnhetett úgy, és tűnhet úgy ma is, hogy az értékszempontok sokféleségének és egyre inkább magántermészetűvé válásának a demokratikus követelményeknek síkján csak a köz- és magánszféra szigorú szétválasztása felel meg, illetve a pusztán magánérdekek mentén szerveződő társadalmi viszonyok legfennebb elvont és formális elveknek (ún. procedurális szabályoknak) rendelhetők alá. Ezek a feltételek alapozták meg a liberalizmus erkölcsi-politikai szemléletét.

Függetlenül attól, hogy minek tekintjük a liberalizmust: az igazságosság politikai elméletének⁵ (John Rawls), az emberi jólét és méltóság átfogó látomásának⁶ (Ronald Dworkin) vagy a morális autonómia és pluralizmus politikai elméletének⁷ (Joseph Raz), mindenképpen el kell ismernünk, hogy e felfogások mögött olyan társadalomkép húzódik meg, amelyben az etikai individualizmus elve érvényesül. Eszerint az alapelv szerint az egyén jogai, mindenekelőtt azok, amelyek autonómiáját biztosítják az életének sikerét befolyásoló alternatívák megválasztásában, erősebbek bármely más politikai célnál, beleértve a közösség mint egész érdekeit is⁸. Ez az átfogó megállapítás látszólag arra engedne következtetni, hogy a liberalizmus elméletei radikálisan pluralisták, mégpedig a legalapvetőbb szinten: az egyének jogainak szintjén. Úgy tűnik, hogy ezekben az elméletekben az emberek (egyének) potenciális különbözőségének a feltételezéséből és fenntartásából indul ki minden erkölcsi és politikai következtetés. E feltevés mellett szól az is, hogy ezek az elméletek az emberek közötti különbségek néhány konkrét szempontját is kiemelik, mint amilyenek például az egyéni képességek, a jóról alkotott felfogások, társadalmi pozíció, életmód stb.

Az emberek közötti különbségképző tényezők azonban, a liberalizmus legtöbb képviselője számára, nem tartoznak az egyének politikai együttműködését meghatározó szempontok közé, azaz e szempontok szerint véletlenszerűek. Ennek ellenére a tisztességes együttműködés feltételeinek a meghatározásakor néhányat ezek közül mégis elismernek, sőt, támogatásra vagy korlátozásra alapot adó tényezővé nyilvánítanak. Ilyen például Rawlsnál a leghátrányo-

⁴ v.ö. Adam B. Seligmann: *A civil társadalom eszméje*, Budapest, Kávé Kiadó, 1997, 132. -138. o.

⁵ John Rawls: *A helyes elsődlegessége és a jó eszméi*, ford. Bánki Dezső, In: *Az angolszász liberalizmus klasszikusai II.*, szerk. Ludassy Mária, Budapest, Atlantisz, 1992.

⁶ v.ö. Ronald Dworkin: *Szabadság, egyenlőség, közösség*, ford. Pap Mária, In: 2000, 1993/3.

⁷ v.ö. Stephen Mulhall, Adam Swift: *Raz: the politics of perfection*, In: Mulhall - Swift: *Liberals and Communitarians*, Oxford & Cambridge, Blackwell, 1993

⁸ v.ö. Ronald Dworkin: i.m.

sabb helyzetűek megkülönböztetett támogatása, vagy a szabadon választható életformáknak a helyes elsődlegessége nevében megengedett korlátozása. Dworkin ennél jóval tovább megy, és a pusztán statisztikai demokráciától megkülönböztetett közösségi demokrácia nevében, garanciákat követel a kisebbségi álláspontnak a többségi akarattal szemben. Mindezek ellenére az elkülönülés különböző módozatai mögött sem Rawls, sem pedig Dworkin nem keres elvi, azaz erkölcsi-politikai azonosságteremtő köteleket, s ily módon számukra a politikai közösség alapja mindvégig az igazságosság procedurális felfogása marad.

A sokféleség elismerésének liberális feltételrendszerét jelentős mértékben kibővíti Joseph Raz, aki az értékes választási lehetőségek szubsztantív elvének bevezetésével, a hatalom semlegességét megkövetelő (antiperfekcionista) álláspont feladásával és morális pluralizmusával közel kerül egy rugalmasabb, a feltételeket nagyobb mértékben beszámító szemléletmód elfogadásához. *The Morality of Freedom* című művében Raz az egyén autonómiáját nem csupán abban látja, hogy szabadon, külső kényszerektől mentesen dönthet, hanem abban is, hogy értékes választási lehetőségek sokasága legyen hozzáférhető számára. Az így adódó választási lehetőségek nagyszámú különböző életvezetést tesznek lehetővé, s ennél fogva egy olyan erkölcsi elmélet, amely elismeri az autonómia értékét, eleve pluralista szemléletmódot követel⁹. Hasonlóképpen az életmódok sokféleségével számol Robert Nozick, a szabadság-elvű (libertárius) liberalizmus képviselője is, aki szerint mindenki számára létezik valamely (objektíve) a legjobban megfelelő élet, de ez egyénileg különböző. Nem véletlen, hogy a másság elismerése Nozick elméleti alapállásának, a libertárius ethosznak megfelelően nem válik közösségképző, kollektív önazonosság-teremtő tényezővé. Ahogy nincs egy mindenki számára megfelelő életmód, ugyanúgy nincs egyetlen olyan közösség sem, amely mindenki számára a legjobb lenne, azaz a legjobb életvitelt valósítaná meg. A közjó eszerint a szemlélet szerint üres fogalom, amelyet az igazolhatatlan egyéni áldozatokat elfogadtatni próbáló politikai retorika hozott létre¹⁰.

A különböző liberális elméletek mögöttes pluralizmus-felfogását összegezve elmondható, hogy a liberalizmus elméletei az emberek (természetadta) sokféleségét, illetve érdekeik, cél-tételezéseik, életfelfogásaik változatosságát megkerülhetetlen alapelvként fogadják el. Éppen ezzel az alapfeltételként kezelt különféleséggel szemben fogalmazódnak meg az esélyegyenlőség egyes koncepciói. E koncepciók elvontságára és kantiánus normativizmusára jellemző módon ennek a fordítottja is megfogalmazható, miszerint az illető elméletek éppen az igazságos („jól rendezett”) társadalom normatív státusának a megerősítése végett (mintegy módszer-tani követelményként) kénytelenek a normával szembenálló sokféleséget feltételezni.¹¹ Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy az így tételezett sokféleség tartalma közömbös. Mivel épp az igazságosság, esélyegyenlőség, értelmes autonómia stb. normája lép elő közösségteremtő feltétellé, a vele szembenálló sokféleség, akár egyéni, akár közösségi formákban értelmez-nénk, nem tartozhat a közélet köréhez, hanem közélet-előttiként, azaz magánéleti jelegüként tételeződik. A liberális normativizmus további lényeges vonása, hogy a közösségi szabályok az emberi észre épülnek, amelynek követelményeihez mindenkinek alkalmazkodnia kell.

⁹ Joseph Raz: *The Morality of Freedom*, Oxford University Press, 1986, 381. o., idézi Mulhall és Swift: i.m.

¹⁰ Robert Nozick, *Anarchy, State, and Utopia*. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1974, 310 - 312. o.

¹¹ Rawls, Dworkin és Raz egyaránt hangsúlyozzák pluralizmusuk normatív jellegét, vagyis azt, hogy az igazságosság megvonja a megengedhető életformák határát

Az emberi sokféleség liberális megközelítésben tehát egyszerre jelent feloldhatatlanul általános adottságot, amellyel az elméletnek (és az erkölcsi-politikai gyakorlatnak) számolnia kell, és visszavonhatatlanul egyedi, partikuláris, elválasztó elvet, amely mégsem válhat számottevővé az emberek közötti „tisztességes” viszonyok kialakításában. Ezen a beállítottságon csupán a később tárgyalandó, multikulturalista elméletek próbálnak változtatni, anélkül azonban, hogy lényegesen újragondolnák a kérdésfelvetés elméleti kereteit. A sokféleség tételezése ellenére a liberalizmus visszavonhatatlanul az emberi egyetemesség bűvkörében megfogalmazódó erkölcs- és politika-elmélet marad. E beállítottság alól csak a magát hegelianus posztmodern liberálisnak nevező Richard Rorty képez kivételt, aki tudatosan vállalja a maga partikuláris elkötelezettségét. Rorty szerint az „emberi nem” fogalmához hasonló „szuper közösség” nem létezik; az egyének a valóságos vagy lehetséges történelmi közösségeken kívül senkinek sem tartoznak felelősséggel: a lojalitás elegendő az erkölcsösséghez és nem igényel történelem feletti támaszt.¹²

2. A kommunitarizmus immanens pluralizmusa

A kommunitarizmus sajátos gyűjtőfogalom; a közösséget központi értéként tételező arisztotelianus, illetve a liberalizmus kanti hagyományától sokkal inkább Hegel, majd a kortárs gondolkodók közül Heidegger és Wittgenstein eszméi felé forduló, vagy marxizáló gondolkodásmód átfogó megnevezése. Ez a társadalmi, történelmi, kulturális, nyelvi meghatározottságokat aktivizáló szemlélet a sokféleség elismerésében a liberalizmusétól eltérő, azt számos ponton tagadó, másrészt pedig sok vonatkozásban éppen kiegészítő elméleti konstrukciókat hozott magával. A kommunitariánus gondolkodók (Michael Sandel, Michael Walzer, Alisdair MacIntyre, Charles Taylor) a közösségek életmódjának erkölcsi és politikai feltételezettségét, illetve ennek következményeit vizsgálva, egyre inkább arra a meggyőződésre jutottak, hogy az „én”, a „jó” és a „társadalom” közötti viszony mindig partikuláris kultúrák körülményeinek a terméke.¹³

A magukat kommunitariánusoknak tekintő gondolkodók a liberális társadalom- és ember-szemléletet a társadalmi kötelékek elhanyagolásával, elvont és egyetemességre törekvő individualizmussal vádolják, és kifogásolják, hogy a liberalizmus, az általa meghirdetett anti-perfekcionista semlegesség ellenére a jó egy meghatározott formáját (az egyéni élet autonómiáját) állítja előtérbe. A kommunitariánus kritikák egyik központi motívuma a liberális elméletek személy-fogalma, amely szerintük nem teszi lehetővé, hogy az egyének partikuláris elkötelezettsége (pl. választott céljaikhoz, értékeikhez, jóról kialakított felfogásukhoz, közösségeikhez való kötődésai) erkölcsi-politikai önazonosságuk részeként szerepeljen. Ebből adódóan, állítják az említett kritikusok, a liberalizmus nem törekszik az emberi preferenciák racionális indoklására, meghagyva őket az önkényesség látszatában.¹⁴ Maguk a kommunitariánus elméletek éppen az itt említett alapvető kérdésekre adott saját válaszaik szerint sorolhatók a szociális-politikai kommunitarizmus, az erény-kommunitarizmus vagy az identitás-kommunitarizmus kategóriájába.¹⁵ Mindhárom perspektíva egy-egy sajátos vonással járul hozzá a társadalmi és kulturális pluralizmus alapjainak a megrajzolásához.

¹² Richard Rorty, Posztmodern burzsoá liberalizmus, ford. Bujalos István, In: *A posztmodern állapot. Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Richard Rorty tanulmányai*, a kötetet összeállította Bujalos István, Budapest, Századvég, 1993.

¹³ v.ö.: Bíróné Kaszás Éva: *A kommunitarizmus*, In: Világosság, 1996/ 12.

¹⁴ v.ö. Mulhall-Swift, i.m.

¹⁵ A kommunitarizmus e három kategóriájának elhatárolásával Bíróné Kaszás Éva írásában találkoztunk

A szociális-politikai kommunitarizmus szemléletmódjának egyik jellegzetes példája Michael Walzer igazságosság-elméletének partikularista módszertana.¹⁶ Eszerint a filozófusnak (különösképpen pedig az erkölcsi-politikai elméletalkotónak) nem szabad túllépnie a kulturális sajátosságok kontextusán. Walzer igazságosság-elmélete nemcsak az elosztandó javak sajátosságait veszi figyelembe, hanem az elosztás közösségi értelmezésének jellegzetességeit is, ugyanis szerinte e két tényező bármelyikének figyelmen kívül hagyása nem egyéb zsarnokságnál. Az így adódó partikularista értelmezés két vonatkozásban is túlmutat az említett liberális elméletek formális pluralizmusán: egyrészt az elosztandó javak jellegének megfelelően különböző elosztási szférákat feltételez, amelyeken belül az igazságosság érvényesülésének más-más szabályai vannak, másrészt pedig elismeri, hogy az elosztandó javak csakis egy adott közösség által felhalmozott társadalmi jelentések kontextusában értelmezhetők. Az igazságosság tehát Walzer szerint nem egyetemes elv, hanem partikuláris társadalmi jelentésekhez viszonyított; és egyszeresmind ezek a jelentések jelölik ki a különböző életvitel, kultúrák, vallások önálló identitását.¹⁷ Külön érénye ennek a megközelítésnek, hogy nemcsak tudatosítja a társadalmi jelentések közösségi önazonosság-megalapozó szerepét, hanem elismeri jelentőségüket az erkölcsi és politikai viszonyok alakításában is. A partikuláris jelentések egységbe rendezése, rangsorolása, amelynek során figyelmen kívül hagyják a nekik megfelelő értelmezések sokféleségét, az egyenlőtlenséget, az elnyomást szolgálja.

A legtöbb kommunitariánus számára, a személyek önazonosságának a társadalmi jelentésekkel összefüggő értelmezése csakis a közösségi cselekvésmódok és hagyományok rendszerében képzelhető el. E viszonyrendszer vizsgálata képezi Alisdair MacIntyre-nál is a morális magatartás értelmezésének kiindulópontját. Az embernek saját erőfeszítései révén folyamatosan tökéletesedő, érényes közösségi lényként (*zoon politikon*-ként) való felfogása azonban nem illeszthető be a modern polgári társadalom keretei közé. MacIntyre éppen a modernitás szellemiségének és társadalmi gyakorlatának felülvizsgálatát tekinti saját, hagyományokra és közösségi önazonosságra épülő erkölcsfelfogása feladatának. Az általa elképzelt neo-arisztotelianus erkölcstan szerint a személy éppen a közösség tagjaként, vallási, erkölcsi, politikai, esztétikai és egyéb hagyományok résztvevőjeként tehet szert erényekre és ugyanezen kontextusban tanulja meg azok értelmezését. Az erények a közösségi gyakorlatokban bennerejlő javak megszerzését lehetővé tevő személyi képességek¹⁸. A javaknak és képességeknek a közösségi gyakorlattal való összekapcsolása MacIntyre-nél egyrészt a társadalom atomizáltsága, másrészt pedig az egyéni értékítéletek emotivisztikus értelmezése ellen irányul. A közösség hagyományai behatárolják ugyan az egyéni értékválasztások és életmódok lehetőségeit, de ez egyazon közösségen belül nem szünteti meg a gyakorlatok, javak és erények sokféleségét, változatosságát¹⁹. Ugyanakkor a közösségközpontú szemlélet implicit módon felszínre hozza a különböző közösségek, hagyományok, kultúrák közötti eltéréseket, és ezáltal hozzájárul a pluralista látásmód megalapozásához.

A kultúrák közötti különbségek nem önmagukban számottevőek, hanem mindenekelőtt azért, hogy megalapozzák az egyazon közösségen belüli egyének önazonosságát. Éppen ezért a társadalmi-politikai és az erény-kommunitarizmus szükségképpen vezet az identitás-

¹⁶ Michael Walzer: *Spheres of Justice*, Basic Books, 1983.

¹⁷ Walzer i.m., 312-313. o., idézi Mulhall és Swift

¹⁸ Alisdair MacIntyre: *After Virtue. A study in moral theory*, London, Duckworth, 1981, 178. o.

¹⁹ V.ö.: Mulhall-Swift: i. m., 85. o.

kommunitarizmusához. A legjelentősebb komunitariánus elméletek, pl. MacIntyre és Charles Taylor művei különös hangsúlyt fektetnek az önazonosság kérdéseire.

Az identitásprobléma összetevőinek feltárása mind az elméleti értelmezés, mind pedig az erkölcsi és politikai gyakorlat elveinek a kidolgozása szempontjából lényeges megköttöttségekre hívta fel a figyelmet. E megköttöttségeknek az elméletalkotás középpontjába állítása megteremtette az „aszociális” és „kulturánkívüli” egyén²⁰ életvilágbeli lehorgonyzásának elméleti feltételeit. A pluralizmus számára ez a fordulat azért számottevő, mert a sokféleség közömbös, elvont tételezését módszertani elvből, az alternatív életmódok, nyelvek, lokális kultúrák, történelmi hagyományok eleven, önérvényesítő valóságát kiindulópontként kezelő magatartássá változtatta.

A sokrétű közösségi elkötelezettségeknek követelményekké, morális partikularitássá válását plasztikusan írja le MacIntyre *After Virtue* című művében: „... nemcsak arról van szó, hogy különböző egyének különféle társadalmi körülmények között élnek; hanem arról is, hogy mindannyian úgy közelítjük meg körülményeinket mint sajátos társadalmi önazonosságok hordozói. Valakinek a fia vagy lánya vagyok, valaki másnak az unokatestvére vagy a nagybátyja; ennek vagy annak a városnak a polgára, ennek vagy annak a céhnek illetve szakmának a képviselője; ehhez vagy ahhoz a törzshöz, nemzetséghez vagy nemzethez tartozom. Ennél fogva ami jó számomra, az az kell legyen, ami jó egy olyan valaki számára, aki e szerepeket betölti. Ahogy családom múltjából öröklöm városomat, törzsemet, nemzetemet, éppen úgy öröklök különféle adósságokat, örökségeket, jogos elvárásokat és kötelességeket. Ezek képezik életem adottságait, az én morális kiindulópontomat. Részben ez az, ami megadja életem morális partikularitását.”²¹. Természetesen itt nem térhetünk ki MacIntyre narratív énfelfogásának részletes kifejtésére, amely az ember történetmondó képességéből és a közösség más tagjainak elbeszéléseivel fenntartott kapcsolataiból vezeti le az egyén önértelmezésének támpontjait, de mindenképpen ki kell emelnünk azt, hogy egy ilyen elméleti keretben a közösségi partikularizmus említett tényezői mellett különleges szerephez jut a nyelv és a különféle nyelvhasználati módokkal kapcsolatos hagyományok.

A nyelvi közösségekhez kötött önértelmezések partikularizmusa (pluralizmusa) sajátos formában jelentkezik Charles Taylor identitás-elméletében. *Sources of the Self* című művében Taylor az embert „önértelmező lénynek” („self interpreting animal”) tekinti, akinek személyi önazonossága olyan értékorientációkból és elkötelezettségekből származik, amelyek közösségének nyelvi adottságaihoz kapcsolódnak. Az így értelmezett önazonosság legfontosabb ismérve egy (beszéd) közösségen belüli (beszédpartnerként elfoglalt) helyünk tudatosítása. Voltaképpen ilyen beilleszkedésre teszünk kísérletet valahányszor az önazonosságunkat firtató kérdés hatókörében nevünkre, másokhoz fűződő viszonyainkra, társadalmi szerepeinkre, elkötelezettségeinkre stb. utalunk. Taylor szemléletmódjának közösségi irányultsága végletes: a beszédhelyzetek hálózatában értelmezett egyén egyszerűen nem lehet önmaga (Self) egyedül. A közösségi azonosulások és elkötelezettségek erkölcsi vonatkozásban is meghatározók, amennyiben ők szolgáltatják azt a horizontot amelyen belül esetről-esetre eldönthető, mi az, amit értékes, jó vagy érdemes megtenni²². A közösségi önazonosság és az erkölcsi elkötelezettség kapcsolatát illetően hasonló álláspontot képvisel Richard Rorty említett

²⁰ A komunitariánusok a rawlsi liberalizmus társadalmi szerződést megelőzően létező egyéneit tekintik ilyeneknek

²¹ MacIntyre: i.m. 204-205. o.

²² V.ö.: Mulhall-Swift: i.m., 105. o.

rendhagyó liberalizmusa, amely szerint a legtöbb morális dilemma abból származik, hogy az emberek többsége számos különböző közösséggel azonosul, és egyformán vonakodik bármelyiküktől is lényegesen eltávolodni.²³

A liberális és komunitariánus elméletek, a köztük levő nézeteltérések és viták ellenére, számos kérdésben nem kizárják, hanem kiegészítik egymást. A jó különböző felfogásaitól egyenlő távolságtartást hirdető, toleráns liberális demokrácia elveinek érvényesülése elengedhetetlen feltétele annak, hogy a különféle közösségi partikularizmusok egyáltalán létez-hessenek. A kortárs társadalmak rendkívül sokrétű szociális és kulturális tagoltsága azonban megköveteli nemcsak az egyének, hanem a társadalmat alkotó közösségek közötti meghatározó és időben tartósan fennmaradó különbségek fokozottabb figyelembevételét. Éppen az identitáshordozó különbségek közösségi alapjai iránti fogékonyság megerősítése, és a kulturális kontextusokra nyitott gondolkodásnak az erkölcs és politikaelmélet számára való újrafelfedezése képezi a komunitariánus elméletek legjelentősebb hozzájárulását a pluralizmus korszerű szemléletmódjának kialakításához. Végző soron a két szemléletmód képviselői, különböző hangsúlyokkal bár, de egyaránt elfogadják a pluralizmus szubsztantív és procedurális formáinak a szerepét mind az egyének, mind pedig a közösségek életében.

3. Egy plurális értéktudat körvonalai

Amennyibe meg próbálnánk körvonalazni egy kulturális partikularizmusokat meghaladó öntudat szerkezetét, minden bizonnyal arra a következtetésre jutnánk, hogy annak alapelemét a más kultúrákhoz való elfogulatlan, sőt, mint korábban jeleztük, jóindulatú, optimista viszonyulás kell hogy képezze. Egy ilyen viszonyulás természetesen nem épülhet csupán eszményi elvárásokra, vagy az értékesség feltétlen posztulátumára, hanem ahhoz, hogy valóban elfogadhatóvá váljék, ésszerűen megindokolható kell legyen. Ilyen indoklást nyújt Charles Taylor, aki szerint „...jó okunk van feltenni, hogy kultúrák, amelyek számos különböző jellemű és temperamentumú embernek biztosították a jelentés horizontját - más szavakkal, segítettek megfogalmazni a jóval, a szenttel, a csodálatra méltóval kapcsolatos intuícióikat, majdnem biztos, hogy nekünk is tudnak olyat mondani, ami akkor is méltó csodálatunkra és megbecsülésünkre, ha sok olyasmi kíséri őket, amitől visszaborzadunk vagy amit el kell utasítanunk.”²⁴ Taylor feltételezése előtérbe helyezi a kultúrák különbözőségének a fenn-tartását, és ezen az alapon feltételezi a bennük fellelhető értékek komplementaritását, anélkül, hogy megpróbálná őket valamiféle közös nevezőre hozni, vagy tényleges értékfokozati egyenlőséget tenni közöttük. Ez az eljárás véleményünk szerint azért rendkívül fontos, mert a következetes pluralizmusnak kerülni kell minden homogenizáló tendenciát, még az előfeltevések szintjén is. Ennélfogva úgy gondoljuk, hogy a kulturális pluralizmus öntudatát nem az *egység* (azonosság, hasonlóság), hanem a *sokféleség* (különbözőség, szétszórtság) jellemzi, mondhatni valóságos többközpontú mozaiktudat.

A pluralista gondolkodás- és magatartásmód belső horizontját alakító követelményrendszer alapelemeit John Kekes foglalta össze *The Morality of Pluralism* című művében. Kekes hat tételbe sűrített pluralista éthosza egyrészt eleget tesz egy koherens szemléletmód követelményeinek, másrészt pedig sikeresen elkerüli mind a monista elméletek agresszív redukcionizmusát, mind pedig a relativista nézetek kezelhetetlen esetlegességeit. Az említett

²³ V.ö.: Rorty: i. m.

²⁴ Charles Taylor: *Az elismerés politikája*. In: *Café Babel*, 1996/3. 74.o.

hat tétel a következő: 1. az értékek sokfélesége és feltételessége; 2. a konfliktusok elkerülhetetlensége; 3. ésszerű konfliktus-megoldó megközelítés; 4. az élet lehetőségei; 5. a határok (korlátozások) szükségessége; 6. a morális haladás távlata.

A pluralizmus az értékek sokféleségének az elismerésénél nemcsak eredetük, emberi vonatkozásuk, általános vagy sajátos jellegük különbségeire van tekintettel, hanem azon indítékok változatosságára is amelyek miatt az emberek elérni vagy elkerülni törekszenek őket. Kekes szerint, a monizmus szemléletével ellentétben, az értékek sokfélesége elkerülhetetlenül maga után vonja azok feltételességét is. Ez egyrészt azt jelenti, hogy az értékek nem összegező-felhalmozó jellegűek, hanem alternatív viszonyban állnak egymással, másrészt viszont tagadja, hogy volna olyan érték, amely az értékösszeütközések során mindig elsőbbséget élvezne a többi értékkel szemben. Az értékkonfliktusok kikerülhetetlensége a pluralizmus e koncepciója szerint módszertanilag is lehetetlen. Az ellentétek nem rendelhetők alá sem valamely magasabbrendű értéknek (ugyanis mint láttuk, itt eleve magasabbrendű értékek nincsenek), sem értékek kombinációjának, sem elvnek vagy elveknek, sem pedig az értékhierarchiák sajátos eseteinek. Természetesen nem elképzelhetetlen, hogy esetenként az adott kontextus és az értékek által védeltetett életlehetőségek követelményeinek a figyelembevételével, az emberek sokkal inkább egyik, mint a másik érték mellett döntenek, de az alternatívák szembenállása még ezután sem szűnik meg.

A multikulturalizmus által megkövetelt értékpluralizmus kontextusában Joseph Raz is elkerülhetetlennek tartja a veszteségeket. Ha az értékek összevonhatatlanok és felcserélhetetlenek, a nem-választott érték mindig veszteséggé lesz beszámítható, függetlenül attól, hogy választásunkat sikeresnek tekintjük vagy sem.²⁵ Ebből a saját értékválasztásokra vonatkozó, rendkívül mély meglátásból fontos tanulságok adódnak a különböző kulturális hagyományok közötti érték-összeütközések természetének megértésére és kezelésére vonatkozóan is. E szerint az érték-konfliktusok elismerése az erkölcsiség és a politika bármely adekvát megértésének előfeltétele, ami ugyanakkor ráirányítja figyelmünket a konfliktus-megoldás szükségességére, és egyben érthetőbbé is teszi számunkra a szembenállások jellegét, összetettségét.

A pluralista azért közelít nagyobb eséllyel a konfliktusok ésszerű megoldásához, mert felfogásmódjából adódóan az érték-összeütközés mögött nem „butaságot, gonoszságot vagy perverziót keres, hanem a jó élet különböző koncepcióit, különböző értékrendszereket, érdekeltségeket, tradíciókat”²⁶. A konfliktus megoldása szempontjából sorsdöntő jelentőségűvé válhat, hogy a szembenálló felek ne csupán a szóbanforgó partikuláris értékek pillanatnyi összeütközésére összpontosítsanak, hanem az egyedi értékeiket integráló szélesebbkörű összefüggésekben jelentkező hosszútávú érdekeikre is legyenek tekintettel.

A jó életre való törekvések és az értékek sokféleségének pluralista elismerése gyökeresen megváltoztatja az ember és az emberi élet hagyományos felfogását. Az emberek ebből a perspektívából nézve nem egy elvont közös embereszmény különböző formákban való konkretizációi, és nem is valamiféle közös rendeltetést valósítanak meg a maguk különböző módján, hanem számtalan különböző értékes életlehetőség közül választják ki azt, amelyik a jó életről alkotott saját elképzelésüknek a leginkább megfelel. Távolról sem állítjuk azt ezáltal, hogy minden érték csak szubjektív diszpozíciók, hangulatok vagy összemérhetetlen tradíciók és előreláthatatlan körülmények függvénye lenne, ahogy azt a relativisták feltéte-

²⁵ Joseph Raz: *Multikulturalizmus - liberális szempontból*. In: *Café Babel*, 1996/3. 82.o.

²⁶ John Kekes: *The Morality of Pluralism*. 24.o.

lezik. A pluralizmus e feltételezésekkel szemben elismeri bizonyos, kontextusoktól független, általánosan emberi értékek (ún. „elsődleges értékek”) létezését. Elsődleges értékek azok, amelyek alapvető fiziológiai és pszichológiai szükségletek kielégítéséhez, illetve stabil és az egyének törekvéseit tiszteletben tartó társadalmi rend fennállásához kapcsolódnak. Az ilyen értékek biztosítják bármely jó élet minimális feltételeit, s mint ilyeneket minden erkölcsileg elfogadható hagyományban alapvetőnek elismert, ún. „*mély konvenciók*”, átléphetetlen határok védelmezik őket. Mindazonáltal, bármennyire is általános tendenciákat jelölnek, az elsődleges értékek maguk is kultúránként különféle módozatokban jelentkeznek, és e módozatok maguk is kulturális értékek, ún. „*másodlagos értékek*”, amelyeket „*változó konvenciók*” védelmezik²⁷.

A pluralizmus tehát kész elismerni a jó élet bizonyos általános feltételeit, anélkül, azonban, hogy ezáltal bármiféle egyöntetűséget megkövetelne. Hasonlóképpen, nem zárkózik el az erkölcsi és politikai cselekvés által megkívánt távlat vagy eszmény felvázolásától sem, de ez az eszmény nem valamely konkretizált értékrendszer vagy társadalmi forma előtérbe állítását jelenti, hanem mindössze egy olyan társadalmi keret, vagy hagyomány elképzelését, amely annyira fogékony a jó életről kialakított felfogások sokféleségére, amennyire az egyáltalán összeegyeztethető egy ilyen hagyomány fenntartása által megkívánt határokkal. Az egyén életére nézve pedig pluralista szempontból eszményinek az az életforma tekinthető, amely a sajátos értékek lehető legszélesebb választékának az elérhetőségét biztosítja²⁸.

4. A pluralizmus mint kialakítandó alternatíva

A következőes pluralizmus elfogadása és minden demokratikus politika alapkövetelményévé tétele napjaink erkölcsstanának és politikai filozófiájának legégetőbb feladata. Nemcsak a fájdalmas történelmi, vagy múltba illő mai tapasztalatokból, „a lealacsonyítottak és megaláztatottak, a megsebzettek és agyonverték soha jóvá nem tehető szenvedéseiből”²⁹ kell tanulnunk, hanem a világ mai realitásaiból, a szociális komplexitás és a társadalmak kulturális porózusságának a tényéből is. Már nem elég csupán tudni azt, hogy semmiféle morális univerzalizmus, vagy elvakult partikularizmus nevében „senkit sem szabad kirekeszteni - sem az alulprivilegizált osztályokat, sem a kizsákmányolt nemzeteket, sem a domesztikált nőket, sem a marginalizált kisebbségeket”³⁰, hanem gyökeresen meg kell változtatni az ilyen következményeket megengedő gondolkodásmódot, illetve a törvénykezés, a döntéshozatal és a végrehajtás formáit alá kell vetni a felelősség, a felelősségrevonás és a felülvizsgálat kontrolljának.

Egyszerűen tudomásul kell vennünk, hogy különböző kulturális és tapasztalati háttér feltételei mellett, azonos gondolkodási folyamatok különböző világképeket eredményeznek. Ahogy Karl Mannheim a századelőn a modern világ tapasztalati struktúrájának gyökeres megváltozásáról beszélt, többek között arról, hogy egy és ugyanazon individuum egyre több és egyre átfogóbb szociális és időbeli perspektívát kénytelen integrálni, hogy mindennapi cselekvőképességét megőrizze, ugyanúgy ma is, a cselekvők pluralitásának a körülményei közepette, egyre inkább tekintettel kell lennünk a kulturálisan meghatározott értékperspektívák különbözőségére.

²⁷ I.m.: 33.o.

²⁸ I.m.: 36.o.

²⁹ Jürgen Habermas: *A gyakorlati ész pragmatikai, etikai és morális használatáról*. ford.: Felkai Gábor. In: *Symposion*, 1995/2. 50.o.

³⁰ u.o.

Amennyiben figyelembe veszi a társadalmak kulturális sokszínűségét, illetve elfogadja a pluralizmust támogató erkölcsi-politikai értékek és tudásszociológiai érvek érvényességét, a századvég embere sem tehet egyebet, mint amit Mannheim helyezett kilátásba a századelő embere számára: újra megtanul gondolkodni. Az emberi kapcsolatok rendszerének jelentős átalakulása nyomán, az egyes egyének társadalomszemléletének megváltozásával és a közvélemény hosszútávú pozitív befolyásolásával talán elérhető, hogy megváltozzon, valóban multikulturálissá váljon a társadalmak önképe.

Kiss Endre:
Kettéosztottság, azonosság, differenciálódás

Kitűzött feladatunk aktualitását növeli, hogy a kelet-nyugati kapcsolatok minőségi változásai az újabb történések talán legfontosabb összetevőit alkotják. Nem kell feltétlenül Francis Fukuyama követőjének lennünk ahhoz, hogy a kétpólusú világ 1989-cel kezdetét vevő végéhez a keleti és a nyugati társadalmak új egymáshoz való viszonyának lehetőségét megjósolhassuk. Pontosan ez az új, minden ízében „filozófiai” helyzet az, ami még a kelet-nyugati-viszony tisztán politikatudományi vagy kulturális karakterének is vitathatatlan elméleti státuszt kölcsönöz.

Az új kelet-nyugati-viszony (illetve annak egyes rétegei és összetevői) és a jelenre vonatkozó világtörténeti s egyben történetfilozófiai problematika szoros összefüggése teszi e kérdéskört olyan összetetté. A kettéosztottság ezen a területen valóban úgy viselkedett mint egy hatalmas jégsekrény, nagy vonalakban, egészében befagyasztotta e viszony összes lehetséges konkretizációját, s ha belegondolunk abba, hogy e fagyasztási korszak majdnem teljes fél évszázadig eltartott, ennek hatását nem lehet elég nagyinak és tartósnak ítélni.

Kelet és Nyugat viszonya napjainkban a szó szoros értelmében két történelmi korszak határvonalát, egy új kor küszöbét jelenti. Egyrészt a kettéosztottság történelem lett (ami önmagában banális tényként természetesen egyáltalán nem jelenti azt, hogy a kettéosztottság egész korszakának számos történelmi és elméleti kérdését ne kelljen a későbbiekben a legintenzívebben feltárni). Másrészt a kelet-nyugati-kapcsolat napjainkra olyan új, öntörvényű realitássá vált, amit mind egészében, mind részleteiben már élünk és amelynek intellektuális feldolgozásához már lassan hozzá is kezdünk. Mind a „felejtés”, mind az új „tanulása” természetesen nemcsak intellektuális folyamat, de a legnagyobb és legkomplexebb mértékben politikum is. Mindkét nagy folyamat új előnyöket és új hátrányokat jelenthet, mindkét nagy folyamat alapvetően instrumentalizálható, érdeket szolgál és érdekek ellen teremt érveket.³¹

A jelen világtörténete, az ahhoz forduló történetfilozófia fonódik tehát össze Kelet és Nyugat aktuális viszonyának elemzésével, hiszen - módszertani szempontból világos ez - a történelem hozta létre 1989 előtt a kettéosztott világot, ám azután a kettéosztott világ hozta létre a történelmet.³²

Ebből a kicsit emelkedettebb, történetfilozófiai pozícióból szemlélve a kettéosztottság korszaka önmagában két eltérő korszakra bomlott. A kettéosztásnak ez a „dialektiká”-ja meg-

³¹ Magától értetődik, hogy a felejtés instrumentalizálása a legkülönbözőbb érdekeket szolgálhatja. A mi konkrét összefüggésünkben ez természetesen a létező szocializmus egyes vonásainak a napi aktuális érdekekhez való igazítását jelentené (egy példa az államadósság összefüggésében elterjedő értelmezés a reálszocializmusról, mint „túlfogyasztó” fogyasztói társadalomról). Az 1989-et követő világpolitikai helykeresések és az új helyzet felméréséhez szükséges időnyerés alatt nem egy tudós elemző fogalmazta meg, hogy az Egyesült Államoknak nem is a kettéosztott világ volt legnagyobb problémája.

³² A kijelentés második része magától értetődő módon csak teoretikusan értendő. Csupán elméletileg tehető fel ugyanis az a kérdés, hogy vajon mi alkotja, mi konstituálja a történelmet. Francis Fukuyama meghatározó jelentőségű elmélete a „történelem végé”-ről kiváló példáját adta annak, mekkora problémát okoz a mindennapi tudatnak, s általában a nem-teoretikus tudat összes válfajának a teoretikus történelemszemlélet dekódolása.

határozó politikai tartalmakat hordozott, amelyek közül különösen a „második” korszak testesített meg rendkívül komplex tényösszefüggéseket.³³

A kettéosztott világban megvalósuló ELSŐ periódus találoan foglalható össze a „hidegháború” fogalmának igénybevételével. Ez talán az a fogalom, amelyik valamilyen mértékben képes annak a HOMOGENIZÁLÓ erőnek az érzékeltetésére, amely akkor a politikai szembenállás kettősségére ráépült. A politikai szembeállítás ugyanis nyomban ideológiai, kulturális, katonai és imperiális konfrontációvá eszkalálódott, amely lehatolt minden egyes jelenség, minden fogalom és minden szó pontos elhelyezéséig a „hidegháború” folyamatainak egészébe. A szembenállásnak ez a példa nélküli eszkalálódása szóképből, mint mindnyájan kiválóan emlékezhetünk rá, a lehető legkonkrétabb megjelöléssé változtatta a két egymással szembenálló TÁBOR terminust.³⁴ Mindez már jelzi is, hogy EZ a kettéosztottság már önmagában is hagyományos és új társadalomelméleti kutatások tárgyává kell, hogy váljon. Minden, csak nem szokványos jelenség ugyanis az, AHOGY az összes alrendszer a világ mindkét felén belesimult a totalitáriánus (és egyben anti-totalitáriánus) logika e sajátos egymásra vonatkoztatott kettősségébe.³⁵

Amíg azonban a két rész-világ nemcsak a fent ismertetett „totalizáló” módon, de a szó szoros értelmében halálos ellenségként állott egymással szemben (a később majdnem kizárólag csak a humor kategóriájába eső „a helyzet (azaz az osztályharc) fokozódik”-típusú kijelentések kitűnően szemléltetik, illetve bizonyítják a világtörténeti és totális szembenállásnak a mindennapi életvilág legelemibb szféráiba való benyúlását), sajátos kettős kategorizáció alakult ki, Amíg ugyanis az egyik „világ” a másik „világ” összes elemét maradéktalan és „halálos” ellenségként kategorizálta, mindkét „világ” (mindkettő természetesen a maga módján) úgy kezelte a másik „világ” társadalmát, a másik világ polgárait, mint ami (aki) „tulajdonképpen” nem azonos önmagával, tulajdonképpen nem ellenség, csak a körülmények kényszere tették őket azzá. Így a keleti propaganda kategorizációja alapján a nyugati társadalom olyan sajátos úr-szolga-viszonyokra épült, amely nem engedte kibontakozni a dolgozók spontán vágyát a létező szocializmusra. Hasonló módon jelent meg a nyugati propagandában a keleti társadalom olyanként, mint ami „tulajdonképpen” nem azonos önmagával, csak az elnyomás hatására viselkedik úgy, ahogy viselkedik.³⁶

³³ E második korszak valódi státusa egy további kutatásokra váró komplex probléma. Egyrészt e korszak olyan egyértelműséggel származott Joszif Sztálin 1953-ban bekövetkezett halálából, hogy semmiképpen sem lehet minden további nélkül „organikus” folyamatnak tekinteni. Mindezzel együtt a számos erőszakos, akaratlagos, Carl Schmitt szavával, „decizív” aktus eredménye lassan önelvű korszakot alapoztak meg.

³⁴ A „tábor” kifejezés a hidegháború több oldalról jellemzett homogenizáló hatalmának egyik legfényesebb nyelvi bizonyítéka.

³⁵ Még akkor is, ha az egyes (a rendszerelmélet értelmében vett) alrendszerek képviselői nem is emlékeznek rá, az egyes alrendszerek alárendeltsége a rendszer totalizáló törekvései alá olyan tökéletes volt, hogy az szinte már a modern társadalom rendszerelméleti interpretációjával üzőt csúfot.

³⁶ Ha a hegel-kojeve-i értelemben vett úr-szolga-viszonyt a megfelelő tágassággal értelmezzük, úgy kimondható, hogy mindkét nagy rendszer a másik rendszert sajátos „úr-szolga-viszony”-nak látta, ráadásul olyannak, amelyik maga már túlhaladta a másik rendszer meghatározó alproblémáit. - Mindehhez ironikus módon tartozik, ahogy Adorno Martin Heidegger filozófiai nyelvében és habitusában mutatta ki a „tulajdonképpeniség zsargonjára”-nak meghatározó szerepét. Ebben az összefüggésben mintha a Heidegger-féle „tulajdonképpeniség” nyerné el a maga történeti és szociológiai megfelelését.

A kettéosztott világ második nagy korszaka az ún. „békés egymás-mellett-élés” és az annak megfelelő más jelszavak jegyében indult. A látszólag teljesen egyértelműen kategorizált korszak ugyancsak kitermelte azonban a maga dialektikáját. Az addigi kettős viszony dialektikusan megfordult. A felszínen most már nem az örök és mindenre kiterjedő szembenállás, de a hasonlóság, a közös célokra törekvés viszonya jelent meg. Mindezzel együtt azonban „tulajdonképpen” az együttműködő másik fél az együttműködés viszonya mögött mint versenytárs, mint konkurens lépett fel, pontosan az a „tulajdonképpeniség” szűnt meg, ami a hidegháború legvadabb szembenállásai mögött is a szemléletben meghúzódott. Ebben az új szemléleti keretben a kooperáció és kommunikáció a legbonyolultabban fonódott össze a kíméletlen (új és régi) ellenségességi viszonyal a „tulajdonképpeniség” jegyében. E viszony részletes feltárása helyett álljon e helyütt az a demonstráló erejű tény, hogy Ronald Reagan mélyen ideologikus és minden kétséget kizáróan fekete-fehér politikai világképe épp a második korszakban, a békés egymásmellettségnek és az akkori értelemben vett globális problémák közös megoldásának idején válhatott uralkodóvá (miközben természetesen korántsem akarjuk tagadni az akkori szovjet értelmezések egyszerre imperialisztikus és valóságidegen jellegét). Az átfogó és valamilyen mértékben bizonyosan őszintén elgondolt kooperáció és kommunikáció burkában „tulajdonképpen” egy igen konkrét és bizonyos értelemben „gyilkos” hatalmi versengés indult meg. Ez a verseny már nem ideologikus volt, és nem abban az értelemben eszkalálódott az életvilág minden területére, mint a hidegháború korszakában. Éppen azért, mert a végső ellenségesség doktrínája lekerült a hivatalos napirendről, előtérbe kerülhettek a kisebb-nagyobb gazdasági, geostratégiai és más presztízs-előnyök. A korlátozott, ám stratégiai fontosságú célok megszerzéséért folytatott harc különösen is nagy energiákat mozgósíthatott a maga céljainak érdekében, hiszen ezek a küzdelmek immár deklaráltan NEM voltak totálisak. A kettéosztott világ e második korszakának „tulajdonképpen” viszonyai vezettek azután ahhoz, hogy a két világrendszer alapvető attitűdjei is karakterisztikusan elmozdultak egymáshoz képest. Amíg a „Kelet” modellértékűen „pragmatikus” elemeket épített magatartásába³⁷, a „Nyugat” ideologikus elemeket asszimilált. Így a nyolcvanas években nem ritkán mindkét felet érthették sajátos meglepetések. Így található a szürkeöltönyös „pragmatikus” kelet-európai pártfunkcionárius tárgyalásai során tüzes (nyugati) ideológusokra.

A nagy szembenállás második korszakára, bizonyos meglepetéssel mondhatjuk ezt csak ki, bizonyos nyitottság, ha éppen nem ambivalencia volt jellemző, nem egy esetben szinte alkalmi okok, sőt, véletlenek döntötték el, hogy az új „rivalitás” vagy éppen az új „együttműködés” magatartása kerekedett-e felül. A kettéosztottság mindent meghatározó ténye nem változott, a kizárólagos ellenségesség viszonya a fontos meghatározások nyitottságának adta át helyét. Mindkét esetben döntővé vált a „tulajdonképpeniség” sajátos dialektikája (ami a másik oldalt „tulajdonképpen” az azonosság viszonyán túlmenően mégsem tekintette önmagával azonosnak). A második korszaknak ez a nyitottsága, ha nem éppen ambivalenciája nagy mértékben táplálkozott abból is, hogy természetesen a békés egymás-mellett-élés sokszorosan és sokféleképpen megindokolt viszonya sem tehetette a két rendszert egymás szemében mara-

³⁷ Itt nagy nyomatékkal kell aláhúznunk azt a tipológiai-morfológiai tényét, hogy a létező szocializmusnak erre a második korszakára a magyar utat tartjuk a legjellemzőbbnek, ebből következik, hogy e kor más változatait Husaktól Ceausescu-ig eleve és a maguk korához mérten is negatív kivételnek, devianciának tekintjük.

déktalanul legitimé, egy ilyen elhatározás mindkét rendszer esetében saját legitimitásukhoz való hűséget kérdőjelezte volna meg.³⁸

Kelet és Nyugat új kapcsolatrendszere számos viszony bonyolult konglomerátumával egyenlő. E viszonyok közül három tűnik jelenleg meghatározónak.³⁹ Ezek közül az első a SZABADSÁG, a második a KOLLEKTÍV BŰNÖSSÉG és a harmadik az ELADÓSODÁS viszonylatrendszere.

A szabadság viszonya mindenekelőtt Kelet és Nyugat 1989-ben közössé vált alapértékeiben jelenik meg, mégpedig a liberális-demokratikus alapértékek 1989-es világtörténelmi győzelmének folyományaként. E viszonylat alapján az egykori kettéosztás két része ma már egységet alkot. Ez az alapértékekben való közösség alapozza meg az integráció különböző folyamatait és mindazt, ami mint reálfolyamat és mint távlati cél meghatározza világunk szellemi univerzumát.

E viszonylat mellett megjelenik Kelet és Nyugat második meghatározó viszonylata, a látens KOLLEKTÍV BŰNÖSSÉG, vagy legalábbis a látens kollektív gyanú viszonylata. Konkrét politikai és történelmi okok magyarázzák, hogy éppen az egykori NDK polgáira vonatkozik ez a viszony a legintenzívebben. E helyütt nem szeretnénk e jelenség mélyebb elemzésébe bocsátkozni, amelynek feltárása során egészen paradox vonások, minden kollektív bűnösség vagy az erre vonatkozó minden gyanú paradox vonásai is felszínre kerülnének, így például a békés rendszerváltásnak a kollektív bűnösségre vonatkozó többszörös és paradox konzekvenciái. Miközben azonban a látens vagy mondjuk a szimbolikus kollektív bűnösség pusztán léte súlyos demokráciaelméleti problémákat vet fel, nyomban a lehető legnagyobb világossággal jelennek meg mind az átvilágítás, mind pedig az „eredményhirdetés” súlyos demokráciaelméleti problémái és következményei, amelyek közül a legelső helyen minden ilyen mozzanat aktuális politikai instrumentalizálásának bizonyosra vehető veszélye áll. Mindenesetre súlyos demokráciaelméleti, majd később politikai problémát jelent az új, poszt-szocialista demokráciák állampolgárainak egymásétól „tulajdonképpen” eltérő legitimációs helyzete⁴⁰, miközben más szempontokból kiindulva mindenki „egyformán” legitim. Rövid jelzésünk végezetéül utalnánk a látens kollektív bűnösség, illetve a szabadság viszonylatának kettősségére, immans belső ellentmondásaira. Nem deduktív vagy más módon „spekulatív” módon szeretnénk levezetni a tetten érhető ambivalencia számos következményét, szeretnénk azonban minden-

³⁸ Ez vezetett mások mellett a magyar létező szocialista rendszer sajátos skizofréniájához, amelynek pragmatizmusa mellett és ellenére is meg kellett felelnie a rendszer általános alapdefiníciójának. A legitimitás problémájáról a poszt-szocialista átmenet korszakában ld. Kiss Endre, *‘Zur Sozialphilosophie des postsozialistischen Systemwechsels’*, in: Karen Gloy (Herausgeberin). *Demokratie - Theorie. Ein West-Ost-Dialog*. Tübingen, 1992. 106-131.

³⁹ E három mozzanat bőségesen jelenik meg a nemzetközi diszkusszióban is, amelynek elemeivel e dolgozat tézisei is legitim módon továbbfejleszthetők.

⁴⁰ Többek között arra a meghatározó és tanulságos tényre is szeretnénk emlékeztetni, hogy a sikeres és szélsőséges sztálinizmus első eredményes opozíciója is az 1953-ban a sztálinizmussal szembe forduló volt sztálinisták közül került ki. E jelenségre egy tipológiailag is érdekes példa a magyar Nagy Imre-csoport. E példa jelzésértékű a szocializmus és poszt-szocializmus delikát legitimációs viszonylatai szempontjából.

képpen rámutatni arra, hogy ez az ambivalencia maga is sokszoros kiindulóponttá válik az új politikai tér megszervezésében.⁴¹

Kelet és Nyugat harmadik alapvető új viszonylata az adós és a hitelező relációja. Természetesen azok az államadósságok képezik ennek a viszonynak az alapját, amelyeket a létező-szocialista államok elsősorban a nyolcvanas években részben a nemzetközi pénzügyi szervezetektől, részben egyes nyugati államoktól felvettek. A reálszocialista államok eladósodása a kettéosztott világ nyugati felének irányában természetesen önmagában is rendkívül fontos feladata a közgazdasági és a politikatudományi kutatásnak, ami részleteiben e keretek között természetesen aligha lehetne elemezhető. Talán az sem tekinthető véletlennek, hogy éppen a humorista Hofi Géza kötötte össze egyik monológiájában a helyzetben rejlő, mindaddig közvetíthetetlennek tűnő két elemet, amikor feltette a kérdést, illik-e egy haldoklótól kölcsönket kérni (előfeltételezve természetesen azt a „közkeletű” vélekedést, miszerint a kapitalizmus haldoklik). A létező szocializmus összeomlásával az eladósodás-problematika is új arcainak teljességével jelent meg a nemzetközi politika porondján és alakította ki az új Kelet-Nyugat-viszony meghatározó harmadik elemét.⁴²

Az új Kelet-Nyugat-viszony három legfontosabb konkretizációjának egymásravezetett elemzéséből kiderül, hogy amíg az első két reláció (szabadság és látens kollektív bűnösség) minden egyes állampolgár számára rendelkezik konkrét és meghatározott jelentéssel, az államadósság rendkívüli magasságokban helyezkedik el az egyes ember feje fölött. A szabadság és a látens kollektív bűnösség közvetlenül vonatkozik minden egyes polgárra és minden egyes szociokulturálisan megkülönböztethető csoportra, s e vonatkozások konstruktívak lehetnek a poszt-szocialista demokrácia későbbi folyamatainak kibontakozásakor. Az államadósság viszonya azonban mind az egyes polgárok, mind a lényeges szociokulturális csoportok számára más, ABSZTRAKT világot jelentenek, amelyhez az egyénnek és a társadalomnak már jóval nehezebben tisztázható a viszonya. A helyzet valóságos bonyolultságát és abból következő nehézségeit jól jelzi az a groteszk állapot, hogy időről-időre megjelenik az új demokrácia politikai retorikájában az eladósodásokhoz állítólag vezető „túlfogyasztás” vádja, miközben nem realizálódik, hogy mindezzel maga a demokratikus retorika változtatja a létező szocializmus jól ismert világát „fogyasztói társadalom”-má (ami képtelenség), sőt, saját totalitáriánus beállítottságán is változtatnia kellett, hiszen mintegy „szabad”-nak kell beállítania a létező szocializmus polgárait (a vélt vagy valóságos fogyasztásban), ami pedig diametrálisan szól saját ideológiai alaptételei ellen. Mindeközben szinte a komikum határát súrolta az a

⁴¹ Bár az egykori NDK számos okból nem tekinthető a „tipikus” posztszocialista országnak, a látens kollektív bűnösség viszonya ebben az országban a legerősebb. Egy Stefan Heym-ben például nem egy felszabadult ország polgárát, egy a kollektív bűnösséget megtestesítő szubjektumot pillantottak meg. Erich Honecker ellen bírósági eljárás folyt, Markus Wolf-ot el is ítélték. Dolgozatunkban nem állást foglalni kívántunk a látens kollektív bűnösség kérdésében, csupán a felsorolt példák segítségével rávilágítani e viszony valóságosságára és relevanciájára.

⁴² Erről ld. többek között Endre Kiss *‘Über die beiden gleichzeitigen Projekte der post-sozialistischen Welt’*, in: Peter Gerlich - Krzysztof Glass (Herausgeber), *Bewältigen oder Bewahren. Dilemmas des mitteleuropäischen Wandels*. Wien-Torun, 1994. 9-14.

közöny, amellyel a magyar politika, publicisztika és társadalom az eladósodás VALÓSÁGOS történetét kezelte, illetve annak valóságos okai és motívumai iránt érdeklődött.⁴³

A szabadság, a látens kollektív bűnösség és az állami eladósodás e hármassága és egyidejűsége Kelet és Nyugat valóságos új viszonyának átfogó meghatározását mindenné teszi, csak könnyű feladattá nem. Hosszan gondolkodhatunk azon, hogy egy szabaddá vált egyén vagy csoport lehet-e adós a szóban forgó értelemben, egy látensen kollektíven bűnös egyén vagy csoport lehet-e adós (vagy éppen szabad), de azon is, hogy egy eladósodott ember vagy csoport lehet-e látensen kollektív bűnös vagy éppen szabad. Mindezek a vezető viszonylatok (amelyek semmiképpen sem teszik ki az új relációk teljességét) történeti perspektívába helyezve igen konfuzzá tehetik a mai helyzetet. Hofi Géza éles elméjű meglátását ugyanis legalább kétfajta módon át lehet még alakítani. Nemcsak az nem szép dolog ugyanis, ha egy haldoklótól pénzt kérünk kölcsön, de az sem az, ha egy, a börtönből frissen szabadult rabbal fizettetjük meg a korábbi rabtartói által létrehozott adósságot, vagy éppen ráterheljük egy új építmény építési költségeit.

Az új Kelet-Nyugat-kapcsolat konfúzus természetéből két következtetést szeretnénk levonni. Szeretnénk egyfelől hangsúlyozni, hogy az új problémák teoretikus természetűek és éppen e természetükben újak. Olyan kérdések, amelyeket a mindeddig precedens nélkül álló poszt-kommunista átalakulás vet fel. Ezért a koherencia hiánya, a konfúzió bizonyos értelemben nem kivételes helyzet, különösen nem deviancia, de - Eötvös József szavaival és elméletének szellemében mondva - az „uralkodó eszmék” olyan megváltozásának eredője, amelynek eredményeként fontos és vezető uralkodó eszmék fogalmi konfliktusba tudnak kerülni egymással.⁴⁴ Másfelől szeretnénk hangsúlyozni, hogy Kelet és Nyugat 1989-es újrakezdése dinamikus folyamat, mely dinamika nemcsak a három vezető kapcsolat karakterét alakíthatja át, de megváltoztathatja a vezető kapcsolatok sorrendjét vagy akár új vezető relációkat is középpontba állíthat.

⁴³ Nagyon érdekes mozzanat, hogy magán az eladósodás viszonyán belül is létezik látens vagy nem látens kollektív felelősség, miközben az eladósodás értelmi szerzőit vagy végrehajtóit (a volt NDK példájánál maradva mondjuk Schalck-Golodkowski-t) nem is említik a látens kollektív, bűnösségről szóló amúgy is gyér teoretikus diskurzusban.

⁴⁴ Ld. erről Kiss Endre, „*A magyar filozófia az önkényuralom korában*”, Magyar Filozófiai Szemle, 1984/1-2.

Szabó Tibor: **Európa-paradigma és interszubsjektivitás**

Az Európa-fogalom tartalma igen sokrétű: meg lehet közelíteni földrajzi, gazdasági, politikai, kulturális és egyéb szempontból.⁴⁵ De amikor európai értékekről, normákról, azaz európaiságról beszélünk, mást értünk alatta. Ez a fogalom: paradigma, azaz olyan fogalom, amelynek - a globalizálódó világgal szemben - sajátos tartalma van.

Mi az Európa-paradigma tartalma? Vitányi Iván egy 1986-ban megjelent könyvében⁴⁶ figyelemre méltó megállapítást tesz e vonatkozásban. Azt állítja, hogy amit mi Európán értünk, az nem más, mint a kapitalizmus és e társadalmi-gazdasági formációhoz tartozó jelenségek: az árutermelés, a városiasodás, a polgárosodás, hegeli terminológiával kifejezve az új világállapot (Weltzustand). Manapság a kapitalizmus kifejezést egyre ritkábban hallani, de egyértelmű, hogy történeti és formációelméleti szempontból a kapitalista piacgazdaság kialakulásának helyszínét helyesen jelölhetjük meg e kontinensen.

Persze mára a kapitalizmus világméretű elterjedésével új elemek kerültek be a „régibe”, 19. századi kapitalizmus szövetébe. Nem véletlen, hogy az egykor és még ma is gyakran használt globalizmus fogalom mellett⁴⁷ fel-feltűnik már a hazai szakirodalomban is a „japanizálódás” fogalma⁴⁸, s a taylorizmus mintájára a munka megszervezésének új formái jelölésére pedig a „toyotizmus” kifejezés.⁴⁹

Az Európa-paradigma, az új (századvégi és ezredvégi) helyzetben pedig éppen az európai identitás keresését jelenti a globalizmus és a japanizálódás elhatalmasodása idején.

Ennek az Európa-paradigmának az új megfogalmazása történik napjainkban, amikor az Európai Unió keretein belül vita folyik a maastrichti egyezményről, a schengeni határokról, az egységes pénznem, az euro bevezetésének lehetőségéről, a régiók Európájáról s az Európához való csatlakozásról. Ezekről a tárgyalásokról, megállapodásokról függ majd Európa új képe a 21. században, ahol - reményeink szerint - Magyarországnak is méltó helye lesz.

Milyen tényezők befolyásolják valójában az Európa-paradigma tartalmának újszerű megfogalmazását a japanizálódás idején? Ezzel kapcsolatban véleményünk szerint három, egymással összefüggő, egymásra épülő, de egymástól eltérő szintű megoldást és szcenáriót különíthetünk el.

⁴⁵ Az Európa-fogalom jelentés tartalmának főleg francia szakirodalma van. Ezek közül mi az oktatásban is a következőket használjuk: Jean-Baptiste Duroselle: *L'idée de l'Europe dans l'histoire*, Párizs, 1965. Denoel, Denis De Rougemont: *Vingt-huit siècles d'Europe*, Párizs, 1961. Payot, és Gérard Soulier: *L'Europe. L'Histoire, civilisation, institutions*, Párizs, 1994. Armand Colin.

⁴⁶ Vitányi Iván: *Az „Európa-paradigma”*, Budapest, 1986. Magvető Kiadó, Gyorsuló idő sorozat 10. old.

⁴⁷ Globalizmuson mi a termelés, a piac és a kapcsolatok világméretűvé válását, s az amerikai életforma és ideológia nemzeti életbe való behatolását és elhatalmasodását értjük.

⁴⁸ Japanizálódáson a munka végletes, irracionálisba átcsapó racionalizálását, a tőke agresszivitását, a computerizálás elterjedését értjük.

⁴⁹ A toyotizmusról 1997. májusában Rómában tartott előadást Ricardo Antunes brazil professzor, aki a mai világ elemzésekor nagymértékben támaszkodott a sussexi egyetem professzora, Mészáros István *Beyond Capital* című könyvére.

Az első scenárió kétség kívül ontológiai, lételméleti szinten található. Ebben a legátfogóbb esetben arról van szó, hogy adott kérdések megoldásának már megvan a történelmi, az európai létben gyökeredző előzménye. Azaz a kontinens létébe ivódott már történelme, amit lehet így vagy úgy magyarázni, értelmezni, de maga a tény már adva van. Ezt nevezzük mi „condition européenne”-nek, európai létfeltételnek. Tehát a mai viszonyokat már tényként befolyásolják azok a történelmi megoldások - például Németország egyesítése, a trianoni békeszerződések következtében létrejött határok, a legújabb balkáni háború. stb. -, amelyek jelen vannak a mai vitákban is, de mindenképpen az európai múlt befejezettségének látszatát keltik. Persze ez az állapot, mint minden fennálló status quo, változhat, hiszen a történelem maga az állandóság és a változás folytonos dinamikájában zajlik, ahogyan erre Hegeltől kezdődően Marxon át a posztmodern gondolkodókig folyton utalnak is filozófusok és politikusok egyaránt. A változás viszont nem önmagától, automatikusan következik be. A változáshoz, változtatáshoz szándék, akarat, elképzelés, pontosan kidolgozott és egyeztetett koncepció kell. Az Európai Unió politikusai, szakemberei éppen e - sok antagonizmust tartalmazó helyzetben - dolgoznak, az új európai status quo megteremtésén. S ez a gondolat már átvezet bennünket a második scenárió szintjére.

A második szint a politika színtere, amely maga is több jelentősebb lépcsőfokra tagolható. A nagypolitika szintjén alakulnak ki azok az elvek, amelyek alapján az egyes országok kül- és belpolitikája, gazdaságpolitikája, szociálpolitikája formálódik. Ez sokirányú egyeztetést kíván meg az egyes államoktól: az ellentétes érdekek konszenzuson nyugvó harmonizációját. A nagypolitika olykor segíti, olykor azonban nehezítheti is a konszenzus kialakulását az egyes országok között illetve egy adott országon belül. A nagypolitika elveinek kialakítását - ideális demokratikus viszonyok közepette - a helyi érdekek figyelembevétele, koordinálása teszi lehetővé. Ez már egy következő, alacsonyabb lépcsőfok, a kispolitika színtere. Ide tartoznak a pártok, az érdekképviselői szervek, a civil társadalmi formák és az ezekben tevékenykedő emberek.⁵⁰ A politikai szervezetek már kialakították Európa-képüket, már képesek reagálni azokra az eseményekre, amelyek az Európai Unió kebelén belül zajlanak és - részben - rólunk is szólnak. A pártok választási kampányainak ez fontos részét képezi. A magyar kormány Európa-politikáját, azokat az elveket, amelyek ezt a kormányt jellemzik, már egy évvel hivatalba lépése után közreadta.⁵¹ Itt Magyarország belpolitikai, gazdaságpolitikai, jogpolitikai elvei úgy jelennek meg, hogy megfeleljenek, harmonizálj annak az Európai Unió által kidolgozott elvekkel. Ennek az elvrendszernek a közvetítése a lakosság felé fontos feladata a kormánynak. A közvetítésben pedig kiemelkedő szerep jut a médiáknak.⁵²

A politikusok zöme itt meg is áll a gondolkodásban és a cselekvésben, hiszen ők már - látszólag - mindent megtettek az Európai Unió elveinek átvétele, érvényre juttatása érdekében. Ez azonban a dolgoknak csak a formális oldala. A nem-formális, mint egyéb esetekben is, azonban még jelentősebb. S mi erre, a szubjektív oldalra kívánjuk felhívni a figyelmet. Az európai elvek, normák és - értékek elsajátítása nem egyenlő kidolgozásukkal. Ezzel kapcsolatban még sok teendő van. E ez a döntő scenárió az európaiság, az Európa-paradigma érvényre juttatásában.

⁵⁰ A civil társadalom kelet-közép-európai szerepéről lásd két tanulmányom: *L'absence de société civile et la culture politique en Europe Centrale*, in: *Europe Centrale: réalité, mythe et enjeu*, Cahiers de Varsovie, Varsó, 1991. Centre de Civilisation Française, és *Société civile, morale et nationalisme en Europe de l'Est*. Kolozsvár, 1991. Megjelenés alatt.

⁵¹ *Magyarország az új Európában*, Magyar Hírlap, 1995. november 18. Melléklet.

⁵² A médiák körül Kelet-Közép-Európában rendszeresen fellángoló vitáknak ez az egyik oka.

A mindennapi lét és gondolkodás átalakulásának, az interszubsztivitásnak ezen a szintjén dől el valójában az ontológiai, a politikai szintek hatékonysága és az Európa-paradigma tartalma is. Az egyik legfontosabb alapkérdés itt az, hogy a politika és a civil társadalom ágensei hogyan képesek a gyakorlatba átültetni az alapvető európai elveket. Itt a mindennapi létszférában és gondolkodásban kell létrehozni azt a bázist, amelyre hosszú távon építhető egy európai jellegű és stílusú cselekvés és gondolkodásmód.

A valóságban ugyanis az emberektől, az emberek egymás között a társadalomban kialakult és kialakítható kapcsolataitól, viszonyrendszerétől függ az európai kezdeményezések sikere. A konszenzus kialakítása a szubsztivumok közötti régióban olyan hálót képes sikerre vinni, létrehozni, amely gátolhatja vagy jelentősen módosíthatja a történelmi múltba beágyazott politikai szándékot. Ezért véleményünk szerint csak az az Európa-paradigma lehet érvényes és sikeres, amelyben az interszubsztivitás - amin mi az emberek között kialakított kapcsolatrendszerértjük -, megvalósul. Ez pedig az európai egység ágenseitől új fajta szemléletet, új fajta morális kultúrát kíván meg. A participációs demokráciában ugyanis az emberek hozzájárulása az események alakulásához - ahogyan erre Lukács György is felhívta a figyelmet *A társadalmi lét ontológiájához* című művében - néha döntő jelentőségű.⁵³ S itt nem csupán a szubsztivum történelmi szerepéről van szó, hanem elsősorban arról az interakcióról, ami a szubsztivumok között - speciálisan e vonatkozásban - az európai egység kérdésében gondolatban és cselekvésben egyaránt kialakul és kialakulhat. Az egyszer már a létben megvalósult, ontológiailag objektiválódott, gondolat kényszerítő erővel hat az utókorra, amely mindezt mint adottságot örökli. Ezért van különleges szerepe annak, hogy most milyen cselekvéssel, milyen elvekkkel és gondolatokkal hozzuk létre az új Európát.

Ebből a szempontból nézve nagy jelentősége van az emberek hétköznapi tudata, gondolkodása és cselekvése elemzésének, hiszen az embereket viszonyaik sok szempontból meghatározzák, reagálásukat ez egyúttal kiszámíthatóvá teszi. De ne feledkezzünk meg arról, hogy az emberek nemcsak a ráció, hanem gyakran (talán a rációnál is gyakrabban) irracionálisan, előítéleteik, megszokásaik, előzetes élményeik alapján döntenek adott kérdésben. Az eurooptimizmus vagy -szkepticizmus kérdését ez mindenképpen befolyásolja. Ráadásul a politikában, ahogyan azt Max Webertől kezdve Crocén át Gramsciig sokan hangoztatták, nemcsak az értelem, hanem legalább ugyanilyen hangsúllyal az érzelmi motívum is jelen van. Sok esetben éppen az indulat, az agresszivitás, az erőszak dönt el fontos kérdéseket. Ez újabb indulatot kelthet, ami folyamatos gyűlölködést, más esetben éppen szimpátiát válthat ki. E szövevényes interszubsztivív mező rendkívül bonyolulttá teszi a mégoly tiszta és világos elvek politikai-társadalmi megvalósulását. Ha csak az európai etnikai konfliktusokra gondolunk, máris világossá válik teoretikus mondandónk lényege és valósága.

Az Európa-fogalom tartalma, az egész Európa-paradigma lényege tehát a lételméleti, politikai szcenáriókon kívül jelentős mértékben függ az interszubsztivív kapcsolatoktól. Ez annyit jelent, hogy anyagi erővé csak az az elv, koncepció válhat, amely megragadja a az emberek többségének fantáziáját és cselekvésük mozgatórugójává válik. Ezért nem mindegy, hogy milyen a koncepció, milyenek az elvek, melyeket meg kell valósítani. S Európa olyan irányba fog haladni, amerre a három, mindhárom szcenárió vezetni fogja.

⁵³ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*. II. kötet, Szisztematikus fejezetek. Lásd erről tanulmányomat: *A szubsztivív tényező a késői Lukácsnál*. in: Magyar Filozófiai Szemle, 1989. 6. sz.

Karikó Sándor:
Az Európa-konformitáson innen és túl

„Európa...
te régi, te rücskös, te szent, te magasztos,
lelkek nevelője...
viaskodom érted.”

Kosztolányi Dezső: Európa

Az *Európa-* vagy *Európai Unió-konformitás* fogalmak manapság gyakran bukkannak fel politikában, tudományban s köztudatban, olykor egymás szinonimájaként. Ám abban az értelemben nem indokolt a tetszőleges felcserélés, hogy az EU-konformitás szűkebb kategória, jelentése a társadalomnak csupán egy - igaz, lényeges - területére vonatkozik, mégpedig a legfejlettebb európai országok gazdasági közösségéhez való csatlakozás értelmében. Ezzel szemben az Európa-konformitás átfogóbb s mélyebb tartalmat kifejező fogalom: kölcsönözve *Jacques Morraïne* találó elnevezését, az „une communauté de destins”-t, „egy sorsközösség” vállalása. A történelem olyan kulturális-civilizatorikus csomópontjával való azonosulás, amely a korszak egészét, egész tartalmát magába tudja szippantani⁵⁴, s ezáltal a világ nevelőjévé, bölcsőjévé válik.⁵⁵ Az EU-konformitás elsősorban a közgazdaságtudomány privilégiuma, az Európa-konformitás vizsgálatában viszont több társadalomtudomány /például szociológia, politológia, pszichológia, jogtudomány, művészettudomány, etika/, sőt a filozófia is egyaránt illetékes. Természetesen átfedés is van a két fogalom tartalma között. Az Európa-konformitás adja meg az EU-konformitás alapját, azt a társadalmi bázist, amelyen belül egyáltalán értelmezhetővé válik a sajátos gazdasági természetű alkalmazkodás.

Az alábbiakban az Európa-konformitás filozófiai elemzéséhez kívánunk hozzájárulni, abban a reményben, hogy sikerül megvilágítanunk néhány olyan általános összefüggést, amelyek nélkülözhetetlenek az EU-konformitás megértésében is. Egyúttal szeretnénk eloszlatni néhány, e fogalmakra ráakodott tévhitet és előítéletet.

Nyilvánvaló, először is a két alapszó, tehát a *konformitás* és az *európaiság* kategóriájának korrekt jelentését szükséges megadnunk.

*

A *konformitás* fogalma, úgy tűnik, divatkategória, annyit beszélnek róla az utóbbi időkben. Ám könnyen kiderülhet, mégsem tudunk eleget s főleg kellőképpen differenciált ismeretet. Nem kívánunk itt belemenni a fölöttébb zűrzavaros fogalomhasználat problémájába, csupán a szó eredeti s evilági alapjelentésére hívjuk fel a figyelmet.

A konformitás etimológiailag a latin „conformare=alkalmazkodni” jelentéssel bír. A tudományokban és a bölcséletben viszont speciális tartalmat vesz fel: nem egyszerűen pusztán alkalmazkodásról van szó, hanem annak egy sajátos, mégpedig káros s elítélendő formájáról.

⁵⁴ Spengler, O.: *A Nyugat alkonya*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1994. I. k. 69.o.

⁵⁵ Poszler György: *Eszmék - Eszmények - Nosztalgiák*. Magvető Kiadó, Bp. 1989. 25-54. o. alapján.

Maga a fogalom először - ismereteink szerint - *William Penn*, amerikai liberális gondolkodó, 1700 körül írt munkájában bukkan fel. Szerinte „a konformitás olyan polgári erény, melynek a szabadság az ára”.⁵⁶ Jó évszázaddal később *J. S. Mill*, angol, ugyancsak liberális társadalomkutató, immár klasszikusnak tekinthető művében, *A szabadságról* című könyvében a tömeg/esedés/ és a konformitás előtérbe nyomulásáról beszél: a tömeg minden eddiginél nagyobb mértékben hajlik arra, hogy „mindenkit rákényszerítsen az átlagmintához való konformitásra”.⁵⁷ Létrejön a szubjektum nélküli, szabadságát elvesztő ember. a XIX. és a XX. századi bölcselettörténet is élénken reagál a kiürült személyiség problematikájára.

Nietzsche, az 1873/74-es írásában azon kesereg, hogy a külsődleges uniformitás, a polgár egyetemes egyenkabátja uralkodik, „a modern ember meggyengült személyiségben szenved,... olyan árny, ki álarcot, jelmezt visel.”⁵⁸ A gondolatot *Heidegger* folytatja s mélyíti el: „A ‘ki’ nem ez vagy amaz, nem mi magunk, és nem egyesek és nem valamennyiünk summája. A ‘ki’ a neutrum, az akárki. ...A mindennapiság létmódját az akárki írja elő, aki nem valaki meghatározott, hanem mindenki, habár nem összegként az... Mindenki a másik, senki sem önmaga. Az *akárki*, akivel a mindennapi jelenvalólét *kijére* vonatkozó kérdést megválaszoltuk, a *senki*, akinek a jelenvalólét az egymásköztlétben már mindenkor kiszolgáltatta magát.”⁵⁹ *Heidegger*-nek ezt a gondolatmenetét kommentálva *Ernst Fischer* megadja - mégpedig a lehető legtömörebb megfogalmazásban - vizsgált kifejezésünk *filozófiai* fogalmát: „az Én elsüllyedése az Akárkiben, a konformizmus”.⁶⁰

S még egy adalék. A konformizmus-kutatók sokféleképpen, nem ritkán ellentmondásosan használják a fogalmat, többségük azonban elfogadja a híres *Bersdorf*-féle szociológiai szótár - a filozófiai értelezéssel összhangban lévő - meghatározását. A konformizmus eszerint lényegében „önletagadás /denial of self/, s ez azt jelenti, hogy az ember magatartását és felfogását nem rendeli alá belső motívumok vezetésének, hanem megengedi, hogy külső erők kormányozzák s mint ilyen, mélyen latbaeső problémája a társadalomnak.”⁶¹

Nyilvánvaló tehát, hogy a konformizmus, illetőleg konformitás /az előbbi a jelenség megnevezésére, az utóbbi folyamatszerűségére utal/ mindig az egyén és valamilyen csoportja, szervezete, intézménye, közössége közti viszonyban lép fel. Olyan módon, hogy az egyén túlzott mértékben alkalmazkodik, igazodása nem belső elvek, normák, értékek alapján történik, hanem éppen ellenkezőleg: személyisége öncsonkításával, szabadsága teljes vagy részbeni feladásával.

⁵⁶ Az idézet angol és német nyelven olvasható. Az angol forrás: *Conformity and Deviation*. Edited by Berg and Bass. Harper and Brothers Publishers. New York, 1971. Előszó / számozatlan oldal /. Egyébiránt ezt a válogatást a konformizmus-téma klasszikus szakirodalmának tekinthetjük. A német forrás: Penn, W.: *Frühteder Einsamkeit / 1693-1718 /*. Heidelberg, Karl Winters Universitäts Buchhandlung. *Der Konformist*. 249-253. o.

⁵⁷ Mill, J. S.: *On Liberty*. London, Wattsand CO 1945 / First ed.:1929 / . 85. o. Megjegyezzük, hogy a magyar fordítás a „conformity to” kifejezést differenciálatlanul a puszta „alkalmazkodás” szóval ülteti át. Lásd: *A szabadságról. Haszonelvűség*. Magyar Helikon, Bp. 1980. 136-137. o.

⁵⁸ Nietzsche, F.: *A történelem hasznáról és káráról*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1989. 54-55. o.

⁵⁹ Heidegger, M.: *Lét és idő*. Gondolat Kiadó, Bp. 1989. 259-261. o.

⁶⁰ Fischer, E.: *A fiatal nemzedék problémái*. Gondolat Kiadó, Bp. 1964. 97. o.

⁶¹ *Wörterbuch der Soziologie*. Herausgegeben von dr. Wilhelm Bersdorf. Zweite, neubearbeitete und erweiterte Ausgabe. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1969. 584. o.

A fentiek figyelembevételével nagyon is indokolt felülbírálnunk a konformitás szóhasználatunkat. Amikor olyan fogalmakkal operálunk, mint EU-konformitás, piackonformitás, akkor természetesen egy *kívánatos magatartás* kialakítását szorgalmazzuk. Viszont - mint láttuk - a konformitás, valójában kártékony jelenség, ugyanis a csoport, az intézmény, a közösség, mi több a társadalom *egésze* válik egysikúvá, uniformizálttá, egyszemélyessé, az egyes egyén pedig autonómiájának feladására kényszerül.

Elkerülhetetlennek véljük a kellően differenciált és konzekvens fogalomhasználat kialakítását és elterjedését. Alkalmazkodásra természetesen szükség van, több vonatkozásban is, de joggal kérdezhajjuk: az egyén mihez adaptálódjon s mihez ne igazodjon. Amihez muszáj alkalmazkodni /mert maga a társadalom működése vagy szerves mozgásfolyamatainak kifejlődése kívánja ezt meg, miközben garantálja tagjai normális életét s nem kell tartanunk az egyének létmivoltának torzulásától/, az még nem konformitás. Az az alkalmazkodás a *konformitáson innen van*. Amihez s amiért viszont nem kell, az meg *túl kerül a konformitáson*. Az Európa-konformitás kategóriája módfelett alkalmas arra, hogy megvilágosítsuk ezt az összefüggést, azaz az alkalmazkodás „finomabb” szerkezetét.

Amihez kívánatos, sőt szükséges alkalmazkodnunk, az az Európa-paradigma, az európaiság. S miután az EU magában kell, hogy foglalja az európaiságot, mondhatjuk úgy is: az EU-hoz való igazodás sem megkerülhető meg, és nem helyettesíthető az semmilyen más feladattal. Mi hát az *európaiság* tartalma?

*

Európa fejlettebb nyugati részein az új és legújabb korban olyan gazdasági-társadalmi változások következtek be, melyek - bízást mondhatjuk - világtörténelmi jelentőségűek. A filozófia pontosan leírja e fejlemények lényegét, legáltalánosabb összefüggéseit.

A polgári társadalom a történelem *kitüntetett* pontja. Nem abban az értelemben, hogy a kapitalizmus örökéletű és a legjobb társadalom lenne. S arról sincs szó, hogy más történelmi alakulatok képtelenek lennének sajátos arculatot, kultúrát, kitörölhetetlen nyomot hagyó múltat teremteni. Továbbá nincs valamilyen döntő ítézés /például istenség/, aki megfellebbezhetetlen szentenciákkal felruházva, a polgári korszakot mindenáron a történelem csúcsává avatja. Hanem abban a vonatkozásban, hogy a tőke korszaka megkülönböztetett jelentőségű az egész világtörténelem mozgására. Olyan változások következnek be, melyek radikálisan s addig elképzelhetetlen mértékben rajzolják s értékelik át a társadalom valamennyi egységének /gazdaság, politika, erkölcs, vallás, az individuum/ szerepét. Létrejön az emberi tevékenység csúcsproduktivitása. Természetes állapot lesz a termelés s a termelési eszközök szüntelen átalakítása, a szilárd s berozsdásodott viszonyok, képzetek, nézetek, értékítéletek szakadatlan felbomlása. Kialakul a gépipar gazdasági világa, melyben az „egész kultúra... e tevékenység függvényévé válik.”⁶² A tőkés termelés „egyfelől az egyetemes ipart hozza létre,... másfelől a természeti és emberi tulajdonságok általános kiaknázásának egy rendszerét, az általános hasznosság egy rendszerét,... melyben a munkafajták, termelésfajták egyre bővülő és átfogó rendszerének... a szükségletek egyre bővebb és gazdagabb rendszere felel meg,... a tőke hozza csak létre a polgári társadalmat és a természetnek, valamint magának a társadalmi összefüggésnek a társadalom tagjai által való egyetemes elsajátítását. Innen ered a tőke nagy civilizáció-befolyása: az, hogy olyan társadalmi fokot termel, amelyhez képest valamennyi korábbi

⁶² Spengler, O.: *A Nyugat alkonya*. i. m. II.k. 720-723. oldalakból.

csak mint az emberiség lokális fejlődése ... jelenik meg.”⁶³ A tőkés termelés történelmi vívmánya: általános szükségletté teszi a szükségesen felüli többletmunkát, továbbá „a tőke szigorú fegyelme révén, amelyen az egymást követő nemzedékek átmentek, az általános serénység az új nemzedék általános birtokává fejlődik.”⁶⁴ S ez az általános iparkodás, serénység, melynek nincs határa, megteremti „az anyagi elemeket a gazdag egyéniség fejlődéséhez.”⁶⁵

Nem nehéz észrevennünk a fenti - egyébiránt tovább szaporítható - idézetekből a tőkemozgás logikáját. A polgári társadalom létrehozza a világpiacot, a világkereskedelmet, az e bázison nyugvó termelést, továbbá az egyén precíz, fegyelmezett, szorgalmas és kreatív munkavégző képességét s készségét. Ez a tőke történelmi diadala, melynek jelentősége korszakos, hatása úgyszólván beláthatatlanul sokféle s mélyrenyúló. Vitathatatlan például, hogy a világpiac kialakulása új függőségekkel jár az egyes nemzetgazdaságok számára. „Egy-egy nemzetben belül az ipar és kereskedelem viszonyai fölött más nemzetekkel való érintkezése uralkodik, e viszonyokat a nemzetnek a világgazdasághoz való viszony szabja meg.”⁶⁶

A tőkemozgás XX. századi tendenciája ugyancsak kifejező és figyelmen kívül nem hagyható. A kapitalista nagyipar korábban a termelési eszközök termelésére terjedt ki, de a fogyasztási cikkek feldolgozását és az úgynevezett szolgáltató ipart még átengedte a kézmű- és kisiparnak. Napjainkra viszont ezek a területek is nagyiparivá válnak, létrejön a tőke egyetemessége. S „nem lehet nem észrevenni az egyre fokozódó gazdasági integrációt, amely objektíve kétségkívül az egész emberi nem egységes gazdasági létének irányában hat. A nemzet sem valósulhatott volna meg soha mint az egység átfogóbb formája, ha nem a gazdasági integráció olyan tendenciájára épül, amely elég erős volt ahhoz, hogy legyőzze a kezdeti társadalmi formák lokális partikularitásait, és gazdasági egységbe olvassza őket... Az emberiség eddigi története arról tanúskodik, hogy mindezt végül az integráció magasabb formái győzedelmeskedtek.”⁶⁷

Talán már az eddigiekből is kikövetkeztethető, hogy az európaiság mindenekelőtt /de nem kizárólagosan/ azt jelenti, hogy a földrészek közül elsőként kialakul az *egyetemes értéktermelés, a gazdaság félelmetes dinamikája, a világpiac, világkereskedelem, a világtörténelem, a világtörténelmi látásmód és értékszemlélet, a gazdasági egységesülés bővülő s mélyülő folyamata, az egyéni tulajdonságok s képességek sokfélesége és differenciáltsága*. A tanulság nyomban adódik: Európa elmaradottabb régiójának, így hazánknak is ezt a progresszív gazdasági-társadalmi folyamatot kellene kibontakoztatni, e mozgást kifejező és serkentő értékeket illene megteremteni. E nóvumokhoz való alkalmazkodás aligha nevezhető konformitásnak, sokkal inkább jól felfogott érdekünknek, józan felismerésből, racionális megfontolásból fakadó elkötelezettségnek, szükségszerűségnek, a fejlett régióhoz való felzárkózás egyetlen reális programjának. Ez az alkalmazkodás - legalábbis számunkra - *a konformitáson innen van*.

*

⁶³ Marx, K.: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. Marx-Engels Művei 46/I.k. Kossuth Kiadó, Bp. 1972. 298.o.

⁶⁴ ua. 219. o.

⁶⁵ ua. 219. o.

⁶⁶ Marx-Engels: *A forradalmi mozgalom*. MEM, Bp. Kossuth Kiadó, 1962. 141. o.

⁶⁷ Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról*. Magvető Kiadó, Bp. 1976. III.k. 56. o.

Az európaiság nemcsak gazdasági értéket, tevékenység-függőséget, piac-mechanizmust, technikai csodát, természeti erőforrást s külső mozgások általi kötöttséget jelent. Többről van szó. Belső kohéziós erőt, kulturális-szellemi-erkölcsi értéket, identitást is magában foglal. Az európaiság mint kulturális értékrend s minta, ahogyan *Kundera* állítja, az individualizmus, az individualitás megszületését jelenti. Az európaiság nem más, mint az individuum történelmi színrelépése, az egyén iránti tisztelet kifejeződése. „Istenből Deus absconditus lesz, az emberből a mindenek alapköve.”⁶⁸ A legértékesebb és legszebb vonása az európaiságnak, mondja *Kundera*, s megállapításával nehéz vitatkozni, a *tisztelet* „az egyén, az egyén eredeti gondolatai iránt,... és a *jog* /kiemelés - K.S./ a sérthetetlen magánélethez.”⁶⁹

Valóban, az újkori európai ember megszabadul az ősrégi társadalmi kötöttségektől: a születés, a rend, a műveltség, a foglalkozás, a vallás különbözőségeitől. Minden ember szabadon születik, elvileg minden lehet. *Azzá válik, amivé teszi, teremti magát.* Megjelenik a gazdag egyéniség, a sokféle képességgel s készséggel, felelősséggel, erkölcsi tartással rendelkező *autonóm* személy. Aki önmagát választja s vállalja, miközben elutasítja a konformitást, mely éppen szuverenitását ásná alá. Az autonóm személy hisz abban, hogy ura saját jövőjének, hogy a jövőt saját terve alapján képes befolyásolni.

A mindenféle történelmi /törzsi, vallási, feudális/ rögzítettség-től megszabaduló individuum s individualizmus megszületésével egyidejűleg létrejönnek a régióspecifikus történelmi alakzatok, a nemzetállamok. Anélkül, hogy taglalnánk az e ponton szükségképpen felmerülő kérdéseket, itt csupán két, kézenfekvőnek tűnő mai problémára utalhatunk. 1. Mit kezdünk a nemzeti érdek s autonómia entitásával, amikor a történelem mintha nem nemzeti keretek között alakulna manapság? 2. Mivé lett a XX. század végére a nagy reményekkel startoló individuum, hová lett az egyén, az egyéniség korábbi, történelmi magasztossága, tisztelete?

*

1. Alighanem fel kell adnunk azt az önmagában rokonszenves nézetet, hogy a nemzeti érdekek hangsúlyozása mindennél előrébb való. Úgy látszik, a nemzeti érdekek elsődlegességének elvét s gyakorlatát maga a történelem kezdi ki. /Nem beszélve most a nemzeti érdekek kizárólagosságának torz kísérleteiről!/ Már 1814-ben *Saint-Simon* felveti: „eljön az idő, amikor Európa népei érzékelné fogják, hogy előbb a közös boldogulás ügyeit kell szabályozni, mielőtt a nemzeti érdekek felé fordulnánk...”⁷⁰ S napjainkban mintha igazolódna a *Saint-Simon*-i sejtés: a nemzetállamok feletti közösségek, az integrációs folyamatok meghatározó tényezőkké válnak. A globalizációs társadalmi és gazdasági mozgások - melyek nagyon is szűk s korlátozott körű multinacionális csoportok, konszernek irányítása alatt állnak - áthágnak minden nemzeti korláton s csaknem az egész világot behálózzák. A tőke „agyoncsapja” a teret és az időt.

A nagytőke eluralkodása a világpiacon s behatolása a társadalom úgyszólván minden területére - a történelem mozgásának mai tendenciája. Nehéz lenne elvitatni e fejleményt, de szeretnénk felhívni a figyelmet ugyanennek a folyamatnak mintegy a másik oldalára, legalábbis egy további összefüggésre. Nem arról van szó, hogy egyik oldalon létezik az egységesülés, a közös érdek, az integráció, a másikon meg az egyes nemzeti érdek, a regionális

⁶⁸ Milan Kundera: *A regény művészete*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1992. 177.o.

⁶⁹ ua. 202. o.

⁷⁰ *Saint-Simon* gondolatára *Spath* hívja fel figyelmünket. *Lothar Spath: 1992. Európa álma*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1991. 254. o.

szempont, és az előbbi fontosabb tényező lenne az utóbbinál. Durva egyszerűsítés lenne az a gondolat, miszerint a kisebb egység /itt: nemzet/ szerepe abban merül ki, hogy mindenben s mindenáron kövesse a nagyobb egység /például az integráció/ mozgását s érdekét. Nincs magasabbrendűnek vélt, nemzetek fölötti közösség és alacsonyabbrendűsége kárhoztatott lokális közösség. S kiváltképpen elhibázott lenne azt feltételeznünk, hogy a lokális képződés, mondjuk a nemzet, szolgai módon kiszolgálja az általánosabb egység akaratát s érdekét. Az általános és az egyes/ek/ viszonya sokkal bensőségesebb s egymásra utaltabb működés, mintsem gondolnánk az első pillanatban. A Saint-Simon-i gondolatot, hogy tudniillik *előbb* a közös, *utána* az egyes érdek, nem szerencsés pusztán időrendi egymásutániságként s merev, hierarchikus pólusok viszonyaként értelmeznünk. Lényegében mindkettő egyszerre s egyaránt fontos, jelentőségében azonos súlyú és azonos értékekkel bíró entitás. Témánkra koncentrálnak: a világpiacon közösség, az integráció „csupán” azt jelenti, hogy egy nemzet iparának, kereskedelmének mikéntjét s szerepét a világpiachoz, a nemzetek közötti integrációs folyamatokhoz való viszonya adja s értékeli meg. Ugyanakkor ez az általános érdek, egyesülési folyamat az egyes nemzetek erejéből és sokszínűségéből táplálkozik, a sokféle érték maga képezi az egységet.

Mármost hosszan elmélkedhetnénk azon, hogy a fenti összefüggés miféle tanulságokkal járhat az EU és a csatlakozni kívánó nemzetek viszonyára. Hadd javasoljunk két megfontolást. Az egyik az EU, a másik a leendő tagállamok magatartására vonatkozik.

a) Az Európai Unió nem tehet úgy, mintha valamiféle kegyet gyakorolna a felvételre váró nemzetek számára. Az integrációs közösség nem tetszeleghet abban a szerepben, hogy a gazdaságilag nyilvánvalóan fejletlenebb nemzeteket - az integráció szent jegyében - új alá- és fölérendeltségi helyzetbe kényszerítse. *Márai Sándor* figyelmeztetése talán erre a helyzetre is aktuális lehet: „Micsoda bővületben éltünk mi?... Nyugat, a Nyugat! - lihegtük. Igen, volt egy Nyugat, amely nevelt. Még ismertem, emlékezem rá. De ez a Nyugat - a kontinensről beszélek! - milyen jogon kényszeríthet engem arra, hogy fogyatékosági érzéseim legyenek? Sem szellemi, sem morális jogcím nincs többé erre. Hol az a szellemi vagy morális jogcím, amivel a Nyugat ma megkövetelheti tőlem, a keletitől, hogy hajbókoljak előtte?”⁷¹ Ma, mondhatjuk, Európai Uniót „lihegünk”, de bármennyire is akarjuk a csatlakozást, számunkra méltatlan lenne, ha az Unió felől olyan várakozás, rafinált nyomás, kikötés érkezne vagy sugalmazódna, hogy kisebbségi érzéssel és konformista hajlammal vágjunk neki az egyesülésnek. Egyáltalában nem lenne célratoró s példamutató, ha az Európai Unió túlzott magabiztossággal s lekezelő arroganciával fogadná a jelentkezőket.⁷² Az meg teljességgel érthetetlen magatartás lenne /erre utaló jelek is léteznek, sajnos!/, ha semmiféle érzékenységet nem mutatna a Közösség a leendő tagállamok sorsa és speciális problémái iránt.

b) Másfelől viszont kívánatos és szükséges saját méltóságunk, felelősségünk hangsúlyozása is. Ideje lenne megszabadulnunk régi, történelmi beidegződésünktől: a Nyugat-várástól, a „majd a Nyugat megsegít” című csodaváró illúzióunktól. A magyar történelem azt bizonyítja, segélykérő kiáltásaink süket fülekre találtak, és keservesen kellett csalódnunk. Gondjaink megoldásában a Nyugat legfőljebb a „maga szája íze szerint” vett részt. Természetesen elképzelhető, hogy az Európai Unióval kapcsolatban mindez túlzott óvatosság, felesleges aggodalom, ok nélküli szkepticizmus. De akárhogy alakul is a közeljövő, az egészen bizonyos, semmi és senki nem ment föl bennünket saját kötelességünk és felelősségünk alól. Magyarország mint leendő EU-tagállam az lesz, *amivé önmagát akarja s tudja tenni*. Az EU-hoz való csatlakozás

⁷¹ Márai Sándor: *Európa elrablása*. Akadémiai-Helikon, Bp. 1996. 85-86. o.

⁷² Ralf Dahrendorf: *Miért éppen Európa?* Századvég, 1997. Tavasz, a 78-79.o. alapján.

tartalma végső soron annyit tesz, hogy alkalmazkodjunk a már korábban jelzett progresszív gazdasági-társadalmi folyamathoz, a tőke természetes mozgásához. Ez ma Magyarország történelmi kihívása, ennek kell megfelelni, ami nem konformista hajlamok, kényelmes beidegződések segítségével, hanem a magunk tehetségével, erejével, hitével érhető el. Számunkra nem kétséges, újfajta erkölcsi energiákra, értékekre van szükségünk: saját korábbi világszemléletünk, életformánk felülbírálatára, mai-holnap feladataink s lehetőségeink könyörtelen végiggondolására. Az EU-hoz való csatlakozás távolról sem gazdasági kérdés /és elfogadás/, hanem társadalmi „ügy”, melyben komoly szerepet töltenek be erkölcsi-pszichikai természetű kondíciók. Ily módon a belépésre történő felkészítés alapos etikai és pszichológiai vizsgáldásokat is igényel.

*

2. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül az individuum léthelyzetében bekövetkezett változásokat sem. Sok jel mutatja, az individualizmus végének korszakát éljük. Legalábbis aggasztó, hogy - Kunderánál maradva - „az életet kiszámító és tervező óriásgépeknek köszönhetően a világ uniformizálása nagyot lépett előre... Egyforma életük boldogságában az emberek már nem látják, hogy egyenruhát viselnek.”⁷³ Lehetséges, hogy egy eddig soha nem tapasztalt egyformaság korszaka kezdődne? Ez, ha így lenne, módfelett nagy veszélyt jelentene az individuum számára, ugyanis az uniformitás melegágya a konformitás kialakulásának, illetőleg elterjedésének. A konformitás pedig - mint láttuk - öncsonkítás, autonómia-vesztés.

Elképzelhető tehát, hogy maga a modern kor válik konformistává? A konformitás terjedése mögött valóban a nagykapitalista ipari mechanizmusok térhódítása rejlik? Félő, amikor Magyarország tanulja a tőkés világgazdasághoz, az integrációs folyamatokhoz való alkalmazkodás útját-módját, egyidejűleg erős konformitás-készítésnek is ki lesz téve. Új ellentmondás és új feladat termelődik ki: *alkalmazkodjunk* a világmozgás fő sodrához, s próbáljuk *kivédeni* a konformista tendenciákat. Amikor belépünk egy nagyobb közösségbe, igazodjunk a közös érdekhez, fogadjuk el a nagyobb egység szempontjait s próbáljunk megfelelni a csatlakozás kritériumainak. Mindezt azonban úgy, hogy egyúttal meg is őrizzük méltóságunkat, erkölcsi tartásunkat, egyéni arculatunkat, kreativitásunkat és autonómiánkat. Ez az alkalmazkodási típus és forma már *túl van a konformitáson*.

Bevalljuk, talány számunkra, miként valósulhat meg konkrétan ez az egyidejű társadalmi alkalmazkodás és nem-alkalmazkodás. Bizonyára sok tisztázó szakmai vitára és politikai jóindulatra van szükség az alapkérdés megértéséhez: hogyan lehetséges *elsajátítani* az integráció, általában az európaiság progresszív értékeit, illetőleg *elhárítani* annak kedvezőtlen /például: konformitás/ hatásait.

Sajnos, nem tudunk ajánlani semmiféle konkrét csodaszert a fenti dilemma megoldására. Abban bizonyosak vagyunk, hogy ma és a jövőben együtt kell élnünk a konformitás jelenlétével. És szeretnénk hinni, hogy létezik konformitáson *innen* és *túli* alkalmazkodás az európaisághoz és az EU-hoz egyaránt

⁷³ Milan Kundera: *A regény művészete*. i. m. 177-178. o.

Balogh Tibor:
A „fogoly dilemmája” néhány értelmezési kísérletéről

Mérő László szellemes megállapítása szerint a fogoly dilemmája a játékelmélet gumicsontja.⁷⁴ Véleményünk szerint is az, méghozzá bizonyosan nem véletlenül - tudniillik könnyen átlátható és előállítható kísérleti helyzet interpretálása során olyan - elemzésekként eltérő - konklúziókhöz juthatunk, amelyek termékeny meditációkat, s hasznos tudományos konfrontációkat engedhetnek meg számunkra.

Arra vállalkoztunk, hogy három - máig releváns és unos-untalan idézett - fogoly-dilemma megközelítésére hívjuk fel a figyelmet, érzékeltetve a közöttük tapasztalható eltérést, a más-más konceptualizálás szükségszerű - olykor paradox - ellentmondásait.

Codol Kelly és *Stahelski* hipotézisét, hipotézis-igazolását reflektálja. Előzetesen jelzi: szándékában áll kimutatni - azon vizsgálatoknak, amelyeket *Kelly* és *Stahelski* végeztek, az eredetitől lényegesen eltérő értelmezés is adható.

Kelly és *Stahelski* azt tárták fel: hogyan alkotnak képet más személyekről önmaguknak az egyének. Következtetéseiket a társadalmi élet széles szektoraira vonatkoztatták, alkalmasnak állítva konklúziókat a társadalomlélektan területén folyó kutatások ösztönzésére.

Kelly és *Stahelski* egy kölcsönhatási helyzetben arra voltak kíváncsiak: vizsgálati személyeik partnereiket konstatálják és figyelembe veszik-e vagy sem. Kísérletük előtt tipologizálták a vizsgálati személyeket. *Kompetitíveknek* kategorizálták azokat, akik kijelentették: *magamnak játszom a másik ellen, kooperatívoknak* kategorizálták azokat, akik úgy nyilatkoztak: *éppen annyira érdekel partnerem játéka, mint a sajátom.* (A „játszás” és a „játék” általánosabban „magatartástanúsítást”, „magatartásmódot” jelent.) A kategorizálást követően a vizsgálati személyekből három módon alkottak párokat; létrehoztak homogén (két kompetitív, illetve két kooperatív személy) és vegyes párokat. A játék befejezését követően (e játék a „fogoly dilemmája”, leírását később adjuk), a kísérletben résztvevő személyeknek nyilatkoznuk kellett: mi volt partnerük kezdeti szándéka. Azt találták, hogy az értékelési hibák gyakoribbak vegyes párok esetében; kompetitív alanyokat jól ítélnék meg kompetitív és kooperatív alanyok egyaránt - kooperatív alanyokat viszont általában hasonlóak (kooperatívok) kategorizálnak jól (a kompetitívek önmagukhoz hasonlóknak vélik őket).

A kapott eredmények magyarázatát keresve *Kelly* és *Stahelski* feltételezik: vagy projekciós jelenségről, vagy pedig magatartásbeli asszimilációs jelenségről beszélhetünk, mint okról. Az utóbbit plauzibilisebbnek vélve: hiposztázálható egy olyan magatartásváltozás, amelynek során a vegyes párok kompetitív vizsgálati személyei azért gondolják azonos mentalitásúaknak partnereiket, mert azok kezdeti kooperatív szándékuk ellenére a játékban versenymagatartást tanúsítva kompetitívekké lettek.

Kelley és *Stahelski* szerint a magatartásbeli asszimilációs effektus tipikus megnyilvánulása: „a kooperatívok sokkal inkább hajlanak arra, hogy kompetitív módon játsszanak kompetitív partnerrel, semmint a kompetitívek, akik nem hajlandók kooperatív módon játszani kooperatív partnerrel”⁷⁵. A projekciónak másodlagos szerepe van - a percepciós hibák tényleges

⁷⁴ vö.: Mérő (L.) - *Mindenki másképp egyforma*, Budapest, Tercium Kiadó, 1996. 46. p.

⁷⁵ Codol, (J.-P.) - *Contre l'„hipothèse du triangle”*, Calziers de Psychologie, 1976, 19. [A továbbiakban: Codol] 17. p.

magatartásbeli változásoknak tulajdoníthatóak. Ez a magatartás-változás ideiglenes: a kooperatív személyek szándéka nem módosul, csak magatartásuk lesz mássá. *Kelley és Stahelski* feltételezik: a mindennapi, általános elrendezést rekonstruálták kísérletükkel - a kompetitívek emberképe homogén: azt hiszik, hogy a többiek éppen olyanok, mint ők. A kooperatív személyek viszont heterogén emberképet alakítanak ki maguknak: az embereket hozzájuk hasonlóakra, illetve tőlük különbözőekre osztályozzák. (Ez a feltételezés véleményünk szerint egy antropológiai tipologizálás.)

Kelley és Stahelski úgy vélik, a „fogoly dilemmája” játékhelyzet és a nem kísérleti szociális szituációk izomorfák. Az izomorfizmus alátámasztására *Kelley és Stahelski* több kísérlet-sorozatra hivatkoznak; ezek közül stílusában - konkrétabb szociális státusza miatt - *Centers* és *Kelley* kérdőíves vizsgálata tér el legjobban a „fogoly dilemmája” teljesen fiktív konfliktusától.

Miután *Kelley és Stahelski* ismételten kijelentik, hogy a kooperáció-kompetitív dimenzió központi dimenziója a mindennapi élet személyközi kapcsolatainak, vonatkozásba hozzák eredményeiket az autokráciakutatások eredményeivel. Kimutatják, hogy kísérleti játékszituációkban a legönkényesebb személyek hasonulnak a kompetitívekhez, a legkevésbé autoritatív személyek viszont kooperatívokká asszimilálódnak. Ily módon a leginkább autoritatív személyek másokról alkotott képzeik révén különböznek a kevésbé autoritatív személyektől. *Kelley és Stahelski* azt remélik, hogy eljárásuk alkalmazása esetén felfedezhetővé válnak „a társadalmi étellel kapcsolatos szilárd egyéni hajlamok”. Szerintük a kooperatív személyek (eltérően a kompetitívektől) igen erős késztetést éreznek arra, hogy partnereikről információkat szerezzenek; hisznek abban, hogy másokat is rá tudnak bírni az általuk helyesnek tartott viselkedésre, s hogy ezt pozitív szankciókkal képesek elérni.

Kelley és Stahelski úgy gondolják, hogy hipotézisük validitása általános: alkalmazható személyek, csoportok és nemzetközi méretű konfliktusok esetén egyaránt. A hipotézis társadalmi relevanciáját illetően: komoly probléma (többek között) annak a személyiségtípusnak a kiválasztása, amelyik kulcsszerepet kap jogi processzusokban, vagy a törvényhozásban. A bírók, rendőrök kooperatív vagy kompetitív orientációja például igen jelentős következményekkel járhat.

A kompetitív személyek rigidségét azzal magyarázhatjuk, hogy ha ők kooperatív kapcsolatba kerülnek, tudomást szereznek ugyan ezen kapcsolatról, ám nem adják fel azt a hitüket, amely szerint az emberek többsége eleve fogékony a versengés iránt. Ez a hit egyébként a realitást tükrözi vissza *Kelley és Stahelski* szerint, azt állítják ugyanis, hogy *a kompetitív genotípus az uralkodó* - annak ellenére, hogy *a kooperáció életképesebb társadalmi állapot*. A kompetitív és a kooperatív az emberek genotípusai; mindkét genotípus hajlamai szilárdak: nem befolyásolják egymást sem a személyes hajlamok, sem a másikról alkotott elképzelés területén.

Codol véleménye szerint *Kelley és Stahelski* állításait megerősítendő, két feltétel teljesülését kellene tapasztalnunk - egyrészt azt, hogy kompetitív egyének elvárják társaiktól: ők is kompetitívek legyenek; másrészt azt, hogy kooperatív egyének közömbösek társaik kompetitív, illetve kooperatív jellege iránt. Az említett két feltétel teljesüléséről azt írja *Codol*: „A cikkünkben megadott adatok alapján rekonstruáltuk az egyes kísérletekben kapott értékeket. Ezután elvégeztünk egy sor számítást, hogy megítéljük az egyes esetekben kapott különbségek statisztikai jelentőségét.” (*Codol*, 23. p.) A bemutatott adatok részletes elemzésekor kiderült: az első feltétel teljesülésével nincs probléma. a második feltétel realizálódása viszont nem egyértelmű - a publikált hat eset közül háromban a kooperatív alanyok kijelentették: elvárják a többiek kooperativitását.

Codol következő ellenvetése általánosabb; kifogásolja a kompetitív-kooperatív kategóriákra illesztett jelentést, azt, hogy ezek a kategóriák az ember állandó személyi hajlamaira utalnának. A „kooperatív” és „kompetitív” orientációk nem függetlenek egymástól; „amikor azt kérjük valakitől, hogy válasszon ki egyet az eléje tett válaszok közül (ez történik azokban a kísérletekben, amelyekre Kelley és Stahelski támaszkodnak), választásának csak a többi lehetséges választással kapcsolatban van pszichológiai értelme. Nem lehet a választást úgy megtervezni, hogy egy-egy válasz csak önmagából merítse értelmét.” (Codol, 25. p.) Célszerűnek tűnik inkább azon okok iránt tudakozódni, amelyeknek betudhatóan a vizsgálati személyek önmaguknak vagy a másíknak egy meghatározott választ tulajdonítanak.

Másrészt Kelley és Stahelski feltételezik, hogy vizsgálati személyeik csak a saját személyes szándékukhoz viszonyítva határozzák meg partnereikre vonatkozó elvárásaikat. A játékban résztvevők képzetében az a mód jelenik meg, ahogyan szerintük partnerük velük valószínűleg kölcsönkapcsolatba lép; „a személyes szándéknak nincs tehát többé abszolút értéke önmagában, hanem csak relativizálva, a másíknak tulajdonított szándékhoz képest.” (Codol, 25. p.) Hatékonyabb lenne talán arról informálódni: a vizsgálati személyek maguknak és a másíknak azonos, illetve eltérő választ jelölnek-e ki.

Ezen kritikai észrevételek után *Codol* megadja az eredetitől lényegesen eltérő értelmezését. Abból indul ki, hogy egy kivételtől eltekintve valamennyi kísérletben konstatálhatjuk azt az általános tendenciát, hogy a vizsgálati személyek saját szándékukat és partnerük szándékát inkább azonosnak, semmint különböző típusúnak gondolják. Ugyanakkor: a kooperációnak az a foka, amelyet a vizsgálatban résztvevők önmaguknak tulajdonítanak, mindig erősebb mint a partnereiknek tulajdonított kooperativitás iránti affinitása.

A jelzett magatartás okát *Codol* a PIP-effektusban véli fellelni. Abban az esetben, „amikor meghatározott társadalmi helyzetű egyénektől azt kérjük, hogy hasonlítsák össze saját jellemvonásaikat a szituációban részt vevő más személyekével, többségüknél megjelenik egy tendencia: úgy mutassák be önmagukat, mint akik a többi résztvevőnél jobban megfelelnek a helyzet általuk érzékelt normáinak”. (Codol, 28-29. p.)

A PIP-effektus neve a „primus inter pares” kifejezésre utal; e kifejezés *Codol* szerint jól érzékelteti az emberre általában jellemző „saját magasabbrendű konformitása jelenség”-et („phénomène de la conformité supérieure de soi”). A PIP-effektus ontológiai státuszát két, egyszerre ellentmondó és kiegészítő törekvés leírásával adhatjuk meg. „Abból a célból, hogy a másik jó képet alkosson róla, az egyén általában hajlik arra, hogy hangoztassa: az adott társadalmi helyzetben érvényben levő normáknak megfelel; ugyanakkor ez a hangoztatott vagy átélt megfelelés az egyén számára szorongás forrásává válik. Uniformizáló és/vagy kényszerítő nyomás alakul ki, amely korlátozza az egyén által élvezni vélt autonómiát.” (Codol, 29. p.)

Az egyén számára saját magasabbrendű konformitásának érzése az egyetlen mód arra, hogy meggyőzze magát: ő jobban megfelel a normáknak, mint a többiek. A PIP-effektus általános, hatásköre széles - sem a társadalmi helyzet típusa, sem a normák különböző típusai nem módosítják érvényét; valóságos csoportok esetében éppúgy tapasztalható, mint kísérleti célból létrehozott, teljesítményre orientált csoportok esetében.

Kelley és Stahelski kísérleteinek alanyait választásaikban nem kooperatív vagy kompetitív genotípusuk determinálja, hanem általános társadalmi normák; ezen normák elfogadását kíséri a magasabbrendű konformitás magatartásának megválasztása. *Codol* szerint „kivéve a nagyon sajátos patológikus eseteket, mindenki úgy viselkedik, ahogyan számára az egy adott szituációban normatívnak ... tűnik.” (Codol, 33. p.)

Úgy gondoljuk, hogy eléggé látványos az inkonzisztencia *Kelley és Stahelski* felfogása, valamint *Codol* értelmezése vonatkozásában. *Codol* elutasítja az autokráciakutatás eredményeinek interpretációját is; szerinte itt szintén a PIP-effektus manifesztálódik: a vizsgálati személyek mindenekelőtt önmagukat minősítik egy skála segítségével, s csak ezt követően kapnak utasítást partnerük autoritativitásának bejelölésére. Azt, hogy a nem autoritativ viszonyulás normatívabb mint az autoritativ, s hogy ebben az esetben is a norma a domináns, kifejezésre juttatja az általános tendencia: a vizsgálati személyek „gyakrabban érzékelik úgy, hogy partnereik autoritativabbak mint ők maguk”. (*Codol*, 35. p.)

Véleményünk szerint az a feltevés, amely a kompetitív-kooperatív típust genetikailag meghatározottnak tekinti, és általános validitású szilárd hajlamnak mondja - nem elfogadható. A konkrét társadalmi szituációtól függetlenül tipologizálhatjuk *Kelley és Stahelski* szerint az embereket - a versengés iránti fogékonyság, illetve az együttműködésre való hajlandóság rigid sajátossága az egyénnek; s éppen mert az együttműködés az életképesebb társadalmi állapot, okoz gondot a versengő genotípusú egyedek eluralkodása.

A „fogoly dilemmája” játék beígért leírását a következőképpen adhatjuk meg.⁷⁶ A vizsgálati alanyoknak azt kell elképzelniük, hogy foglyok, s egy társukkal bíró elé kerülnek, aki konfliktushelyzetbe hozza őket. Felkínálja:

- ha egyikük sem vall, *mindketten szabadok lesznek*;
- ha mindketten vallanak, *mérsékelt büntetésben részesülnek*;
- ha egyikük vall, a másik pedig nem, akkor a vallomást tevő *szabad lesz és jutalmat kap*, míg társát, aki nem vall, *szigorú büntetés sújtja*.

A fiktív szituáció lényege az tehát, hogy alternatív helyzetbe kerülnek a vizsgálati személyek. Amennyiben a kísérleti alany úgy dönt, hogy nem vall - ezzel szerencsés helyzetbe is hozhatja magát (abban az esetben, ha társa szintén így határoz), de a legrosszabbat is várhatja (ha ugyanis társa vallomást tesz, az ő büntetése szigorú lesz). Ha úgy dönt, hogy vallomást tesz, ezzel elérheti hogy büntetését mérsékeljék (akkor, ha társa is vall); ám ha társa nem tesz vallomást, szabaddá kerülése mellett még jutalomban is részesül.

Mármost a kompetitív genotípust versengés iránti fogékonysága eleve a vallomástevésre ösztönzi, míg a kooperatív genotípust együttműködésre való fogékonysága a hallgatásra inspirálja. Bonyolítja ezt az egyszerű képletet az, hogy a másiktól is számot kell adniuk, s ez

⁷⁶ Adalékok a leírás alapirodalmához:

Apfelbaum, (E.) *Etudes expérimentales du conflit: les jeux expérimentaux*, l'Année Psychologique, 1966, 66.

Kelley, (H. H.)-Stahelski, (A. J.) - *Errors in perception of intentions in a mixed motive game*, Journal of Experimentale Social Psychology, 1970, 6.

Kelley, (H. H.)-Stahelski, (A. J.) - *The interference of intentions from moves in the Prisoner's Dilemma game*, Journal of Experiental Social Psychology, 1970, 6.

Kelley, (H. H.)-Stahelski, (A. J.) - *Social interaction basis of cooperator's and competitor's beliefs about others*, Journal of Personality and Social Psychology, 1970, 16.

Plon, (M.) - *Jeux et conflits*, In: MOSCOVICI, (S.) - *Introduction à la Psychologie Sociale*, Paris, Larousse, 1972. Tome I.

Terhune, (K. W.) - *Motives, situation, and interpersonal conflict within Prisoner's Dilemma*, Journal of Personality and Social Psychology Monograph Supplement, 1968, 8.

Kelley és Stahelski már jelzett felfogása szerint azt fogja eredményezni, hogy a kooperatív alany kompetitívnek vélt partner esetében stílust válthat: esetleg hajlandó lesz kompetitív módon viszonyulni; ám kompetitív alany semmiképpen sem fogja stílusát megváltoztatni, nem lesz más mentalitásúvá.

Ez a fiktív szituáció igen élénken idézi emlékezetünkbe *Lacan* fejtegetését. *Lacan Le temps logique et l'assertion de certitude anticipée* című tanulmányában a következő feladathelyzetet vázolja: egy börtön igazgatója kiválaszt és magához hívat három elítéltet. Közli velük, hogy öt korong közül hármat (azaz egyet-egyet) a hátukra illeszt. Az öt korongból kettő fekete, három fehér. Anélkül, hogy társaitól megkérdezhetné, a másik kettő korongját látva bármelyikük rájöhet: milyen színű a korongja. Aki legelőször lép ki a kísérlet színhelyeül szolgáló helyiségből, keresi fel őt, s nevezi meg helyesen korongja színét, szabad lesz. De azt is meg kell mondania: hogyan jött rá a megoldásra. Három variáció van: a három korong mindegyike fehér, kettő fehér - egy fekete, illetve egy fehér - kettő fekete.

Lacan azért elemzi részletesen ezt a szerintünk ugyancsak fiktív helyzetet, mert érzékeltetni akarja egy különös, csak együttesen alkalmazható (kollektív) logika működésének mechanizmusát. E mechanizmust példázva: „ha az én korongom fekete lenne - dedukálhatná az egyik kísérleti alany, akkor társam (harmadikunk hátán fehér korongot lát) azt hihetné, hogy az ő korongja vagy fehér, vagy fekete, s a következő dedukciót produkálhatná” - „ha az én korongom szintén fekete lenne (mint az előző meditáló hátán levő), akkor másik partnerem egyértelmű helyzetet konstatálhatna, tudná, hogy az ő korongja csak fehér lehet (történetesen valóban az, hiszen én látom), s tétovázás nélkül felkeresné az igazgatót; mivel nem ezt teszi, ebből az következik, hogy az én korongom fehér” ...

E következtetések időbeli kitérői egyrészt a látványnak, másrészt egy bizonyos fokig eltérő látvány hatására kialakuló magatartásnak (és e magatartás tudomásulvételének) tudhatóak be. *Eco* szerint *Lacan* parabolálja a „páros-páratlan” játék logikai mechanizmusára utal. Ebben a játékban sem elegendő, ha az egyik résztvevő önmagára, saját ütéseire figyel; azt is el kell képzelnie, mit képzel partnere arról, amit ő képzel róla.

Lacan azt állítja, hogy az általa leírt játékhoz egy magasrendű logikai mechanizmus működése szükséges: a *Másik* logikai körébe kell kerülni. Úgy gondoljuk, korántsem esetleges az a tény, hogy *Lacan* idézett tanulmánycímét az „Egy új szofizma” alcímmel árnyalta; gondolatmenete szükségszerűen visz ahhoz a tételéhez, amely szerint a szofizma igazságára (valóságára) utal az ember „önmagának egy másikhoz történő, az időbeliségen alapuló viszonyítása: az anticipált alanyi állítás mint egy kollektív logika alapformája (alapalakja)”.⁷⁷

A *Kelley és Stahelski* által vizsgált személyiségpercepció és *Lacan* Másik-tételezése, Másik-felfogása logikája azonosnak tetszhet. Ez a benyomás az eredményes, sikeres módon egyedül meg nem oldható feladat jellegéből fakadhat. A *Lacan* által konstruált szituációban a korongok objektív sajátossága volt a színük; ez az objektív sajátosság bináris - fekete vagy fehér színű korongok kerülhettek a delikvensnek hátára. A feltételezett kísérleti alanyok mintegy előzetes definícióval rendelkezettek, bizonyosan tudhatták, hogy csak e két szín relációjában kell okoskodniuk, s hogy az egyikből kettő, a másikkól három lehet rajtuk (különböző variációkban). *Lacan* egy különös antropológia lényeges vonásaként interpretálja a *Másik* (szimbolikus, imaginárius, illetve reális) megjelenését.

⁷⁷ Lacan, (J.) - *Le temps logique et l'assertion de certitude anticipée*, In: *Écrats*, Paris, Editions du Seuil, 1966. 211. p.

A *Kelley és Stahelski* esetében megjelenő másik csak *Kelley és Stahelski* felfogását elfogadva azonosítható véleményünk szerint *Lacanéval*. Egy korongsorozat két szín variációival tisztán lehet manipulálni; de nem lehet ilyen tiszta manipulációnak elfogadni azt, hogy a „Mi volt partnerük kezdeti szándéka?” kérdésre egy magabiztosságra ösztönző logika segítségével kereshetünk feleletet. Nem tartjuk elfogadhatónak azt a vélekedést, amely szerint az emberek binárisan leírhatóak: vagy kooperatívok (heterogén emberképpel, magatartás-változtatásra való hajlammal), vagy kompetitívek (homogén emberképpel, rigid magatartással). *Kelley és Stahelski* kijelentéseiből tulajdonképpen az következik; hogy a kooperatívok lehetséges magatartásbeli asszimilációjának zavaró momentumától eltekintve a kooperatív-kompetitív ember (a másik) éppolyan elevenséggel appercipiálható, egyértelműen és jól besorolható, mint a fekete-fehér koronggal felruházott ember (a Másik).

Lacan feltételezett börtönigazgatója korrekten járt el: korongjai valóban fekete vagy fehér színűek; *Kelley és Stahelski* azonban kevésbé mondhatóak korrekteknek: az a kiindulásuk, amely szerint valaki vagy kooperatívnak vagy kompetitívnek kategorizálható, s a „fogoly dilemmája játék lejátszása” utáni megítélése is e két kategóriával történhet adekvát módon, abból az elfogadhatatlan *előfeltevésből* származik, amely szerint a kooperatív-kompetitív mentalitás genotípus: s *mint ilyen* objektív vonása a személyiségnek.

Ahhoz, hogy az ismertetett tanulmányok metapszichológiai vonásait belássuk, a konceptualizálásból kell kiindulnunk.

Kelley és Stahelski prekonceptiója (de *Codol* előfeltevése is) olyan fogalmi elemzésben manifesztálódik, amely a kísérleti, experimentális részekkel együtt is megmarad konceptuális vizsgálódásnak. Azt a tényt, hogy igen koherens *prekonceptió*s konceptualizálást tapasztalunk, erősíti az a tény, hogy *Kelley és Stahelski*, valamint *Codol* esetében az experimentumokat követő interpretáció egy különösen erőszakoltként feltűnő konceptualizálást eredményez (ugyanazon experimentumokra hivatkozva kaphatunk az eredetitol lényegesen eltérő értelmezést).

Lacan *Le temps logique et l'assertion de certitude anticipée* című művéről *Eco* azt állítja, hogy a műben megjelenő Másik nemlétező, Hiányként egzisztáló, s ezáltal a Léttől különböző; a „Lét Hiánya: Nemlét”. Ily módon *Lacan - Eco* véleménye szerint - *Heidegger* ontológiájához jut közel.

Kelley és Stahelski eljárásáról, konceptualizálásuk struktúrájáról *Husserl* fenomenológiájára lehet asszociálni. Érzésünk szerint jelen esetben egy pszichológiai elmélet metapszichológiai latens implikációját fedezhetjük fel. *Husserl* *Fenomenológia* címmel publikált értekezésében a *fenomenológiai pszichológiának*, mint diszciplínának a feladatát is kijelölte. E diszciplína a skolasztikától átvett *intencionalitás* terminussal jelöli a létet mint tudatot akkor, amikor abban valami megjelenik. Az ítéletek, értékek, célok, eszközök szilárd lényegi típusokként egy áramló intencionalitásban konstituálódnak.

Husserl szerint „A pszichológia előtt az az univerzális feladat áll, hogy rendszeresen végigvizsgálja az intencionális élményeknek, lehetséges átváltozásaiknak, új alakzatokra vezető szintéziseiknek, elemi intencionalitásokból származó strukturális fölépítésüknek tipikus alakzatait, hogy azután innen kiindulva tovább haladjon az élmények egészének, a lelki élet ossztípusának leíró megismeréséhez... A lelkiélet nemcsak a belső tapasztalás révén hozzáférhető számunkra, hanem idegentapasztalás révén is.”⁷⁸ *Husserl* azt állítja, hogy a

⁷⁸ Husserl, (E.) - *Válogatott tanulmányai*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1972. [A továbbiakban: Husserl] 197-198. p.

reflektálatlan tudomásulvétel (az intenció) a közösségi élet tapasztalat formájában megalapozott sajátosságaira való irányulást is jelentheti.

Egy következetes-kizárólagos fenomenológiai tapasztalásnak ugyanakkor zárt léterületet kell teremtenie, s ehhez a fenomenológiai redukció alkalmazása szükséges. A problémát elsősorban az okozza, hogy az öntapasztalás általában egybefonódik a pszichén kívüli valóság tapasztalásával. Ki kell kapcsolni ezen utóbbit egy rigorózus epochával; így lehetővé válik az egyetemes átmenet a fakticitástól a lényegformákhoz. Az irrelevánsra tett fakticitás kiküszöbölésével a teoretikus tekintet a változatlanul maradóra, az invariánsra irányul, az „a priori” birodalmához jutva ily módon. „Ebben a formában a pszichológiai fenomenológiát kétségtelenül »eidetikus fenomenológia«-ként kell megalapoznunk, amelyik kizárólagosan az invariáns lényegformákra irányul. Így például a testészlelés fenomenológiája nem tényszerűen előforduló vagy elvárható észlelésekről számol be, hanem annak az invariáns struktúrárendszernek az előállítására, amelyik nélkül nem lenne elgondolható sem egyetlen test észlelése, sem az ugyanazon testről származó észlelések szintetikus egybehangzó sokfélesége.” (Husserl, 202. p.) Az „egzakt”, empirikus pszichológia építményének Husserl szerint nélkülözhetetlen alapot a tisztán fenomenológiai pszichológia szolgáltat.

Husserl A párizsi előadásokban a fenomenológiai redukció Énhasadást eredményező jellegére is utal. Amikor a transzcendentális szemlélő szemügyre véve saját magát önmaga fölé emelkedik, felleli magát és a transzcendentális életet-létet. Az ego „kettős polarizáltságú: polarizált a különböző tárgyi egységek szerint és Én pólusú is”. (Husserl, 261. p.) A tudatélet folyamatban levését a típusosság érvényesülése jellemzi; az észlelés is általános típus: ám elkülöníthető a dolog és az ember észlelése. Azt, hogy a transzcendentális szubjektivitás nem kaotikus, hanem szintézisek egysége, totalitása - a tudatélet típusossága mellett a minden egyes tárgyat jelző szabálystruktúra garantálja.

Husserl szerint a valóban létező reálisnak és ideálisnak „csak a magam intencionalitásának különleges korrelátumaként... van jelentősége”, ám nem egy elszigetelt cogitatio korrelátumaként. (Husserl, 254. p.)

A tárgytipusok fenomenológiai konstitúcióját illetően: a típus számára *irreleváns a faktum* individualitása; a típusok az ego szabad változatai.

Husserl azt állítja: az ego Én-pólusa a beleézés által közvetve megsokszorozódik - tükrözimegjeleníti az idegen monások idegen Én-pólusait. Az elmélkedő Én a világot nem privát, hanem interszjektív világgént tapasztalja: a beleézés, egy sajátos hasonlóság-appercepció által önmagában tapasztalja a az idegent, a másokat. Ilyen módon lesz a transzcendentális szubjektivitás interszjektívvá, szocialitássá.

Husserl úgy véli: „Az a priori tudomány az elvi tudománya, amelyre a tudománynak vissza kell nyúlnia, hogy végsősoron éppen elvi megalapozáshoz jusson...” (Husserl, 274. p.)

A „fogoly dilemmája” mint tipikusnak posztulált emberfelfogás kísérleti személyei véleményünk szerint egy fenomenológiai antropológia „előírásainak” felelnek meg. A Kelley és Stahelski által leírt processzus nem úgy fenomenológiai, hogy előfeltevésmentes lenne; ám fenomenológiai azáltal, hogy Kelley és Stahelski eljárása eredményeként a másik egy intencionalitásban (ráirányulásban) konstituálódik, a fakticitás tulajdonképpeni kikapcsolódásával (zárójelbe kerül minden, ami nem genotípus, vagy a genotípus megnyilvánulásához kapcsolódó). A kompetitív-kooperatív genotípussal az a priorihoz, az invariánsához jutunk (ez az egyetlen előfeltevés is ugyanakkor).

A kísérlet alanyai kettős Én-pólusúak; az Én egy azonosulást, beleérzést kívánó logika által jeleníti meg a nem-Ént, amely típusos: vagy hasonlóként feltűnő (a kompetitívekre ez jellemző), vagy hasonló-különböző Én pólusúakra oszlik (a kooperatívok által tükrözött monások ilyenek). A kísérleti alanyok interszubjektív világát szabálystruktúra jelzi: a kompetitívek a rájuk esetleg nem-hasonlítóként tapasztalt másokra is saját játékszabályaikat terjesztik ki (azt hiszik, hogy a rendhagyónak - kooperatívnak - tapasztalt személyek is fogékonyak a versengés, a verseny iránt); a kooperatívok rájuk nem-hasonlítóként tapasztalt mások játékszabályaiba beleélhetik magukat (stílust válthatnak).

Lacannál a Másik logikai köre, a kollektív logika az egyén felett egzisztál; a kooperatív-kompetitív konceptualizálás esetén a másik az egyénben létező; logikai-beleérzéses megjelenítést kap. Ám ez utóbbi sem kevésbé rigid. Rigidségét az a priori, a genotípus szavatolja. (Nem óhajtjuk taglalni, csupán jelezzük, hogy *Kelley és Stahelski* „genotípus” fogalma egy *genotípus-fenotípus*, genetikai szemléletű elemzés esetén is igen hevesen opponálható.)

INTEGRÁCIÓ - HARMONIZÁCIÓ - RÉGIÓK

Bodnár László:
**A jogharmonizáció mibenlétéről, társulási egyezményünk
hatása a magyar jogharmonizációra**

Több mint három éve hatályba lépett az 1994. évi I. tv. „A Magyar Köztársaság és az Európai Közösségek és azok tagállamai között társulás létesítéséről szóló, Brüsszelben, 1991. december 16-án aláírt Európai Megállapodás kihirdetéséről” (a továbbiakban: „Társulási egyezmény”).⁷⁹ A mellékleteket nem számítva nyolc cím alatt tagolt, 124. cikkből álló egyezmény külön fejezetet szentel a már oly sokszor aposztrofált „jogharmonizáció” kérdésének.⁸⁰

A Magyarországot terhelő „jogharmonizációs” kötelezettség lényegét a 67. cikk határozza meg, melynek fő tartalma abban foglalható össze, hogy a Magyar Köztársaság közelíti mind jelenlegi, mind jövőbeni jogszabályait a Közösség jogszabályaihoz.⁸¹ A 68. cikk pedig azokat a legfontosabb területeket jelöli ki, amelyeken különösen szükséges a jogszabályok közelítése.⁸²

A Társulási egyezmény 69. cikke pedig arról rendelkezik, hogy a Közösség milyen technikai segítséget nyújt Magyarországnak a jogközelítéssel kapcsolatos feladatok végrehajtásához.⁸³

Annak ellenére azonban, hogy a Társulási egyezmény - hangsúlyozva a jogszabályok közelítésének kiemelt jelentőségét a Közösséghez való esetleges csatlakozás illetve a Közösséggel való preferenciális kapcsolat biztosítása érdekében - külön fejezetet szentel a jogszabályok közelítésének szabályozására, maga a Társulási egyezmény is és az azt kihirdető 1994. évi I. tv. is más helyeken is említést tesz e kérdések fontosságáról.⁸⁴

⁷⁹ A törvény 1994. február 1-jén lépett hatályba. (*Társulási Egyezmény* 6. §) Kihirdetve: Magyar Közlöny 1994. 1. sz.

⁸⁰ Vö.: 1994. évi I. tv. V. Cím III. Fejezet „*Jogszabályok közelítése*” (67-69. cikkek).

⁸¹ Vö.: Kecskés László: *Az EGK jogharmonizáció - már magyar szemmel is*. Európai Jogi Tájékoztató (1993. XII.) 1. szám (az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara és az Igazságügyi Minisztérium közös kiadványa) 5-29. old. Lásd különösen 6. old.

⁸² A *Társulási Egyezmény* 68. cikke értelmében „A jogszabályok közelítése különösen a következő területekre terjed ki: vámjog, társulási jog, bankjog, vállalati számvitel és adózás, szellemi tulajdonjog, a dolgozóknak a munkahelyen történő védelme, pénzügyi szolgáltatások, versenyszabályok, emberek, állatok és növények életének és egészségének védelme, élelmiszer-jogszabályok, a fogyasztói érdekvédelem, ideértve a termékfelelősséget, közvetett adózás, műszaki szabályok és szabványok, fuvarozás és környezetvédelem.”

⁸³ A 69. cikk értelmében: „A Közösség technikai segítséget nyújt Magyarországnak ezeknek az intézkedéseknek a végrehajtásához. Ez egyebek között előírható:”

- szakértők cseréjét,
- információk szolgáltatását,
- szemináriumok szervezését,
- gyakorlatban való képzést,
- segítséget megfelelő szektorokban a közösségi jogszabályok fordításához.”

⁸⁴ Így pl. a *Társulási Egyezmény* 32., 36., 65. cikke, illetve a kihirdető törvény 3. §-a.

Közismert tény, hogy - sorrendiség felállítása nélkül - az EU-hoz való csatlakozás lehetősége három fő pilléren nyugszik:

- gazdasági/piaci/pénzügyi
- politikai/demokratikus jogállami
- jogi/jogharmonizációs feltételek.

Témám - jelen írás címéből is kitűnik - ez utóbbi kérdéskör két vonulatát kívánja röviden érinteni:

1. a „jogharmonizáció” mibenléte
2. Magyarország jogharmonizációs kötelezettsége, eddigi eredményeinek áttekintése.

1. A „jogharmonizáció” mibenlétéről

Az utóbbi években megszoktuk, napi híreink/életünk, szócikkek megszokott, beivódott kifejezésévé vált „a magyar jogrendszer **harmonizációja** az EU jogához. Információk, hírek, nyilatkozatok, szócikkek tucatjai szólnak a magyar „jogharmonizáció” feladatairól, eredményeiről, értékeléséről stb. Úgy tűnik tehát, hogy a „jogharmonizáció” kifejezés mára már menthetetlenül a szakterminológia része, jóllehet ennek tartalma nem teljesen adekvát azzal, amit takar, amit egzakt módon kifejeznie kellene.

Természetesen nem etimológiai elemzések döntenek annak megítélésénél, hogy mennyire korrekt a „jogharmonizáció”-val aposztrofálni azt a tevékenységet/kötelezettséget, ami a magyar (nemzeti) jogrendszernek az EU jogához való **közelítését** jelenti. Annál kevésbé, mert olyan mértékben polgárjogot nyert a „jogharmonizáció” kifejezés használata, hogy a tartalmi finomságok figyelembe vétele tulajdonképpen irrelevánssá vált.⁸⁵

Mégis a ténylegesen meglévő finom disztinkciót érdekében tisztázást érdemel a „jogharmonizáció” mibenléte:

1.1 A jogharmonizáció - annak legalább is etimológiai értelmében - mindenféle jogszabály összhangját jelenti. Ennek megfelelően egyrészt ide kell érteni

- egy adott nemzeti jogrendszer⁸⁶ szabályainak egymás közötti,
- egy (nemzeti) jogrendszernek az állam nemzetközi jogi kötelezettségeivel való, valamint
- annak az EU-ban kialakult értelmét, azaz az EU tagállamok jogának az EU-joggal való harmonizációját (közelítését, koordinációját), s ennek folyományaként (a napjainkban Magyarországon elterjedt/megismert értelemben) a magyar jogrendszernek az EU-joghoz való harmonizációját.

A „jogharmonizáció” másrésztől magában foglalja a harmonizáció valamennyi, egymástól - nem túl nagy mértékben - eltérő fokozatát. A „harmonizáció” ugyanis - bizonyos fokozatbeli különbségek vitathatatlan megléte alapján - jelenti, implikálja

⁸⁵ Ilyen értelemben ld. Kecskés: i.m. 7-8. old.

⁸⁶ A jogrendszer fogalma alatt ugyanis érteni kell: egy adott ország pozitív jogi szabályainak összességét szokták érteni. Ilyen értelemben ld. Antalffy-Samu-Szabó-Szotáczy: *Állam- és jogelmélet* (szerk. Samu Mihály) Budapest 1978. 431. old.

- a jogszabályok **közelítését**,
- jogszabályok **koordinációját**, és
- a **jogegységesítést** is.

Az EU jogi értelemben jogharmonizáció is - a jogegységesítés kivételével - explicit módon megjeleníti e fokozatokat. Így a Római (EGK) Szerződés jelenleg hatályos szövegében több helyen is megtaláljuk a **jogközelítés** (Rechtsangleichung, approximation of laws) kifejezést, ráadásul azokban a cikkekben (3. cikk h) pont; 100. és 100/a. cikkek), amelyek az EGK szerződésnek a jogharmonizációra vonatkozó **legfontosabb** rendelkezéseinek tekinthetők.

Ugyanakkor - konkrét jogi tárgyak tekintetében - több helyen előfordul a **koordináció** (Koordinierung, coordination) kifejezés is (EGK szerződés: 54., 56., 57., 70. és 111. cikk), s megtaláljuk több helyen magát a **harmonizáció** (Harmonisierung, harmonization) kifejezést is (Szerződés: 99., 100/b., 112. és 117. cikk).

A **jogegységesítés** fogalma - ami tulajdonképpen egy „abszolút harmonizáció” lenne - nem fordul elő a Szerződésben. Erre ugyanis nincs is semmi szükség, hiszen a Közösségek létrejötté, s eddigi működése is azt támasztja alá, hogy a jogegységesítés nem is szükséges és nem is járható út az EU-tagállamok számára.⁸⁷ (Ennek ellenére - kimondva-kimondatlanul - a Tanács hajlamosnak mutatkozott a „jogegységesítésig” elmenő harmonizációra, amikor is - 11 év előkészület után! - meghozta elhíresült irányelvét az emelővillás targoncák EU-konformitására!.)⁸⁸

Figyelmen kívül hagyva most már a jogegységesítés fogalmát/intézményét, annyi mindenestre megállapítható, hogy mind általában, mind pedig ennek EU-értelmében a jogközelítés, a harmonizáció és a koordináció fogalma, tartalma nagyon közel áll egymáshoz, s végső soron azt jelentik, azt célozzák, hogy a tagállamok (nemzeti) jogrendszerének szabályai minél kisebb eltéréseket mutassanak az EU jogszabályaihoz, illetve más tagállamok nemzeti jogrendszereihez képest.⁸⁹

Ennek elérésére, biztosítására a Közösség(ek) különböző harmonizációs stílusokat próbáltak ki. Eredetileg az **irányelvek** (Richtlinien, directives) szolgálták a jogközelítést (harmonizációt). Ezt támasztja alá a Római (EGK) Szerződés 100. cikke, amely szerint „A Tanács - a Bizottság javaslatára, az Európai Parlament és a Gazdasági és Szociális Bizottság meghallgatása után - egyhangúlag irányelveket bocsát ki a tagállamok azon törvényeinek, rendeleteinek és közigazgatási előírásainak közelítésére, amelyek közvetlen hatással vannak a közös piac létrehozására vagy működésére.” Ugyanakkor a Szerződés 189. cikk 3. bekezdése szerint „Az irányelv az elérendő célt tekintve minden címzett tagállamot kötelezi, de átengedi a módszerek és az eszközök megválasztását a nemzeti hatóságoknak.”

A 189. cikknek az irányelvekre vonatkozó rendelkezéséből következik, hogy a tagállamok - az irányelvekben meghatározott cél biztosítása esetén - szabad kezet kaptak már eredetileg is arra nézve, hogy milyen eszközzel és módon biztosítják a cél elérését, s implicite: milyen mértékben közelítik nemzeti jogi szabályaikat a Közösség, illetve a többi tagállam nemzeti jogrendszeréhez. Eredendően tehát az ún. **opcionális jogharmonizáció** stílusából indultak ki a Közösség alapítói. A fentebb már aposztrofált „emelővillás targonca” eljárás a harmonizáció

⁸⁷ Ilyen értelemben pl.: Schweitzer/Hummer: *Europarecht* (1990.) 347. old.

⁸⁸ Vö.: 84/528/EGK. irányelv: „common provisions for lifting and mechanical handling appliances”.

⁸⁹ Vö. Kecskés: i.m. 7-8 old.

egy másik - s mint bebizonyosodott járhatatlan - útját, az ún. **totális harmonizációt** próbálta a jogharmonizáció stílusaként alkalmazni.

Mára különösen az Egységes Európai Akta eredményeként nem csupán a harmonizáció **opcionális** stílusa kapott zöld utat, hanem a tagállamok nemzeti érdekeinek fokozottabb figyelembe vétele nyert elismerést. Az Egységes Európai Aktával módosított Római (EGK) Szerződés (új) 100/a. cikk 4. bekezdése ugyanis - egyéb feltételek fennforgása esetén - lehetővé teszi a tagállamoknak, hogy olyan esetekben, ha a munkakörülmények védelme, vagy a környezetvédelemnek a Szerződés 36. cikke szerinti fontos követelmények indokolják, úgy lehetséges a nemzeti jog alkalmazása a **harmonizációs döntéssel szemben**.⁹⁰ A 100/a. cikk 5. bekezdése további engedményeket biztosít a tagállamok számára, jöllehet csak **átmeneti** jelleggel. A Római Szerződés 36. cikkében körülírt esetekben (közkerülés, közérdek, közbiztonság, emberek, állatok és növények egészségének és életének védelme, művészeti, történeti vagy régészeti értékeket tartalmazó nemzeti kincsek védelme, ipari és kereskedelmi tulajdon védelme) ugyanis - újólá hangsúlyozva - átmeneti biztonsági intézkedéseket enged a tagállam nemzeti jogának az EU jogharmonizációs szabályaival szemben is.

A tagállamok nemzeti jogának javára való újabb - az Egységes Európai Akta által biztosított - nyitásnak nem mond ellent, hogy éppen az Egységes Európai Akta bevezette - az irányelvek mellett - a minden tagállamban, annak minden részletében kötelező **rendeleteket** is, mint a harmonizáció eszközét,⁹¹ mint ahogy az sem, hogy - az EU Bíróság jogfejlesztő tevékenységének eredményeként s az ezt akceptáló egységes Európai Akta jóvoltából - a harmonizáció elismert eszközévé vált a „kölcsonös elismerés” (mutual recognition) útján való harmonizáció.⁹²

2. Magyarország jogharmonizációs kötelezettsége, eddiggi eredményeinek áttekintése

Nézzük meg ezek után, hogy mit is jelent a Magyar Köztársaság „jogharmonizációs” kötelezettsége?

Amint erről már szó esett, az Európai Közösségek és azok tagállamai illetve a Magyar Köztársaság között létrejött Európai Megállapodás, azaz társulási egyezményünk - az erről szóló külön fejezetben - kifejezetten a **jogközelítésről** szól. Ugyancsak visszautalva a előzőekben tömören már vizsgált terminológiai kérdésekre: a jogközelítés, a koordináció és a harmonizáció kifejezések között nehéz lenne egzakt határokat vonni, mégis - úgy vélem - a magyar társulási egyezményben jelölt kifejezés (és kötelezettség), azaz a „jogközelítés” fejezi ki legpregnánsabban a magyar jogrendszernek az EU-joghoz való „harmonizálására” vonatkozó kötelezettséget. E véleményemet alátámasztandó két körülményt hangsúlyoznék:

a) Az EU-tagállamok „jogharmonizációs” kötelezettségét megállapító legfontosabb EGK rendelkezések (3. cikk h. pont, ill. 100. cikk) is kifejezetten a **jogközelítésről** szólnak (nem koordináció, nem harmonizáció).

b) Egy társult (azaz nem tag) állam számára ettől magasabb követelmény elvárása nem is lenne sem ésszerű, sem célszerű, sem korrekt.

⁹⁰ Vö.: *Római (EGK) Szerződés* 100/a. cikk 4. bek.

⁹¹ Vö.: 189. és 100/a. cikk.

⁹² Ld. erről: *Európai közjog és politika* (Szerk.: Kende Tamás), Bp. 1995. 361-362. old.

Ugyanakkor le kell szögezni, hogy a Magyar Köztársaság a „jogközelítés” értelmében vett jogharmonizáció érdekében nem keveset tett 1991., azaz a Társulási egyezmény aláírása óta. A Társulási egyezmény 68. cikkében megjelölt, kiemelt fontosságú területeken számos új, vagy legalább is quasi új törvények⁹³ és más (végrehajtási) jogszabályok születtek. Időrendi és fontossági sorrend felállításának igénye nélkül megemlítem az új deviza-, vám-, élelmiszer-, verseny-, termékfelelősség-, pénzügyi jogszabályok (törvények) megalkotását, s azt is, hogy előrehaladott stádiumban van új társasági törvényünk meghozatala is.

Jóllehet e törvények egyikét-másikat (ld. vám-törvény, deviza-törvény) elfogadásukat követő egy-két évben többször is igen jelentős mértékben módosítani kellett, mégis elmondható, hogy a társulási egyezményünk 67-68. cikkében foglalt kötelezettségünk jelentős részét - időarányosan és az adott körülmények között - megfelelő szinten teljesítettük. Úgy vélem, megállapításom akkor is helytálló, ha pl. olyan nagy fontosságú és a Társulási egyezmény 68. cikkében is nevesített kérdésben, mint a **fogyasztóvédelem** mindmáig igen nagy űr tátong a magyar és az EU-jog szabályai között, mint ahogy nagy hiányossága jogalkotásunknak (is) Magyarországon a környezetvédelem kérdéskomplexuma.

Előbbiekből következően: Hiba lenne mennyiségileg mérni jogharmonizációs kötelezettségünk teljesítésének mértékét,⁹⁴ hiszen aligha definiálható matematikai/statisztikai mérőszámokkal, hogy pl. a fogyasztóvédelmi és/vagy környezetvédelmi szabályozás (majdnem teljes) hiánya hány százalékot tesz ki jogközelítési „passzívumunkban”.

A mennyiségi mutatókkal való mérés további két okból sem lehetséges:

a) A jogharmonizáció nem lezárható rendszer, hanem **folymat**. Az EU fejlődése rendszeresen újratermeli a jogharmonizáció szükségességét akár azért, mert újabb területekre terjed/terjesztik ki az EU szabályozás(t), akár azért, mert a már meglévő EU szabályozási területek új kérdéseket vetnek fel, új megoldásokat követelnek, az EU funkcióképességének megőrzése, biztosítása érdekében.

b) A mennyiségi mutatók „bűvölete” hiba lenne továbbá amiatt is, hogy társulási egyezményünk 68. cikkében csupán a **kiemelt fontosságú** területek (példánszerű) felsorolására került sor. Gyakorlatilag viszont arról van szó, hogy a magyar jogrendszer **valamennyi**, az EU-t érintő szabályát (vagy a jogszabályok módosításával, vagy új törvények alkotásával) közelíteni kell a szükséges mértékig az EU (és tagállamai) jogához.

Csupán példaként említem meg - mint a Társulási egyezmény 68. cikkében nem említett területet -, hogy idegenrendészeti törvényünk (és végrehajtási rendeletei) igen távol állnak attól, hogy EU-konformszerűnek lehessen azokat tekinteni, mint ahogy szabálysértési kódexünk sem makulátlan fontos európai normákkal egybevetve.

A konkrét jogalkotási fehér (vagy inkább sötét?) foltok további keresése nélkül is leszögezhető azonban: **jogalkotásunk** EU-hoz való további harmonizálása mellett szükséges a **jogalkalmazás** eurokonform jellegének megteremtése is.

⁹³ A jogharmonizáció „alkalmas” eszközei olyan jogszabályok lehetnek, amelyek általánosak, kötelező erejűek és kellően hatékonyak. Ilyen értelemben ld.: *Európai közjog és politika*, 366-367.old.

⁹⁴ A közelmúltban napvilágot látott néhány ilyen vagy hasonló tartalmú nyilatkozat, így pl. a külügyminiszter részéről is. (vö. Népszabadság 1997. május 21. száma)

J. Nagy László: **Déli partnerség - keleti kibővülés**

Kelet-Európában hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy az Európai Unió (EU) csak egy irányba figyel - felénk, Európa keleti felére. Nehezen tudjuk - vagy nem is tudjuk, és nem is akarjuk - magunkat az EU döntéshozóinak a helyzetébe képzelni. Pedig ha ezt tennénk, sokkal realisabban tudnánk megítélni teljes jogú csatlakozásunk kronológiai esélyeit is. Valóban esélyesek vagyunk a teljes jogú tagságra, ám ez nem jelenti azt, hogy a bővülés alacsonyabb intézményes szintjén más irány nem vált ki megkülönböztetett figyelmet az EU-ban. Az európai integrációs szervezet gazdasági, politikai és kulturális érdekei nem kizárólag a földrajzi Európára korlátozódnak. E globális érdekeltégi összefüggésrendszerben szükséges elhelyezni régiókat is, más térségekkel - köztük a Mediterráneummal - egyetemben.

A mediterrán térségben zajló folyamatok, események követése, figyelése azért is fontos, mert olykor igen direkt módon érintenek bennünket. Ez történt 1997. februárjában is, amikor (sokadik alkalommal) Ciprus kapcsán feszültté vált a görög-török viszony. Az érdekelt felek mindegyike azzal fenyegetőzött, hogy megakadályozza a kelet-európai országok csatlakozását az európai integrációs szervezetekhez (a NATO-hoz Törökország, az EU-hoz Görögország), ha Ciprus felvétele nem az ő érdekeiknek megfelelően történik. Kétségtelen, hogy mindkét ország túlértékelte döntési súlyát, ám a kritikus helyzet arra jó volt, hogy feltegyük magunknak az eddig is bennünk bujkáló kérdést: az EU kibővülése és elmélyítése folyamatában a Mediterráneum és Kelet-Európa konkurens vagy egyenértékű partnerek? Melyik iránynak van prioritása: a délinek vagy a keletinek? Vagy a két irány az egyetlen prioritás két azonos értékű komponense, amelyek közül - az európai és a globális történések által determináltak - hol az egyik, hol a másik kap nagyobb hangsúlyt?

Az EU 15 tagállama és a Mediterráneum déli-keleti partjának 12 országa részvételével (Libia kivételével) Barcelonában 1995. november 27-28-án megtartott euromediterrán csúcserkeztet zárónyilatkozata a közös politika kialakításának fontosságát és az ez irányú cselekvést indokolva első helyen említi „a Földközi-tenger stratégiai jelentőségét, attól a szándéktól vezetve, hogy jövőbeni kapcsolatainknak új dimenziót kölcsönözzenek, amely széleskörű együttműködésen és szolidaritáson alapszik és megfelel a szomszédi viszony és a történelem által kialakított kapcsolatok privilegizált helyzetének.”⁹⁵ (kiemelés tőlem - JNL) Csupán gesztusértékű kijelentésről van szó vagy szilárd alapokon nyugvó megállapításról? A nyilatkozatrész mindenképpen arra utal, hogy a mediterrán térség rendkívül fontos az EU számára. Innen fedezi energia szükségletének (kőolaj, földgáz) jelentős részét. Különösen vonatkozik ez az Ibériai félsziget államaira és Olaszországra. A palesztin-izraeli konfliktus és az algériai iszlám integrizmus (fundamentalizmus) okán biztonságpolitikai szempontok is motiválják az érdeklődést és elkötelezettséget. Különösen a 90-es évek elején, az Öböl háború nyomán - főként egyes NATO tábornokok - hangsúlyozták erőteljesen „az iszlám veszélyt, fenyegetést”. Később jól megfontolt politikai érdekből a „fenyegetés” kifejezést a „tényező, kockázat” terminussal helyettesítették. Ugyanis - helyesen - úgy vélekedtek, hogy az ellenséggé kikiáltott közösség egy idő után valóban úgy is fog viselkedni. Az EU országok déli elkötelezettségét erősítik a mélyen gyökerező kulturális és emberi kapcsolatok. Az EU országaiban mintegy 10 millió muzulmán él, közülük legalább 2 millió már az adott ország állampolgáraként.

⁹⁵ Abschlusserklärung der Mittelmeer-Konferenz der Europäischen Union am 27. und 28. November 1995 in Barcelona. Internationale Politik, Februar 1996. Nr. 2. 107.

Másrészt - bármilyen furcsán is hangzik - napjainkban egy maghrebi sokkal élénkebb és mélyebb kulturális kommunikációt bonyolít le a francia társadalommal, mint egy német. Különösen érvényes ez Algéria és Franciaország vonatkozásában. Az észak-afrikai országban a 90-es évek elején, amikor az iszlám extremisták a legnagyobb befolyással rendelkeztek, a francia nyelvű napilapok példányszáma háromszorosa volt az arab nyelvűekének. S többen beszéltek - s beszélnek ma is - franciául, mint a gyarmati korszakban.⁹⁶

A sokrétű és szilárd kapcsolatok kialakulása és meggyökeresedése a Mediterráneum északi és déli partja között a modern Európa kialakulásakor, a XVI. században kezdődött.

Az európai civilizáció bölcsőjének tartott Mediterráneum jelentősége a világ centrumának az Atlanti óceánra történő áthelyeződésével egyre csökkent, de nem szűnt meg. Centrális szerepe helyett fontos tranzitfunkciót tölt be. A két part a XVI-XVIII. században élénk és sokrétű kapcsolatokat tartott fenn egymással, háborúskodtak, versengtek és együttműködtek. Ennek eredménye Észak felülkerekedése s a térség periferizálódása lett. Ez a folyamat a XIX. században teljesebben ki. 1830-ban a franciák elfoglalták a bécsi kongresszuson kialakított európai - elsősorban gazdasági-kereskedelmi - rendre veszélyt jelentő kalózközpontot, Algírt, s ezzel visszafordíthatatlanul elkezdődött a déli partnak, az arab-izlám Mediterráneumnak (Braudel szerint „az ellen-Mediterráneumnak”) az északiak által történő alávetése. A folyamat évtizedekig tartott, véres konfliktusokon keresztül teljesebben be, mert a Dél - elsősorban Egyiptom, Mohamed Ali radikális reformjai révén - autonóm módon akart „csatlakozni” Európához. Ez azonban, amint azt Palmerston nyers őszinteséggel kifejezte „nem érdeke Európának”. A modernizáció útjára lépett Egyiptom gazdasági dinamizmusának és regionális nagyhatalmi ambíciójának megtörésével (1840-ben) már semmi sem akadályozta az egész térség gazdasági és politikai alávetését. A déli part az egyes európai hatalmak érdekeinek teljesen alárendelve, gyarmatként tagozódott be a világgazdaság rendszerébe.

Ezalatt az európai Mediterráneum (félsziget)országainak sikerült megkapaszkodniuk, s a XIX. századot végigkísérő rendkívül heves társadalmi-nemzeti küzdelem eredményeként - erős függésben a Centrumot alkotó (Nyugat)Európától - nemzetállamokká szerveződtek. Mindez egyre dinamikusabb internacionalizálódás közepette zajlott. Európa ebben a századba mondializálódott, a világ pedig európaizálódott. Ezek a dél-európai országok államként, nemzetként már Európához tartoztak. Társadalmuk azonban még „europaizálásra” várt. Nyilvánosan is hangot adtak ennek a korszak jeles értelmiségein (pl. Ortega y Gasset) túl a dinamikus gazdaság képviselői is. A spanyol tőkés lapjának számító *El Mercantil Valenciano* c. lap, amikor a Marokkó gyarmatosításának elsődlegességét visszautasítva az ország modernizálását sürgeti, a következőket írja: „Spanyolországot meg kell hódítani a kultúra, a civilizáció, az európai élet számára.”⁹⁷ Az „europaizálódásban” a legkorábban és a legmesszebb Olaszország jutott. A második világháború után mélyreható szociális és politikai reformokat valósítottak meg a baloldali, republikánus és kereszténydemokrata erők. Az ország alapító tagja lett az Európai Gazdasági Közösségnek (EGK), az európai integrációs folyamat elindításában személyesen is jelentős szerep jutott De Gasperi kereszténydemokrata miniszterelnöknek. Itália az 1950-es évek elejétől mintegy tíz éven át lenyűgöző gazdasági fejlődést produkált. A „gazdasági csoda” idején évi 7-8%-kal növekedett az össztermelés. Ezen belül az ipari növekedés meghaladta a 10%-ot, ami csak Japánban történt meg. A felzárkózás sikeresnek bizonyult, Olaszország ipari nagyhatalommá vált. A risorgimentótól eltelt jó évszázad alatt

⁹⁶ Claire Arsenault: *Fin de quelques tabous culturels en Algérie*. Le Monde diplomatique, 1991. június.

⁹⁷ 1907. augusztus 10-i szám.

Olaszország Európába érkezett, egy olyan Európába, amelynek kialakításában maga is aktív szerepet játszott.

Az Ibériai félsziget és Görögország csak a diktatúrák bukása után az 1970-80-as években jutott el Európába, köszönhetően a nagyrészt akkor már erős, dinamikus, a parlamentáris demokráciára épült integrációs szervezetnek, az Európai Közösségnek. Bevonásukra az európai integrációs szervezetbe nem kis mértékben hatott a geopolitikai helyzetüket felértékelő megosztott, bipoláris világ logikája.

A modern Európa kialakulásának évszázadokat átfogó korszakában az egész mediterrán térséget a meggyökeresedett gazdasági, politikai, kulturális kapcsolatok a nyugat-európai Centrum integráns részévé tették.

Ugyanezeknek az évszázadoknak a folyamán Európa keleti felének a Centrumhoz történő felzárkózása erőteljesen lelassult: a térség „elkanyarodott” a globális fejlődés fő áramától, amelyet még csak erősített a kétévszázados oszmán okkupáció. A Centrumhoz történő integrálódás erőteljes lendületet majd csak a XIX. század második felében vesz - a német gazdasági-társadalmi és kulturális térségen keresztül. Ez az ígéretes integrálódás újra megtörik az első világháborút lezáró geopolitikai átrendeződés következtében. A második világháborút követő „szovjetizálás” pedig egyenesen blokkolja.

Eközben a Mediterráneum Centrumhoz történő integrálódása tovább mélyül, amit a déli part antikolonializmusa sem lesz képes megakadályozni. A hidegháború az egész térséget felértékeli, gazdasági-stratégiai jelentősége szinte ugrásszerűen megnő. Mi sem bizonyítja ezt világosabban, mint az, hogy a második világháború utáni amerikai elnöki doktrínák mindegyike a térséghez kötődik. Az 1947-es Truman doktrína Görögországra vonatkozik, s a kommunista előretörés megállítását célozza. Az 1957-es, Eisenhower nevével fémjelzett, az arab nacionalizmus radikalizálódását illetve az arab-szovjet szövetség kialakulását. A Carter nevéhez kötött harmadik, amelyet 1980-ban az afganisztáni szovjet intervenció után fogalmazott meg Washington, a kőolajhoz történő szabad hozzáférés biztosítását. (Tulajdonképpen ennek a doktrínának az alkalmazására került sor 1991-ben az Irak elleni II. Öböl háborúval)

Hogy milyen mélyen integrálódott a déli part a nyugati gazdaságban, azt jól illusztrálja az, hogy a forradalmi tiersmondizmus időszakában (az 1960-70-es évtizedekben) is, a feszült politikai kapcsolatok ellenére, ezek az ún. szocialista orientációjú országok megmaradtak (Nyugat)Európa gazdasági hatókörében, illetve onnan csak a verbalizmus szintjén tudtak kitörni. Moszkvával és szövetségeseivel kialakított kapcsolataik politikai-ideológiai alapokon nyugodtak, amelyeket a gazdaságban nem tudtak megalapozni-megszilárdítani, s így nem voltak képesek megszüntetni (Nyugat)Európa évszázadok folyamán kialakított befolyását, jelenlétét.

A déli part szerves kötődése, annak fenntartása és elmélyítése kifejezést nyert az európai integrációs szervezet - az EGK - alapokmányában, a Római szerződésben is. A 131. cikkely rögzítette, hogy a tagországok társult viszonyt alakíthatnak ki azokkal a nem európai államokkal, amelyek különleges kapcsolatokat tartanak fenn Franciaországgal, Belgiummal, Olaszországgal, Dániával, Hollandiával és az Egyesült Királysággal.

Az Európai Közösség koherens, hosszútávú mediterrán stratégia kidolgozását - erőteljesen befolyásolva az olajárrobbanás által - az 1970-es években kezdte el. A cél világos megfogalmazásához - és főleg megvalósításához - arra is szükség volt, hogy a déli part nacionalista-szocialista államai távolodjanak a forradalmi tiersmondizmustól és mediterránságukat hangsúlyozzák. Továbbá az, hogy a helsinki folyamatban a Mediterráneum déli országai - elsősorban Málta aktivitásának köszönhetően - erőteljesen, s végső soron eredményesen, hallassák

hangjukat. A mediterrán politika kidolgozásának kezdeményezője a térségben legerősebb kötődéssel bíró Franciaország volt. Mitterand elnök vetette fel 1983-ban, Rabatban, hogy a Nyugat-Mediterráneum országai tartsanak értekezletet. Az elnök ötlete azonban - Algéria ellenzése miatt - csak 1988-ban valósult meg. Ebben az évben Marseille-ben hét állam (Algéria, Tunézia, Marokkó, Franciaország, Spanyolország, Olaszország és Portugália) szakemberei, értelmiségiek, politikusok gyűltek össze. A következő évben pedig Rabatban. A tanácskozás, amely a Mediterrán Fórum elnevezést kapta, minden korábbi hasonló jellegűtől eltérően nem állami, nem hivatalos esemény. Informális találkozó, amelynek célja „megkönnyíteni és növelni a mediterrán együttműködést és dialógust a két part államai és társadalmi között”.⁹⁸ A tanácskozások folyamán felmerült az is, hogy az EBESZ mintájára hozzák létre a mediterrán országok biztonsági és együttműködési szervezetét, az MBESZ-t. Az Európai Unió egyik bizottságának 1990. júniusi jelentése már jelezte Európa politikai aktivitását: „a földrajzi közelség és a sokrétű kapcsolatok miatt ezen országok (ti. az arab országok - JNL) stabilitása és prosperitása lényeges elem a Közösség biztonsága szempontjából”.⁹⁹ Ugyanakkor az EU döntött arról is, hogy 2375 millió ECU-re emeli a térség országainak szánt támogatást. Ez a korábbi tétel 40%-os emelését jelentette.

A kelet-európai változások miatt egy időre megtorpant a déli irányú aktivitás. Németország tradicionálisan - s a Fal leomlása kapcsán morálisan is - erős elkötelezettséget érzett és nyilvánított Kelet-Európa felé. Az egyesült Németországgal szembeni francia-angol fenntartások egy pillanatra megzavarták az európai integráció alapját, tengelyét alkotó francia-német együttműködést. (Mitterand 1989. decemberében Kelet-Berlinbe látogatott) Végül is a zavarok megszüntetése az integrációs folyamat felgyorsításával és elmélyítésével történt meg (Maastrichti szerződés).

1993-ban - miközben folyt a mediterrán stratégia kidolgozása - Koppenhágában elvi döntés született a keleti nyitásról. A prioritás kérdésében ez annyiban jelentett döntést, hogy a déli irány mellé beemelte a keletit is, s ezzel azonos értékűvé tette vele. Ennek nyílt kimondására azonban csak két évvel később került sor. A barcelonai uromediterrán tanácskozást előkészítő cannes-i csúcsertekezlet (1995. június 26-27.) zárónyilatkozata már a következőképpen fogalmazott: „a déli irányú ambiciózus együttműködési politika a Keletre nyitás politikájának elengedhetetlen ellenpárja és megadja az Unió külpolitikai tevékenységének geopolitikai kohézióját”.¹⁰⁰ Vagyis az EU két döntő hatalma egyenértékűnek tekintette és kezelte a déli és a keleti kibővülést. Klaus Kinkel német külügyminiszter volt az, aki ezt a barcelonai értekezleten egyértelműen megfogalmazta: „Az Európai Uniónak úgy a keleti, mint a déli szomszédokkal azonos mértékű, szoros partnerségben kiegyensúlyozott és aktív politikát kell folytatnia. Mindketten keresik a szoros kötődést az Európai Unióhoz, számunkra mindkettő értékes és fontos partner. Németország folyamatosan aktív résztvevője volt az Európai Unió átfogó földközi-tengeri politikájának és annak alakításában továbbra is részt vesz. Európai uniós partnereink és mediterrán partnereink bízhatnak bennünk.”¹⁰¹

⁹⁸ Eric Cobe: *Autour du Forum méditerranéen: vases, hésitations et enjeux*. In Maghreb, *l'Europe et la France*. (Ed. K. Bastov et J.-R. Henry) Ed. du CNRS Paris 1992. 98.

⁹⁹ Uo. 101.

¹⁰⁰ Schlussfolgerungen des Vorsitzes des Europäischen Rates am 26. und 27. Juni 1995 in Cannes. *Internationale Politik*, Februar 1996. Nr. 2. 71.

¹⁰¹ *Internationale Politik*, Februar 1996. Nr. 2. 104.

„Cserébe” Franciaország is folyamatosan hangsúlyozza a keleti bővítés fontosságát. Ennek látványos megnyilvánulása volt Jacques Chirac köztársasági elnöknek a kelet-európai fővárosokban 1997 elején tett kijelentései a csatlakozás időpontját (ti. 2000-re - JNL) illetően.

A közös francia-német álláspont deklarálása Kelet-Európa számára azt is jelenti, hogy ő is tekintse egyenrangú félnek a Mediterráneumot, partneri kapcsolatok kialakítására törekedjen vele s ne kizárólag a konkurenst lássa benne.

A barcelonai értekezlet utáni magyar diplomáciai tevékenység erre a törekvésre utal. Vezető politikusaink látogatásai 1996-ban a déli szárnyon (Görögország, Egyiptom, Tunézia) és az ottaniaké (Algéria, Arab Liga) pedig nálunk. Különösen figyelemre méltó külügyminiszterünk kijelentése, amelyet algériai kollégája látogatásakor (1996. március) tett: „Magyarország - túllépve szomszédságán és az euroatlanti térségen - a mediterrán országok felé fordítja figyelmét.”¹⁰² Ha ez alatt az értendő, hogy csatlakozási stratégiánk komponensei közé értjük - végre! - a déli irányú érzékenységet is, akkor valóban uniós értelmezést tulajdonítunk Európának. Ez lehetővé teszi, hogy realiztikusabban szemléljük - és szemléltessük - esélyeinket.

A barcelonai értekezlet résztvevői arról határoztak, hogy 2010-ig a térségben szabadkereskedelmi övezetet hoznak létre. Vagyis intézményesítik az Európai Unió és a Mediterráneum kapcsolatait az euromediterrán partnerség keretében. Ennek értelmében 1995 és 1999 között 4685 millió ECU-t bocsát a térség országainak rendelkezésére. Továbbá ugyanennyit helyez készenlétebe az Európai Beruházási Bank is.

Így az Európai Unió a koppenhágai és a barcelonai értekezlettel hosszútávú stratégiát alkotott a két fő geopolitikai irányba. Mindkettőnek azonos mértékű fontosságot tulajdonítva az intézményesítés eltérő szintjén.

¹⁰² MTI 1996. március.

Soós Edit: **Integráció és regionalizmus**

A bővülés és a mélyítés folyamata jelentős változásokat hozott a szubnacionális struktúra fejlődésében az elmúlt évtizedekben. Európában a 70-es évektől megfigyelhető trend, hogy megnő a helyi önkormányzatok szerepe a közösségek önszerveződésében és az állami ellenőrzés csökkentésében.

A reformok mindenütt deregulációs intézkedéseket tartalmaznak állami-helyi viszonylatban. A hatalom delegálása, valamint a politikai és adminisztratív funkcióik helyi szinten történő újradefiniálása első lépésben a megyék szerepkörének csökkentésével s sok esetben az állami adminisztratív igazgatási egységek multifunkcionális önkormányzati szövetségek, ún. települési föderációk létrehozásával ment végbe. Az önkormányzatok számának csökkenése a lakosság arányát tekintve növekedést eredményezett a helyi önkormányzatok összevonását követően.

A nagy közösségek a kicsiktől eltérően többféle szolgáltatás ellátására alkalmasak, s eredményesebben képesek teljesíteni a helyi szintre háruló feladatokat. Az általános és középiskolai oktatás, a könyvtárak, múzeumok, a színházak, sportlétesítmények stb. fenntartása, a közösségi kommunális szolgáltatás mint víz, szemétszállítás, elektromos áram szolgáltatás, telefon-társaságok stb. ellátására önkéntes, illetve a törvény által is szabályozott kötelező társulások jöttek létre az Európai Unió több államában az elmúlt évtizedekben.

Ez a skandináv önkormányzati modell lényege is, ahol az 1950-es évektől került sor összevonásokra, s amely célja az önkormányzati szolgáltatások hatékonyságának növelése volt. Svédországban 1951-ben 2498 helyi önkormányzat működött, míg 1992-ben 286 lett a számuk. Finnország esetében 1950-ben még 547 települési önkormányzat létezett, számuk 1993-ra 455-re csökkent az összevonásokat követően. Mindezekre a változtatásokra több lépésben került sor, s az összevonásokat gyakran követte visszarendeződés a települési önállóság védelmében megtett fellépések hatására.

A helyhatóságok száma Finnországban (1951-1993)

év	városok	rurális helyhatóságok	összesen
1950	63	484	547
1955	65	483	547
1960	67	481	548
1965	70	477	547
1970	78	440	518
1975	85	393	478
1980	84	380	464
1985	84	377	461
1990	94	366	460
1993	97	358	455

Forrás: Finlands kommunalkalender 1989-1990. Kunnalliskalenteri 1993.

A helyhatóságok száma Svédországban (1951-1992)

év	rurális helyhatóságok	boroughs	városok	a helyhatóságok teljes száma
1951	2281	84	133	2498
1952	816	88	133	1037
1969	625	91	132	848
1971	-	-	-	464
1974	-	-	-	278
1992	-	-	-	286

Forrás: Statistics Sweden, Statistical Abstract of Sweden: Yearbooks.

Az Unió valamennyi országában, a bővülés folyamatával párhuzamosan felértékelődött a mikrorégiók szerepe az önkormányzati és adminisztratív feladatok végrehajtásában. A mikrorégióknak a helyi önkormányzati kompetenciába tartozó feladatátvállalását elősegítette az EU szintjének, a szupranacionális szint hatalmának fokozatos növekedése. A szupranacionális szintre transzferált hatalom, az Unió intézményeinek a döntéshozatali folyamatban jelentkező bővülését a stratégiai törvényhozás területén bekövetkezett változások követték. Az EU közvetlen szerepvállalása a stratégiai tervezés terén komplex formában 1988-ban történt meg. Korábban a regionális politika az EK tagállamainak elvárásaihoz illeszkedett, s a pénzügyi forrásokért a regionális programokon és terveken keresztül a tagállamok központi kormányai folyamodhattak.

Az 50-es években elkezdődő folyamat, a kompetenciáknak a helyi önkormányzatok szintjére történő delegálása a 70-es évektől a központi kormányzat szintjéről a területi önkormányzatok szintjére történő hatalomátadással társul.

Elkezdődik az a devolúciós folyamat, amely eredményeképpen mára az EU államainak többsége föderális vagy erősen regionalizált államnak tekinthető.

A regionális stratégiai tervezés és a régiók szupranacionális szinten történő fokozatos elismerése a regionális szinttel nem rendelkező országokban a régiók kialakítására irányuló törekvések formájában jelentkezett.

Miként fogalmazódnak meg igények regionális diszparitásokból eredően, illetve ezek felszámolására vonatkozóan a regionális szintű döntéshozatalra? A konvergenciára törekvés, a régiók közötti pénzügyi átcsoportosítás, a regionális diszparitások csökkentésére irányuló igény realizálódása során a beavatkozás csökkenti a régiók autonómiáját. Márpedig az EU politikája a 70-es évektől a regionális diszparitások csökkentésére irányul. Ez a trend különösen az Egységes Európai Okmány elfogadását követően erősödött meg, amikor elfogadták a gazdasági és szociális kohézió elvét.¹⁰³

Az EU korábban kialakított regionális politikája ekkorra, 1987-re már nem bizonyult elég hatékonynak a régiók között fennálló egyenlőtlenségek kiegyenlítésében. Annak ellenére, hogy az integráció első fázisában csökkentek a regionális különbségek, ezt követően nemcsak, hogy megrekedt a kohézió folyamata, de visszaesett az 1970-es állapotokra.

¹⁰³ *Commission of the European Communities, 'Making a success of the Single Act - A new frontier for Europe' COM (87) 100 final 15.2.1987.*

Mindez szoros kapcsolatban áll az Unió bővülése folyamán jelentkező, a szubnacionális kormányzati szinten kialakuló differenciálódás kérdéskörével. 1973-ban Írország, 1981-ben Görögország, majd 1986-ban Portugália, illetve Spanyolország csatlakozásával a regionális különbségek folyamatos növekedése ment végbe. Az egyenlőtlenségek tovább fokozódtak az elmúlt 10 év folyamán, ami különösen a kevésbé fejlett, az iparilag hanyatló, illetve a szerkezetátalakítási problémákkal küzdő, elmaradott régiókat érintette.

Radikális reform 1986-ban következett be, amikor az Egységes Európai Okmány a diszparitások csökkentése céljával összevonta a Strukturális Alapokat. Egy olyan integrált típusú megközelítés fogalmazódik meg, amely a központi kormányokkal a partnerségi elvű döntéshozatal kritériumát elfogadva a regionális faktor érdekeinek figyelembe vételével a központi kormányokkal történő koordináció mellett a korábbiaktól eltérően a regionális és helyi részvételre helyezi a hangsúlyt a döntések előkészítésében és nemcsak a végrehajtásban.

Az 1988. évi reformmal a regionális tevékenység alapját a regionális fejlesztési programok képezik, amelyeket ezt követően regionális szinten kell meghatározni. Tartalmazniuk kell a gazdasági fejlesztés irányvonalát, az egyes szektorokra vonatkozó választási lehetőségeket, az érintett régió, terület, szektor gazdasági és szociális elemzését, a fejlesztési prioritások finanszírozását.

A prioritások, valamint az alkalmazásukra vonatkozó részletes rendelkezések az adott tagállam, a regionális hatóság és a Bizottság közötti programszerződéssel záruló megállapodás tárgyát kell, hogy képezzék.

A strukturális alap és egyéb közösségi pénzügyi eszközök bevonásakor a program egyértelműen lefekteti, hogy amennyiben erre lehetőség van, a forrásokat integráltan kell felhasználni a nemzeti pénzügyi hozzájárulás, az adicionalitás elve alkalmazásával.

Rögzítésre kerül, hogy a programokon és a regionális tervezésen alapuló regionális politika legmegfelelőbb földrajzi és intézményi szintje a NUTS II, azaz a régió.

Az 1988. évi reformot elősegítette az Unió intézményeinek attitűdjében bekövetkezett változás is. A regionalizáció folyamatának támogatása érdekében az Európai Parlament határozatában már 1984-ben felszólítja a Bizottságot a régiókkal való közvetlen kapcsolat kialakítására, arra, hogy a regionális politikát szem előtt tartva ismerje el a régiókat mint a programok kidolgozásának aktív közreműködőit, s az integrált támogatási rendszer faktorait. Egy effektívebb rendszer kialakítása, s „*a különböző alapok koordinációja megjavíthatja a régiók fejlődésében megmutatkozó gazdasági és szociális különbségeket.*”¹⁰⁴

Az 1988. évi Határozat a Közösség regionális politikájáról és a régiók szerepéről kimondja: „*ahhoz, hogy a tagállamok pozitív és gyakorlati módon reagáljanak az Európai Parlament regionalizációs folyamodványára, a már régiókba szerveződött régiók pedig elismerhessék és tiszteletben tarthassák a régiók hatalmát*”¹⁰⁵, lényeges, hogy az európai egységre irányuló törekvés teremtse meg a régiók demokratikus képviseletének lehetőségét és lássa el a szükséges hatalommal a regionális és helyi hatóságokat, hogy azok aktívan működhessenek közre Európa politikai, társadalmi és gazdasági egységének kialakításában.

¹⁰⁴ OJ C 72 18. 3. 1985. p. 59.

¹⁰⁵ *Resolution on Community regional policy and the role of the regions.* OJ No C 326/ 289-295. 1988.

A tagállamok közti erőteljes jogi és intézményi tradíciókat érintő különbségek ellenére a régiók közti egyensúly visszaállításának folyamatában nélkülözhetetlen a tagállamok politikájának koordinálása, hogy a fejlesztés valóban a leginkább rászoruló területekre irányuljon, de „*az európai egység felé vezető út nem korlátozódhat a nemzeti struktúrák együttműködésére, hanem alapul kell venni a regionális közösségeket és autonómiájuk hangsúlyozását is*”.¹⁰⁶

A Maastrichti Szerződés 130.¹⁰⁷ cikkelye a Közösség harmonikus fejlődése, valamint az elmaradott, illetve a szerkezetátalakítási problémákkal küszködő régiók felzárkóztatása érdekében a Strukturális Alapok újabb reformjának elodázhatatlansága mellett foglalt állást. A Maastrichti Szerződéssel (1992. február) a régióközpontú elosztás elve a szubkormányzati dimenzió jelentőségének megerősödését eredményezte. Az alacsony társadalmi-gazdasági fejlettséggel rendelkező térségek támogatása már a tagállamok központi kormányainak megkerülésével, a régiókkal történő közvetlen tárgyalási formák hangsúlyozásával valósul meg. A helyi önkormányzatok és a központi kormányok a regionális szintű keretek felhasználásával törekednek az együttműködési területek kialakítására. A pénzügyi források akkor válnak hozzáférhetővé, ha a régiók képesek lesznek érdekeik artikulálására. Az EU-ban zajló folyamatok lépésre kényszerítik a bizonytalankodó kormányokat az Unió valamennyi országában.

Az Unió hatalmának növelése, a szupranacionális szintre delegált hatalom mellett fontos bizonyos feladatok (nemcsak az adminisztratív, de a közös döntéshozást és irányítást érintőeké is) decentralizálása az állampolgárokkal közeli kapcsolatban levő regionális hatóságok felé.

Előtérbe került ugyanis az az elv, hogy a régiókkal való szoros kapcsolat kialakítása lehet a döntések „átláthatósága” megteremtésének egyik feltétele. A szupranacionális szinten meghozott döntéseknek az állampolgárokhoz való közelebb vitele a döntések legitimitásának növelését segíti elő. Közismert az Unió döntéshozatali folyamatában jelentkező demokratikus deficit, amely annak következtében alakult ki, hogy a tagállamok központi kormányai a feladat és hatásköröknek az Unió intézményei irányába történő transzferálása folyamatában nem minden államban tettek eleget a hatalom alsóbb szintekre való delegálása, a szintek közötti hatalmi egyensúly megteremtése követelményének.

Az EU szintjéről a regionális programokkal szemben megfogalmazott elvárások mellett, az alulról ható nyomás a régiók gazdasági és társadalmi fejlődésének elősegítésére, a helyi önkormányzatok képviselőinek regionális szintű megszervezésének igényével fogalmazódik meg, s a jelenlegi struktúrából hiányzó partnerségi elvű döntéshozatal létrehozását sürgeti.

A regionalizációnak a népesség akarátát kell tükröznie, és meg kell felelnie azon alapelveknek, hogy a régiók a nemzeti jogrenden belül a lehető legmagasabb intézményi státuszt élvezzék, s rendelkezzenek a lakosság által megválasztott demokratikus intézményekkel. Ezért az állam által „felülről” kezdeményezett regionalizáció befejezéséről a lakosság bevonásával referendummal kell döntést hozni. A lakosság véleménynyilvánításának feltétele mára valamennyi nemzetközi dokumentumban rögzítésre kerül.¹⁰⁸ Ez a politikai regionalizmus lényege, s alkalmazására a tradicionális régiókkal nem rendelkező országokban kerül sor, ahol az etnikai és gazdasági identitás mértéke nem elegendő a regionális kohéziós erő megteremtéséhez.

¹⁰⁶ *Resolution on Community regional policy and the role of the regions*. OJ No C 326/ 289-295. 1988.

¹⁰⁷ *Council of the European Communities*, Commission of the European Communities - Treaty on European Union. Chapter 4, Article 198.

¹⁰⁸ *Community Charter for Regionalisation*. Chapter I. Article 4. OJ No C 326 / 296 19.12. 1988.

Az 1997. májusi választásokat követően pl. Angliában - ahol regionális hagyományok hiányában a konzervatív kormány 1994-ben a regionalizmus adminisztratív formáját hozta létre - a helyi önkormányzatok részéről mutatkozó igény a politikai irányítás kialakítására a már működő régiókban a politikai regionalizmus melletti határozott kiállást követeli meg a munkáspárti kabinettől.

Regionalizmus kérdéskörét és a regionális politika fejlődését vizsgálva különbséget kell tennünk az EU regionális politikája és az Unión kívül álló, illetve az Unióhoz való csatlakozási szándékukat deklaráló országok között. Az Uniónak is meg kell tenni a szükséges lépéseket ahhoz, hogy a társult országok az EU regionalizációt elősegítő folyamatára pozitívan reagáljanak annak érdekében, hogy a regionális struktúrával nem rendelkező államokban megtegyék az első lépéseket. A csatlakozni kívánó országokban a demokratizálódási folyamat is megköveteli a szubnacionális struktúra területén az Unió mint többszintű politikai rendszer struktúrájával harmonizáló

1. közigazgatási rendszer kiépítését,
2. demokratikus politikai keretek garantálását, a választott politikai testületek döntéshozatala körülményeinek megteremtését.

Az integráció megerősödésével a tagállamok kormányai szembe kerülnek a decentralizáció folyamatának elodázhatatlanságával, ami az alábbi kritériumok újragondolását kell, hogy jelentse:

1. *hatalom*: Jelenti annak eldöntését, hogy mekkora hatalmat kell átadni a regionális szintnek. Ez jelenti a hatalom delegálását a központi kormányzat részéről és a hatalom transzferálását a helyi önkormányzati szintről. Ennek következtében az ezirányú törekvések ellenállást váltanak ki a két létező és működő szinteken.

2. *terület nagysága*: A régiók által lehatárolt területek nagyságára vonatkozóan is sokféle a tagállamok gyakorlata. Az egyes országokban a már kialakult intézményi struktúra, a közigazgatási hagyományok figyelembe vételével, ugyanakkor megváltoztatásával mehet végbe ez a folyamat.

3. *finanszírozás*: Milyen jövedelemforrások adódnak a regionális szint rendelkezésére. A nemzetközi statutumok szerint a régióknak pénzügyi autonómiával, illetve hatalmuk teljes körű gyakorlásához elegendő saját forrásokkal kell rendelkezniük. Az államnak és a régióknak emellett olyan disztribúciós mechanizmusban kell megegyezniük, amely kompenzálja az adóbevételek egyenlőtlen elosztását és a régiók közötti különbségeket. Ez utóbbi folyamat igényli a központi kormányzati beavatkozást s a partnerségi elvű döntéshozatalban az állami szint jelenlétét. „*A régiók pénzügyi forrásai alapvetően az állam által egészben vagy részben átengedett saját adókból és illetékekből, valamint állami adókra és állami átutalásokra tett pótagadókra állhatnak. Noha kívánatos lenne, hogy ezek mind együtt létezzenek, minimumként legalább kettőnek lennie kell.*”¹⁰⁹

A legutóbb csatlakozó országok közül Svédország (1995) vagy a már korábban teljes jogú taggá vált Portugália esetében a régiók kialakítása folyamatban van, ami jelzi, hogy a tagállamoknak szembe kell nézni az EU tagsággal együttjáró kihívásokkal a szubnacionális kormányzati szinteken is.

¹⁰⁹ *Community Charter for Regionalisation*. Chapter IV. Finance. OJ No C 326/296 18 november 1988.

Ennek megfelelően Magyarországon a szubnacionális struktúra helyének és szerepének, a hatalommegosztás rendszerében önálló hatalmi ágként történő elismerésének folyamatában figyelembe kell venni az Európai Unióban megfigyelhető trendeket, azokat a normákat, amelyek az EU tagság megszerzéséhez elengedhetetlenek.

Az integrációs faktor felerősödésével a törekvés a regionális faktor kiépítésére mindenütt megfigyelhető az Unió tagállamaiban. A trendek alapján az is megállapítható, hogy a regionális szinttel nem rendelkező országokban, ahol „felülről”, a központi kormányzat részéről történtek intézkedések a régiók kialakítására, már egyértelműen a stratégiai tervezés és tervezés-fejlesztés igénye határozta meg a regionális szint kialakítását.

Finnország és Svédország esetében olyan országokról van szó, ahol a területi szintet hagyományosan nem a régió jelentette, hanem a megye. Mégis a csatlakozás óta eltelt években mindkét országban intézkedések történtek a regionális szint létrehozására.

Területi szinten a megye, illetve a régió fogalom meghatározása során kialakult disszonancia sok félreértésre ad okot abból következően, hogy nemzetközi dokumentumokban a régió fogalmának meghatározása több vonatkozásban is megfelel az európai megye fogalom kritériumrendszerének.

A nemrégiben, 1996. decemberében az Európai Régiók Gyűlése által Baselban elfogadott régió definíció szerint „*A régió az a törvényes testület, amelyet közvetlenül az állami szint alatt hoznak létre, és választott politikai testülettel, önkormányzattal rendelkezik.*”¹¹⁰ A megyei önkormányzat testülete ma Magyarországon nem területi alapon „szerveződik”, a választópolgárok pártlistára szavaznak, a megyei önkormányzatok érdekintegrációs szerepe a települési és kistérségi érdekek megjelenítésében - a képviselőtestületek döntéshozatali folyamatának átpolitizálásából adódóan - hiányzik a megyei közgyűlésekből.

Ha a további rendelkezéseket is nézzük:

„*a hatalomnak a régiók és az állam közötti megosztását nemzeti alkotmányban vagy külön törvényben kell meghatározni.*” vagy a „*a régióknak teljes jogi személyiséggel kell rendelkezniük*”¹¹¹, akkor ezeknek a feltételeknek már nem felelnek meg a mai megyék, amelyek még az 1990. évi Önkormányzati törvényből adódóan intézményfenntartó és szolgáltató funkcióval rendelkeznek. A mai önkormányzati jogosítványok, és valódi hatalom nélküli „lebegő” megye nem tesz eleget az Unió elvárásainak. Valós megyei érdekintegrációs szerep egy olyan közigazgatási modellben képzelhető el, ahol az állami irányítás lényegi decentralizációjának alkotmányos és politikai alapjait is megteremtik, ahol garantálják a forrás és hatáskör decentralizáció szervezeti, szakmai feltételeit.

Az Unió szintjéről megfigyelhető nyomás a regionális szint kialakítására, de az EU regionális politikájához illeszkedő területi politika intézményi, fejlesztési és tervezési rendszerének létrehozására ugyanakkor az EU normáival kompatibilis regionális szint kialakítását tenné indokolttá Magyarországon is.

Szükséges az adicionalitás, a partnerségi elvű döntéshozatal megvalósítása, egy decentralizált döntéshozatal és az ehhez szükséges demokratikus intézményrendszer megteremtése. Mindez természetesen a már kialakult intézményi struktúra, az igazgatási hagyományok megváltoztatásával mehet végbe.

¹¹⁰ *Assembly of European Regions*. Az Európai Régiók Gyűlésének Nyilatkozata a Regionalizmusról Európában. 1. Cikkely. A Régió meghatározása és fogalma. Basel, 1996. december 4.

¹¹¹ Uo. 2. Cikkely. A Régiók intézményi szervezete.

Politikai téren a demokratikus intézményrendszer megteremtése a demokratizálási folyamat mélyítése a területi szint helyének, a szubnacionális kormányzati szintek aktorai partnerségi elvű együttműködése révén valósítható meg.

A szubszidiaritás elvének előtérbe kerülése a döntéshozatal folyamán jelzi, hogy a felsőbb szint csak akkor vállalhatja magára az alsóbb szint funkcióit, ha az alsóbb szint nem képes a kitűzött cél megvalósítására. Területi önkormányzat a megye, amely köteles ellátni azokat a törvényben előírt feladatokat, amelyek megoldására a települési önkormányzat nem kötelezhető. A területi szint kompetenciáinak meghatározása nélkül viszont nem mehet végbe az állami és a szubnacionális szintek közötti hatalmi súly megteremtése, a szubszidiaritás elvének megfelelő döntéshozatali rendszer kialakítása.

A decentralizáció során természetesen nemcsak a helyi önkormányzatok, hanem a központi kormányzat részéről is elvárás a feladat és hatáskörök átadása. A decentralizáció az optimális döntéshozási szint kijelölését, ésszerű munkamegosztást, a szigorú törvényességi szint meghatározását, az érdekintegráló, tervező, koordináló szerep megteremtését is kell, hogy jelentse.

Ahogy azt már hangsúlyoztuk, az EU regionális politikájában hangsúlyeltolódás történt, amely során az átfogó, többéves időszakra kiterjedő, több ágazatot átfogó programtervezés alternatívája ma már prioritásokat élvez a korábbi szektorális ajánlatokkal szemben. A programtervezés szerepe azért lehet meghatározó, mert magába foglalja a szintek közötti koordinációt, konkrétan a jelenleg valódi érdekképviseléssel nem rendelkező kistérségi, megyei és regionális szint közötti integrált munkamegosztást.

Kívánatos, hogy az Unió tagállamaiban a regionalizációs folyamat egy bizonyos intézményi, pénzügyi és szolgáltatási szinten kezdődjön el. Elkerülve ezzel olyan egységek létrejöttét, amelyek csak névlegesen regionálisak, és csak a központi kormánynak a területi egységekbe kihelyezett hivatalaiként működve a bürokrácia újabb szintjét képezik. Ehhez azonban a csatlakozás idejére meg kell teremteni a regionális fejlesztési programok kidolgozásához elengedhetetlen térbeli gondolkodás megvalósításának feltételrendszerét.

Ezért Magyarországon is szükség van az európai normáknak is megfelelő decentralizált döntéshozatal és intézményrendszer megteremtésére. A jelenlegi területi szinttel ugyanakkor egyelőre nem sikerült megoldani a regionális fejlesztés döntéshozói rendszerének decentralizálását.

Annak ellenére, hogy a területfejlesztésről és területrendezésről szóló törvény kimondja, hogy az Európai Unió regionális politikájára figyelemmel, alapelveihez, eszköz- és intézményrendszeréhez való csatlakozás követelményeire is tekintettel született a döntés, az európai normáknak mégsem felel meg a döntéshozatal és a tervezés-fejlesztés terén.

A területfejlesztésről és területrendezésről szóló tv. lehetővé teszi regionális fejlesztési tanácsok létrehozását, alapjában azonban a területfejlesztést a megyei területfejlesztési tanácsokra bízva annak ellenére, hogy középszinten létezik a választott megyei közgyűlés.

Az elfogadott területfejlesztési törvény visszalépésként értékelhető a tervezetben még szereplő regionális fejlesztési tanácsok kötelező létrehozása elképzeléséhez képest.¹¹² A közigazgatási egységekből építkező 6 tervezett régió még ha nem is lett volna több statisztikai és tervezési egységeknél, keretül szolgálhatott volna az önkormányzatok regionális szintű együttműködé-

¹¹² Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium. *Előterjesztés a területfejlesztésről és rendezésről szóló törvény tervezetéről*. Budapest, 1994. szeptember 12. Általános rendelkezések. 12.

séhez. Az elfogadott törvényben viszont nem található olyan elem, amely ösztönözné az önkormányzatokat a gazdaság, a környezetvédelem, az infrastruktúra fejlesztés területén az együttműködést szolgáló regionális fejlesztési tanács létrehozására.

Holott az európai normáknak is megfelelő decentralizált modell megteremtéséhez az önkormányzatok együttműködéséből adódó társulások jelenthetik azt a területi egységet, amelyek egy decentralizált modell igazgatási egységei szerepét betöltve a szubnacionális struktúra jelenlegi megyecentrikus rendszerében egyelőre csekély szerephez jutottak.

A regionális szerveződésű tanácsok létrehozása előrelépés lehet a decentralizáció irányába. A partnerség elve követelményének megfelelően egy valóban demokratikus döntéshozatal megteremtéséhez a regionális stratégia kidolgozásába be kell vonni a helyi és területi önkormányzatok képviselőit. Ehhez azonban szükséges a kistérségek melletti határozott kiállás, csakis e révén érhető el a területi szint egységesülése.

Magyarország EU csatlakozásának, ill. az Unió Strukturális Alapjaiból a támogatásokhoz való hozzájutásnak előfeltétele a regionális egységek létrehozása (NUTS II. egységek). Az EU regionális politikájához illeszkedő területi politika, intézményi és fejlesztési rendszer kialakítása, az interregionális együttműködés, a határmenti térségek összehangolt fejlesztésének igénye szükségessé tenné a regionalizmus melletti határozott kiállást.

Európa államaiban már felismerték, hogy szükség van regionális szintre, szükség van regionális egységekre a pénzügyi támogatások elnyeréséhez, a projektek menedzseléséhez, az EU szociális, mezőgazdasági, környezetvédelmi stb. támogatásainak elnyeréséhez.

Régiókról azért kell beszélni, mert az Unióhoz történő csatlakozással együttjáró pénzügyi támogatások akkor válnak hozzáférhetővé, ha a magyar területi szint is alkalmassá válik az európai normáknak is megfelelő egységekben való tervezésre. Ehhez szükséges az EU elméletével és gyakorlatával kompatibilis területi politika kialakítása. A területi politika intézményrendszer hiányában nem több, mint stratégiai-tervezési politika, amely továbbfejlesztése során intézményrendszert igényel. A területfejlesztési törvény jelenlegi formájában statisztikai-tervezési és funkcionális régiók kialakítását teszi lehetővé. Ez a megfogalmazás nagyon sok félreértésre ad okot annak következtében, hogy az 1994. évi helyi önkormányzatokról szóló törvény (39. §) rendelkezése értelmében területi önkormányzat ma a megyei önkormányzat.¹¹³

I. Projektekre szerveződő funkcionális régiók létrehozása ennél fogva a megyei hatáskörbe tartozó eldöntendő kérdés, amely nem zárja ki egyidejűleg egy megye több projektben való részvételét. Az együttműködések során kialakuló határok amellet, hogy mobilak, nem fogják elősegíteni a kohéziós erők megerősödését. Regionális identitás megerősödése vagy kialakulása nem mehet végbe az igazgatási határok állandó mozgását követő megyehatárok mentén. Ezt a megyék is jól érzékelik, amikor a Megyei Önkormányzatok Országos Szövetségének Állásfoglalásában a térségi fejlődési folyamatok befolyásolására a „megyei területfejlesztési politika kulcsszereplőivé” válás melletti álláspontjukat hangsúlyozzák.¹¹⁴

¹¹³ 1994. évi LXIII. törvény a helyi önkormányzatokról szóló 1990. évi LXV. törvény módosításáról. Magyar Közlöny, 1994/98. szám

¹¹⁴ A Megyei Önkormányzatok Országos Szövetségének *Állásfoglalása* a területfejlesztésről és a területrendezésről szóló törvény hatályosulásának egy éves tapasztalatairól és a megyei területfejlesztési tanácsok működésének gyakorlatáról. Szeged, 1997. május 20.

2. Az adott projektre szerveződő megyei kooperációnál ma már hatékonyabb a programorientált együttműködési forma. Az Unió a szektorális ajánlatokkal szemben a programközpontú megközelítést támogatja. A project orientált megközelítés felett eljárt az idő. A programtervezés azért lehet lényeges a kialakuló magyar regionális struktúra számára, mert magába foglalja a koordinációt a területi szinten, elősegíti a kistérségi, megyei és regionális szint közötti koordinációt, amely hiánya a jelenlegi magyar rendszer legnagyobb fogyatékosága.

Hangsúlyoznunk kell tehát az Unió szintjéről megfigyelhető nyomást a regionális szint kialakítására, kiemelve, hogy az Európai Unió a magyar megyéknél nagyobb területi egységeket támogatja, s a nemzetközi pénzügyi források is csak a mai magyar megyéknél nagyobb területi egységek számára lesznek hozzáférhetőek.

Ugyanakkor a területi szint működésének eredményessége, a kormányzat helyi szintjeinek nagyobb és jelentősebb politikai hatalommal rendelkező egységekbe történő aggregációját is megköveteli.

Magyarországon a régióknak nincsenek hagyományai, az európai kihívásokat azonban - amennyiben a felzárkózás gondolatát komolyan vesszük - nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Ezért is támogatandó az a térbeli szemléletet előtérbe helyező megoldás, amely a megyehatárokon túlterjedő területfejlesztési feladatok ellátására a regionális tanácsok felállítását javasolja. Első lépésben a döntéshozatalban az adminisztratív regionalizmus valamely formájának megvalósulása útján.

Irodalom

- ¹ *Council of the European Communities, Commission of the European Communities: Treaty on European Union. (Maastricht Treaty) OOEPC 1992 Title XII, Title XIV. Chapter 5, Protocol on Economic and Social Cohesion.*
- ² *Commission of the European Communities, 'The future of Community Initiatives under the Structural Funds' COM (93) 282 final 16/6/93.*
- ³ *Commission of the European Communities, The future of Community Initiatives under the Structural Funds, COM (94) 46 final 16/3/93*
- ⁴ *Council Regulation (EEC) No. 724/75 of 18 March 1975 establishing the European Regional Development Fund. OJ No. L73 of 21/3/1975*
- ⁵ *Community competition policy and economic and social cohesion. Regional Studies, 26 (4), pp. 404-7. 1992.*
- ⁶ *The EC Structural Funds reviewing the reforms, European Access 1992.1. February.*
- ⁷ *Resolution on the role of the regions in the construction of a democratic Europe and the outcome of the Conference of the regions. OJ. No C 127/240-242*
- ⁸ *Erik Albek-Lawrence Rose-Lars Strömberg: Nordic Local Government. The Association of Finnish Local Authorities. Helsinki. 1996.*

GAZDASÁG - KÖRNYEZET - EMBER

Staller Tamás: **Az Európai Unió - humánökológiai gyökök**

Egy Richard Evans nevű kutató, a középkorban pusztító, nagy hamburgi kolerajárvánnyal kapcsolatban, annak a nézetének adott hangot, hogy: 1. A hatalom választási mechanizmusai messzemenően antidemokratikus jellegűek voltak; 2. A városi tanács tagjai olyan emberek voltak, akik irtóztak a technikai szakértők meghallgatásától. A probléma, hogy ki. „Vannak a társadalmi jelenségek, ámde hogyan vannak?” kanti kérdésére nem adhatóak pusztán a tradicionális - és kizárólag a szociális tudományok körébe utalható - válaszok, jó ideje ismert. Hogy mégis miért ózdkodik az analitikus és célracionális észjárás olyan problémamegközelítésekéntől, amelyek holisztikus természetűek, azaz, amelyekben a probléma teljessége egyszerre és egy időben, a részkérdések egymásra vetítésével tárul fel, - nos, ez egyelőre: rejtély. Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy bizony az említett hamburgi kolerajárványt kiváltó humánökológiai tényezők között, nemcsak a piszok, az egészségtelen munkás-lakások és a pollúció voltak megtalálhatók. Sőt! Ezek a tényezők, egy mélyebb elemzés során valószínűleg megszűnnének „kiváltók” lenni. Sokkal inkább „kiváltottak” lennének, ha meggondoljuk, hogy az szociális- és az egészségpolitikai „háló” korrupszága, vagy a higiénés- és orvosi kultúra hiányosságai, a voltaképpen felhajtó erői mindenfajta epidémiának. Mondhatnánk azt is, hogy a társadalom megbillent egészsége, legyen az akár testi vagy lelki, a mikrotársadalmi orvoslást igényelné először.

Amit mi Európának nevezünk, az egy nem túl nagy, viszont annál színesebb szociális entitás egy geográfiai enklávéban. És az „egy”-nek itt különös jelentősége van. Európa ugyanis - mind a „societas”, mind a „natura” vonatkozásában - egységes egész. Mind a gazdasági, mind pedig a politikai színtereken a történéseket „összeurópai” erők mozgatták. És ha voltak is, sokszor nem jelentéktelen időbeli eltérések a különböző történelmi korszakok megérkezése között - ld. patrisztika, skolasztika, reneszánsz, gótika, barokk vagy a felvilágosodás és a tőkés fejlődés, - az nem lehet kérdéses, hogy ezek megálltak Európa határainál. Van abban valami misztikus, hogy a kelta-gael nyelven beszélő (későbbi) írek, skótok és wales-iek, és a baszkok, a magyarok vagy az albánok, akiknek a nyelvét a mai napig sem lehet meggyőző biztonsággal valahová „kapcsolni”, ugyanahhoz az Európához tartoznak.

Vagy ahogy Clyde Kluckhohn teszi fel a kérdéseket, éppen a humánökológia/kultúraökológia alapproblémái kapcsán: 1. Mit mondhatunk egy totális kultúráról, ami nem ragadható meg részeinek egyszerű felsorolásából? 2. Hogyan lesz valakiből amerikai, orosz vagy éppen choctow? 3. Meddig terjednek a gondolat, az érzelem és a cselekvés tudattalan patternjei, amelyek a különböző nyelvekben rakódnak le? 4. Minden érték relatív?

De ne álljunk meg Kluckhohn felvetéseinél. Legalább még néhányat toldjuk meg azt: - Az európai kultúra totalitását relevánsnak tekinthetjük-e a környezetkultúra, a környezetgazdálkodás, a környezetépítés és a környezetrombolás vonatkozásában is? - Mennyiben van relatív autonómiája a regionális és/vagy nemzetállami gazdaságnak, iparnak, szállításnak, mezőgazdaságnak, egy globális európai környezetvédelem tükrében? - A nemzetek és etnikumok kultúrája, nyelve, sajátos gondolkodásuk, tradícióik, ellentétben állnak-e az Unióval okvetlenül felerősödő globalista tendenciákkal, a koncentrációs stratégiával (európai főváros, az angol nyelv egyeduralma, a nemzeti valuták megszűnése, összeurópai jogszabályok az élet szinte minden területén), és - a Római Klub 1968-as fellépésétől kezdődően - a Sustainable Development/ Sustainable Society szinte törvényszerű követésével? - A térszerveződés alapelve, hogyha van centrum, akkor van periféria. Vajon a XX. század vége elegendő

garancia arra, hogy Európa ne váljon egy régi-új birodalommá, ahol a kelet-európai régióban építik fel az emberre közvetlenül veszélyes ipari monstrumokat, ahová - „megfelelő ellenszolgáltatás fejében” - leeresztik a gazdagok, az európai urak minden szennyét, a szavatolatlan áruktól a mérgezett földig és az uraságtól levetett kulturális kellékekig? Vajon a civilizáció, a demokrácia és a keresztényi etika, ezek az ősi európai „találmányok”, eléggé ellenőrzés alatt tarthatóak-e, ahhoz, hogy megakadályozzák egy új rabszolgaság kialakulását?

G. Hardin a közjavak (levegő, tengerek, halak és köztulajdonban lévő termékek) tragédiáját említi. Európa keleti részén a közjavak szennyezettsége, a jelenlegi trendeket figyelembe véve, hamarosan (egy régiókban már most is) az élet - az emberi, az állati és a növényi élet - fenntartását fogja veszélyeztetni. Ez az állapot, a dolog természetéből adódóan, nem lokalizálható. Ráadásul, Európa, éppen keleti irányban, a legradikálisabban szennyező zónákkal, a szovjet utódállamokkal, Ázsiával össze van növe. Ez a körülmény két vonatkozásban is fontos. Az Uniónak mindent meg kell tenni annak érdekében (ez jól felfogott érdeke), hogy minél rövidebb időn belül kiterjessze a környezeti védőhálót a kontinens legtávolabbi pontjaira. Hogy ez „működhessen”, legalább megfigyelői státust kell biztosítani minden európai államnak. Ugyanakkor, vállalva a gazdag tagországok adófizető polgárainak, akár a tömeges polgári engedetlenségi akciókig elmenő, „felhorkanásait”, horribilis összegekkel szükséges finanszírozni a környezeti deficienciákat. Ezek a - kétségtelenül - óriási ráfordítások a fejlettek részéről, - még csak nem is radikális fokú - önvédelmi (vagy talán: túlélési?) reflexek. Nincs, vagy legalábbis nem lenne szükség önvadásra és mentegetőzésekre a poszt-szovjet és posztkommunista országok részéről. Gaia, a földanya a legősibb vallások istenmodellje, kizárólag aszerint tesz különbséget az ellene elkövetett bűnök - mint az egyedül lehetséges etikai rossz, - cselekvői között, hogy mennyire a rászorultság, a ráutaltság, a kényszer szülte tetteiket. Az egyetlen rendszert jelentő Földanya azzal torolja meg az ellene elkövetett gazságokat, hogy „társadalmi körben” rendeli büntetni a szennyező gazdagokat, a világtermelés vezérnemzeteit. Hogy profitéhség motiválta természetfalánkságukat saját államuk, nemzeti intézményeik, extragazdag multijaik, hovatovább nemzeti kultúrájuk működészavaraival, vagy éppen működésképtelenségével bünteti. Mindenekelőtt ezeknek az intézményeknek a természeti környezetet szabályozása, a természet és a társadalom organikus egymásrataltsága, és anyagcseréje - szenvednek károkat. A gazdasági életet, a szervezett társadalom létrejöttével, azaz a preeurópai görögökkel és rómaiakkal kezdődően, mind a mai napig, speciális gazdaságelméletekkel, koncepciókkal és persze prekonceptiókkal, gazdaságfilozófiákkal, politikai- és makrogazdaságtanokkal, valamint gazdaságtudományi diszciplínák sokaságával igyekeztek irányítani. A sors iróniája, vagy talán az európai gondolkodás specialitása, valószínű, hogy az utóbbi tehet arról, hogy a közgazdaságtan (persze, makroszinten) számára a természeti javak nem, vagy csak (és ez pusztán az utóbbi harminc évben, az ökológiai ökonómia megjelenésével vált lehetségessé) igen áttételes módon tartoznak az értékelhető javak körébe. Európa ugyanis a természeti javak felhasználását a termelési folyamatban, eltérően a keleti kultúráktól, nem tekintette „védetteknek”. Ellenkezőleg: a Teremtés Könyvében foglaltak értelmében, Isten az egész világot az Embernek adta, hogy minden őt szolgálja. Igaz, hogy a Genézis egy másik passzusa ezt azzal egészíti ki, hogy Isten kötelezi az Embert arra, hogy felelősséggel viselje gondját mindennek, amit kapott. Az európai gazdasági gondolkodás az indukciós/dedukciós/kauzális/teleologikus gondolkodás „bűnébe” esett. Nagyon valószínű, hogy a két ószövetségi passzus csak látszólag ellentmondó. A szabad prédálul hasznosuló természetet az Ember a felelősség ésszerűen korlátozó erejével kell hogy moderálja. A Biblia szerzője jól érzékelt saját kultúrájának morális csapdáját és ökonómiai bornírtságát. Ha ugyanis a Természet korlátlanul eltartaná az Embert, akkor a természeti javak mindenfajta alienációja értelmetlenné válna. Vagyis, az emberi faj csakis a szűkös kapacitások, a javak - az adott esetben a természeti javak, - korlátozott rendelkezése

miatt kényszerül a konkurenciára. Az egyre szűkülő természeti kapacitások a struggle for overlife-ba, majd a minden szociális szinten jelentkező félelemben, és félelem okozta agresszióba transzformálódnak. Ez a humán agresszió két irányú: egyfelől az emberi csoportoktól tart a natura irányába, másfelől, - az előbbivel párhuzamosan, - az egyik emberi csoporttól a másik, vagy adott esetben az „élettérben” lévő összes többi „szomszéd” felé. A Biblia tehát a racionális gondolkodás meghatározta cselekvési kényszer (ez az a bizonyos „gátlástalan” gazdasági agresszivitás,) számára parancsol megállj-t, amikor az in mente felelősségérzetre apellál.

Az említettekben minden bizonnyal csak annyi a meglepő, hogy a modern etológia és (humán)ökológia által az újabb időkben tett felfedezések kultúránk - és valószínűleg valamennyi kultúra - alapdokumentumaiban a morál immanens tényezőiként köszönnek vissza. Ha tehát arra vagyunk kíváncsiak, hogy miért áll egyre rosszabbul a világ szénája, hogy a világgazdaság időről időre miért dob ki magából csődtömegeket, hogy a termelés és a pénzügyi szférák virtuális valóság okozta elválásának a termelés világméretű összeroppanása bármelyik pillanatban miért vethet véget, hogy a szegénység okozta politikai devianciák miért gyökereznek egy idejétmúlt gazdasági világrend adaptációs mechanizmusaiban, - akkor minden bizonnyal az Ember és a Természet közti anyagcsere zavarokat kell tanulmányoznunk. Ha azonban ezek mögöttes tényezőit szeretnénk megérteni, megkerülhetetlenül - újra és újra - szembekerülünk a társadalom moralitásával.

Van abban valami misztikus, hogy az ökonómia és az ökológia egyaránt az oikos (ház, otthon) szógyökből származik. Az „economia” latin szó az oikos és a nomos szavak összetétele, és az „otthon törvény”-ére utal. Míg az „ecologia” „otthon-tan”-t jelent, a „logos” „eco”-hoz való hozzárendelésével. Ezek a szolgál fordítások, ha mást nem is, azt azért érzékeltetik, hogy e két tudásterület nem tipikusan az európai tudományok bevett gyakorlatát követik. És valóban. Egyik sem, a szó szigorú értelmében vett, „tudomány”. Akkor hát, mi? Vethető ellen. Nos, persze, hogy tudományokról van szó. Csakhát, máshogyan. Ez a másság azonban akkor derül ki, hogyha „leásunk”, azaz filozófiai/episztemológiai ásatásokat végzünk. Csak ekkor fog kiderülni, hogy mind az ökológia, mind a közgazdaságtan, - és erre kell utaljon az „otthon” szó is, - „holisztikus” tudományok. Az „egészre figyelő”, a dolgokat és jelenségeket a maguk „éltető” környezetével egységes egészként „megjelenítő” és tanulmányozó szemléletet a múlt század végén Smuts, dél-afrikai búr tábornok ásta elő. Jóllehet, a holista szemlélet az ősi közösségek és a Kelet paradigmatiszta gondolkodása, fel-felbukkan az európai történelemben is. Arisztotelész és a görögök „háztartástudománya”, majd a modern közgazdaságtan, azaz a politikai gazdaságtan vagy/és a makroökonómia, sohasem voltak kristálytisztán a kauzális-induktív racionalitás mintaesetei. Akárcsak az ökológia, ami az 1879-es „szerepeltetésével” (Haeckel „Plantökologie” c. művében) - mind a mai napig - botrányt kavart a „velejéig” racionalista élettudományok művelői körében. Holott, a holista szemlélet csupán a világmegértés, és benne az életmegértés másik - ha akarom, alternatív, de sokkal inkább, kiegészítő - módszere. Az európai tudományos gondolkodás azonban, jó esetben távol tartotta magától az efféle misztikus panacea-kat, rossz esetben megpróbálta gyanúba keverni, ellehetetleníteni, vagy éppen denunciózni, a korántsem irracionális, csak éppen másként racionális episztemét. Még szerencse, hogy a művészet, a bölcsészettudományok, a társadalomtudományok - így a közgazdaságtan - nem mindig hajlottak a „jó” szóra. Ha - az előbb említett körülményekből kiindulva - megnézzük a modern polgári fejlődés történetét, két figyelemre méltó megállapítást tehetünk: - A gazdaság indukálta válságok háttérben - kellően kitapinthatóan - az európai kultúrában stratégiai és válságmenedzselési funkciókat is ellátó tudományos gondolkodás áll. Márpedig ez a gondolkodás „természettudományos”, tehát oksági és determinista, azaz: életellenes. (Ha a holista gondolkodást tekintjük, mégpedig bizonyíthatóan,

„életpártinak”). Ide tartozik az is, hogy a közgazdaság tudománya, noha maga holista természetű, egy természettudományos világban inkább szenvedte el sorozatos kudarcait, semhogy megpróbáljon - akárcsak az ésszerűség(!) határain belül is, - ragaszkodni saját igazi intellektuális természetéhez. -

A másik, amit megállapíthatunk, az a zsidó-keresztény morálnak a gazdaság „tudatalattijában” betöltött szerepe. A közgazdaságtan és a filozófia történetében egyaránt fontos helyet betöltő angol moralisták - a 17., 18., és a 19. században, - közvetlen kapcsolatot láttak a lelki élet, az erkölcs és a gazdaság között. Talán nem véletlenül. A modern környezeti hypokrizis azonban, minden bizonnyal napnál világosabban ráirányította a figyelmet a természet ellen (az embernek saját természete ellen is,) elkövetett bűnök gazdasági transzformációira.

A piac és a verseny kiváltotta agresszió a kapitalista fejlődés velejárója. A világgazdaság, mint rendszer, is a tőke korának terméke. Ebben, az egyre zártabb, saját rendszertörvényeinek egyre inkább a foglyaként „viselkedő” gazdaságnak a „lelkét” egy olyan kultúra morálja adja, amely attól szenved, hogy képtelen feloldani egyfajta ellentmondást: - a szeretetkultusz kiváltotta szolidaritáskézség és az állandó „túlélési rettegés” kiváltotta, élet elleni agresszió között. A társadalmi agresszió ugyanis mindig az Élet ellen irányul, még ha nem is közvetlenül az emberi élet ellen.

Egy állat megölése az európai ember számára, nem jelent morális rosszat. Sok állat megölése is csak akkor, ha a humán életkomfortot veszélyezteti. A Creutzfeld-Jacobs szindrómában szenvedő szarvasmarhák lemészárlása csak a szeretetvallást komolyan vevő állatvédőket sokkolta. Ezeket az állatokat még csak nem is azért pusztították el, mert hordoztak egy betegséget. A tulajdonképpeni kiváltó oka ennek a hisztérikus állati tömegmészárlásnak az volt, hogy egy világgazdaság nem tűrhette egy tradicionális élelmiszerforrásának ennyire radikális hitelromlását. Minden más indok - sajnos, a bizonyíthatóság meglehetősen gyenge vagy erőltetett jellegénél fogva, - csak további szempontként jöhet számításba.

Az „állati jogok” arról szólnak, hogy egy, morális önvédelmét minden másnál fontosabbnak tartó társadalomban az állat élete szimbolikus Élet. Vagy az Élet szimbóluma. Az állatnak joga van az életéhez, még akkor is, ha ezt az életét elveszik tőle, más - kizárólag, emberi élelmészeti - okok miatt. Amíg él, addig fajtájának optimális tartási körülmények között kell(ene) tartani. Amikor elveszik az életét, az ember számára adott technikai lehetőségek maximumáig szükséges biztosítani a fájdalommentességet és a leggyorsabb exitust. Nos, mindezt nem azért, hogy eldicsekedhessünk állatszeretetünkkel. Az erkölcs, akárcsak a jog, emberi institúció. Szükséges hozzá: az egyén, annak relatív szabadsága és az a kommunikációs rendszer, amelyben az egyes lények intellektuális önreflexióikkal vesznek részt. Mindezekkel az Ember rendelkezik. Logikus tehát, hogy az emberi társadalomban minden állatok felé irányuló emberi cselekedet - modellértékű, az emberek példakövetése, tanulása, mimikrije, útján beépül a szubjektumba. És ezek után válik embernek ember felé irányuló cselekedetének mozgatórugójává. Ha egy gyerek azt látja, hogy egy felnőtt üti-veri a kutyáját, és senki nem próbálja megállítani, ez a kegyetlenség legitimálását, az Élet értékcsökkenését fogja eredményezni a gyerek lelkében. És félni kezd. Az ilyen félelmekből lesznek az osztálytársadalmi félelmek. Az emberek pedig efféle féltudatos, tudatalatti, egykori gyermekkori, vagy éppen felnőttkori élmények hatására fordulnak a másik ember élete ellen. A mese tehát arról szól: ahogyan egy társadalom a gondjaira bízott állataival bánik, olyan ő maga.

Hovatovább, az öregekkel, a gyerekekkel, a nyomorékokkal, az elmebetegekkel, a homoszexuálisokkal, a szociálisan elesettekkel, - azaz a marginálisokkal való bánásmód lelki röntgenképe egy társadalomnak

Az Európai Közösség, ha komolyan akarja venni saját jövőjét, akkor a politikai, a gazdasági, sőt, még a kulturális szempontoknál is magasabbrendűbb célt kell kitűznie. A Humánökológiai Világ felépítését - ahogy László Ervin mondaná.

Mert nemcsak az individualizációnak, de a közösség-alakulásnak is megvannak az „életveszélyes” következményei. Számos birodalom elvérzett az európai történelem meglehetősen viharos két évezrede alatt. Miközben az „egyéni utas” kísérletek sem voltak túlzottan biztatóak. „Total Environment”-nek mondja a humánökológia azt a tér-idő kontínuumot, amely - a szociológia, politológia és a pszichológia által használt szeparatizmussal ellentétben - magában foglalja az adott kontínuum vagy „környezet” minden természeti, társadalmi, technikai és kulturális elemét. Mármost, Európa legalább két - nagyon markáns eltéréseket - felmutatni képes, ilyen kontínuumot mondhat magáénak: Nyugat-Európát és Kelet-Európát. Azzal a határozott kiegészítéssel mondhatjuk ezt, hogy az Egyesült Államok a második világháború óta, folyamatosan és egyre erőteljesebben jelen van a kontinens történeleiben. Az USA ugyanis szinte teljesen lehetetlenné teszi azt az utópikus, de az effajta konstitúciókkal együttjáró ábrándot, hogy Európa valaha is a külön útját járhatná. Azt kell mondani, hogy az a globalizmus, és az a sajátosan amerikai liberalizmus és föderalizmus, minden bizonnyal jót tesz Európának.

Ez az Európa ugyanis végigjárta a skáláját mindazoknak a humán/kulturális interakcióknak, amelyek a különböző népcsoportok vagy/és azok állami, nemzeti kulturális szerveződéseik között mindig is feszültek. Európa népei és nemzetei részesei lehettek „mutualizmusnak”, ami a szomszéd népek (nem feltétlenül közvetlen szomszédok), egyszerűen rokonszenvre épülő, vagy kellően racionalizált egymásrautaltságából fakadó, kölcsönös segítőkészséget fejezi ki. Itt vannak a példák. A magyar és a lengyel szimpátia. Vagy a nyugati mediterrán rokonszenv és persze kölcsönös preferenciák, gyakorta még történelmi együttélések is, az ilyenkor szokásos perpatvarokkal tarkítva. Franciák, itáliaiak és spanyolok között. Vagy a skandinávok gyönyörűen intelligens együttműködése, miközben ismerjük a belskandináv kulturális és gazdasági versengést. Valószínűleg, most már örökérvényű lesz a brit és a yankee egymásra utaltsága, még ha egy angolszász évezrednek nézünk is elébe. És itt vannak a gyakorta megalázott, de igen gyakran csodált, gazdaságilag periférikus, de szellemileg óriás kisnemzetek, az ír, a magyar, a baszk, a lett, a szlovén vagy a cseh, gyakorta egymás iránti vonzalma. Ismerjük az „amenalizmust”, ami arról szól, hogy egy nagyobb közösség vagy nép egy kisebbet magában hordoz, miközben ez utóbbi megőrizheti kulturális identitását, kulturális autonómiáját és politikai independenciáját. Sajnos, az európai történelemben az amenalizmus csak ritkán érvényesült maradéktalanul. Jóllehet, pozitív példákkal is szolgál Európa. Itt van mindjárt a finnek „svéd-politikája”, vagy az olaszok toleráns viselkedése saját osztrákjaikkal. A franciák is jelest kapnának, ha osztályoznánk azt az állami magatartást, amit az elzászi németekkel szemben gyakorolnak, 1945 óta.

De sokkal inkább a „kommenalizmusnak” vagy az egyoldalú, negatív függésnek, a „kompetíciónak” vagy a létjavakért folytatott ádáz küzdelemnek, a „predációnak”, azaz a „másik”, az „ösellenség” (J.P. Sartre: „a pokol, a másik”) kíméletlen elpusztításáért mint az egyetlen „értelmes közösségi célért” élésnek, - lehattunk a tanúi.

Európa eddig pusztán maga előtt görgette azt a világtörténelmi találmányát, amit zsidó-keresztény etikának neveznek. De lakóinak magatartását egy ősbibb tudatállapot mintha inkább kifejezné. S ez humánökológiailag, szociállélektanilag és szociálintropológiailag érzékletesebben megragadható, mint - mondjuk - egy világtörténelmileg „nagyranőtt” homo ethicus tudományaival.

Az úgynevezett evolúciós antropológia az utóbbi időben néhány megdöbbentő körülményre hívja fel a figyelmet.

Például, egész egyszerűen nem vagyunk képesek arra, hogy a természetes szelekciós mechanizmusokba beépült, de mesterséges-művi forrásokból származó tendenciákat uraljuk. (A kiváló magyar tudós Csaba György megkülönbözteti a „természetes” és a „természeti” kiválasztódást. Ez utóbbiba - szerinte - kizárólag a természet adta mechanizmusok tartoznának. Az előbbibe pedig, a természeti mellé „rendelődött”, szociális eredetű hatások is megjelennek.) Kiválasztó hatással bírnak a pollúciós folyamatok. Humánökológiailag követhetők a pollúciók okozta károsodások, de csak addig, hogy megállapíthatóak a „kulturális tér”, a benne élő populáció, és a szennyezések közti korrelációk. Tudjuk, hogy bizonyos, történetileg kialakult szociális (pl. vallási) szabályok egészen megdöbbentő túlélési stratégiákat alakítottak ki. Az idegen környezetben élő népcsoportok egyike-másika a „belházaság” intézményét kifejezetten, a vezető réteg tudatos irányításával, a járványok okozta fertőzések elkerülésére vezette be. Vagy a szigorú étkezési szokások - bizonyos állatok ill. növények elfogyasztásának tilalma, az állat levágásának szigorú előírásai, -, vagy a mindennapi higiéné és a vallási rítus összeolvadása. Különösen figyelemre méltók néhány nép esetében a kizárólagosan testedzési szándékkal kifejlesztett (kifejlődött) „nemzeti sportok” esetei. A finnek szaunája vagy a svédek és skótok jéghideg vizes tréningjei, vagy az indiaiak jóga-rendszere az immunrendszer erősítésének és a lélek egészségben tartásának semmi mással nem pótolható eszközei. Nagy valószínűséggel elmondható, hogy csaknem minden népnek voltak(!) speciális testedzési módszerei. Az is elmondható, hogy ezek nem is annyira testi, mint inkább lelki hatásokon keresztül hatottak. Azaz, nagyon nehéz különválasztani egymástól a hatásmechanizmusok „lelki”, „szellemi” és „fizikai” oldalait. Az ősi társadalmak holizmusa ebben az esetben is nagyon jól látszik. Az Európában élő népek vagy népcsoportok helyett ma már helyesebb bizonyos földrajzi területen élő humán populációról beszélni. Az utóbbi kétezer év, hol gyorsabb és látványosabb, hol csekélyebb mértékű és elenyészőbbnek tűnő keveredései miatt szinte alig található tiszta humán rassz. Ugyanakkor azonban - és ennek még nem találták meg az egyértelmű racionális magyarázatát, - az ősi népi kultúrák így vagy úgy, a kollektív tudatalattiban vagy éppen történelmi okokból tönkretetetten, talán jó állapotban és gondozottan, de jelen vannak. Ezerévek óta léteznek és segítik a gondjaikra bízott csoportokat a túlélésben. Mindezekből az következik, hogy Európa kétszeresen is szerencsés helyzetben van: 1. A pozitív szelekciós tényezők a meglehetősen hosszú ideig tartó és az egymástól relatíve távol eső populációk találkozásának eredményeként megvalósuló átházasodások eredménye. Ami azt jelenti, hogy az újkor elejére az európai népek jelentős része igen jó eséllyel volt képes felvenni a küzdelmet akár a biotikus, akár a klimatikus környezeti hatásokkal szemben; 2. A „kevert népek” ugyanakkor relatíve stabil kulturális „mezőben” éltek. Ami alatt azt kell érteni, hogy az ősi közösségmegtartó erők és mechanizmusok, amelyek a lelki és az artificiális háttérrel biztosították a természeti és az emberi-mesterséges környezettel szemben, változatlan intenzitással működtek. Mindez azzal együtt érvényes, hogy - különösen - a középkorban nem egy epidémia tizedelte meg az európai embert. A természetes szelekciónak ugyanis velejárója, hogy az életképes egyedek, vagyis azok, akik ellenállóak pl. a különböző mikrobákkal vagy szennyező anyagokkal szemben, viszik tovább a humán életet. Ez a körülmény, hangozzék bár - etikailag - kegyetlennek, az u.n. normális vagy egészséges humán szelekció tartozéka.

Az is kétségtelen tény, hogy a biológiai és a kulturális evolúció összefonódik. Oda-vissza kölcsönhatás van a kettő között. A kultúra azonban nem feltétlenül eredményez „kellemes” biológiai mutációkat. Az európai orvosi gyakorlat - eltérően az Európában még a mai napig is számos országban tiltott (vagy egyszerűen: megtűrt) homeopathikus gyógymódokkal, - racionális, azaz analitikus diagnózisokban gondolkodik, s ezekhez rendeli hozzá a - minden

bizonytal csak - „tüneti” terápiákat. Minthogy az egyetlen cél a lokalizált kóros állapot normalizálása, szinte természetes, hogy a beteg - krónikus esetekben - szinte sohasem lesz újra egészséges. Legfeljebb - szerencsés esetben: élete végéig - tünetmentes. Ennek az orvosi praxisnak számos tömeges és súlyos megbetegedés eltűnése köszönhető. Lásd: tbc, lepra, kolera, tuberkolózis, stb. Viszont, - és nem tudni, hogy a mérleg melyik serpenyője súlyosabb, - az európai emberiség immunállapotában irreverzibilis károsodások zajlottak le. Magyarországon az ötvenes évek közepétől a nyolcvanas évekig, nyaklő nélkül írták fel a betegeknek még a legenyhébb megfázás esetén is a legerősebb antibiotikumokat. Mértékadó kutatások tanúskodnak ennek, az egész populációban kimutatható negatív következményeiről.

A már említett népi vagy kollektív tudatalatti tudatosítása, akár nemzeti testedzési tréningek feltárásával és elterjesztésével, akár az ősi természetgyógyászat valóban autentikus módszereinek felkarolásával, az európai nemzetek nagyot léphetnének előre a preventív medicina területén. Ezzel a megállapítással csak arra szeretnénk - a humánökológia szerény eszközeivel - figyelmeztetni, hogy egy kontinentális méretű társulásban, még ha az nem feltétlenül irányul is a résztvevő népcsoportok önazonosságának az elvesztéséhez, - finoman szólva - érzékenyen érintheti azok kultúráját.

Az történik, amire már más vonatkozásban utaltunk: a kulturálisan erősek hegemon, vagy éppen monopolhelyzetbe kerülhetnek, bizonyos, az etnikumok kultúráját mélyen érintő területeken. Érthetőbben szólva: ami az egyik népcsoportnak megfelelő, az nem biztos hogy az a másoknak. A kultúra olyan rétegeiről lehet szó, amelyekben a genius loci minden másnál erősebben munkál.

Azok a kelet-európai népek, amelyek évtizedekig voltak a szovjet birodalom részei, látszat-autonómiával rendelkeztek ugyan, de a tárgyalt értelemben vett „kultúra” látható és érzékelhető rétegeiben csaknem teljesen akkomodálódtak az orosz vezérkultúrához.

Max Horkheimer, a Frankfurter Iskola híres filozófusa egyszer megjegyezte: A totalitárius rendszerekben, a hatalomra kerülésüket követően, kisvártatva megjelennek a vezér(ek) tömeges hasonmásai, kinézésre is, mentalitásra is. Természetesen, egy Európai méretű állam(szövetség) nem azonosítható holmi diktatúrákkal vagy totalitárius rezsimekkel. Csak-hogy a tudománynak ismernie kell a múltat. Számolnia kell a politikai intézmények, mint pl. a demokrácia, hallatlan esendőségével. Azzal a megkerülhetetlen ténnyel többek között, hogy a huszadik század végi Európa korántsem egységes. Hogy a sok évtizedes kelet-európai elnyomottság, a homogénné presszionált felszín alatt egyenesen konzerválta a nemzeti érzületeket-érzékenységeket.

Tipikus eset a cigányság. Ez a nép évszázadokon keresztül vándorol az európai kontinensen, és közben nem keveredik egyetlen más nációval sem. Nem egyszerűen azért, mert minden-honnan elüldözik őket. Mert a stabil otthonnal rendelkező népek alacsonyabbrendűnek tekintik őket. Még csak nem is azért, mert más vallásúak lennének, mint mondjuk a zsidók, hiszen legtöbbjük keresztény-katolikus (bár, erre nézve nincsenek megbízható információink). Ami a keveredésük egyetlen akadálya, az a cigány népcsoportok visszavonhatatlan és minden határon túli ragaszkodása saját nomadizmusukhoz. Olyan népi kultúráról van tehát szó, amely azért izolacionista, mert „túl akar élni”. Ezt a túlélést véli biztosítottnak a nomadizáltság konzerválásában. A „természetközelség” akkor is fennmarad majd, ha egy európai közösség mindent el fog követni, hogy „civilizálja” ezt az etnikai kultúrát. És ami a legfurcsább: a tudomány nem láthatja és láttathatja ezt a természetközelségét csodálatos következetességgel megőrizni képes kultúrát, alacsonyabbrendűnek. Lehet, hogy sokkal inkább ellesni kellene titkukat, semmint asszimilálni őket?

A kultúrák tehát egyenértékűek. Saját jogon. Mert egyszerűek és megismételhetetlenek. Európa természeti környezetébe tartozik valamennyi Európában élő nép kultúrája is. Mert a kultúra legfontosabb szegmensei a lelki, szellemi és fizikai önmegtartás képességei-készségei. Ami a saját csoporton keresztül más etnikai csoportokra is - megfelelő kontroll mellett: jótékony - hatással van.

Az észak-amerikai melting pot kultúrában mindig is érezhető marad az amerindiánok és az Afrikából rabszolgának behurcolt feketék elpusztítása és tömeges megnyomorítása. De minden idők amerikai társadalmára az igazán elemi csapást az okozta, hogy: - Kiirtották azt a rézbőrű kultúrát, ami a hely (ld. klimatikus viszonyok, flora, fauna, geológiai és geográfiai adottságok, stb.) szellemének „ismeretével” örök időkre megtanította volna a betolakodóknak, hogyan alkalmazkodjanak ahhoz az ökológiai szférához. Évezredek keresztül kialakult kultúrákat ugyanis csak a kultúrahordozókkal együtt élve, és hosszú időn keresztül, lehet elsajátítani. A kulturálisan gyarmatosítók éppen itt szokták elkövetni a hibát. Azt hiszik, hogy a tőlük idegen föld kultúrája az övék lehet. Csak el kell venni. Ha kell, akár erőszakkal. Csakhogy - mint mondtuk, - a kultúrák, egy bizonyos rétegtől lefelé, csupán egyetlen földdarabhoz és néphez vannak kötve; - A feketék megjelenésével, az amerikai kontinensen elindulhatott volna egy nagyon kedvező humángenetikai folyamat. A fekete embernek számos olyan tulajdonsága van, amellyel a fehér ember nem rendelkezik. Ha ehhez még hozzávesszük azt, hogy a tizenkilencedik század első felére az Európából Amerikába vándoroltaknál már érezhetőek az ipari civilizáció - akár - genetikai ártalmai, a feketék viszont szinte teljesen makulátlanok ilyen tekintetben, akkor nyilvánvalóvá válik a történelmi - több, mint bűn, - hiba. A feketékkel az u.n. intermarriage csak a rabszolgafelszabadítást követően kezdődhetett el. Az Egyesült Államokban még a második világháborút követően is hallatlanul erős a szegregáció. Mind a mai napig, az amerikai fehér és fekete lakosság közötti kulturális szakadék fennáll. Ahogy egy amerikai fekete szociológus utalt rá, a feketék voltaképpen szellemi gettósítására azt követően kerül sor, hogy - a polgárháborút követően - (valószínűleg, a fehér hatalom kollektív lelkiismeretfurdalásából következett ez,) egyre-másra hozzák a négvédő törvényeket. Ezek eredményeképpen, a harmincas évekre, a társadalmi elitben (- a szellemi, gazdasági és politikaiiban, egyképpen -) nem található fekete bőrű. Miközben, olyan nációk, mint az írek, a kínaiak vagy a zsidók, éppen a negatív diszkrimináció okán, feljönnek a Mayflower angolszász arisztokráciája mellé. Egyszóval: a társadalompolitika eszköztára nem alkalmas arra, hogy egész népcsoportok életét irányítsák, vagy akárcsak befolyásolják általuk. Ugyanis, mindig más népcsoportok képviselői hozzák meg a döntéseket, helyettük és felettük.

Az ökológia, így a humánökológia is, Ernst Haeckel az alapító atya óta, az élettársulások és környezetük közötti kölcsönhatásokra figyel. A környezet, humán populáció esetében, más humán „közösségeket” és magát a humán populációt körülvevő, mesterségesen produkált világot is magában foglalja, a természetes-természeti környezeti elemek mellett. Sőt! Ez utóbbi esetében, nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a teljes humán „niche” ki kell terjedjen az emberi közösség belső környezeteire is. Például, az antropológiai és szociálanropológiai megfontolásokkal leírható változókra: alkati adottságok, születésszám, előregezés, házassági kedv, humán tér kihasználás, migrációs trendek, környezeti forráskihasználás, környezetlélektani konstansok, mint a más közösségekkel szemben tanúsított szimpátiák ill. antipátiák, és a lakóhelyet körülvevő „zöld” és artifizialis környezet kiváltotta lelki hatások, stb., stb. Hovatovább, ha emberi helyzeteket akarunk humánökológiailag(!) tanulmányozni, nagyon fontos olyan kategóriák konkrét tartalommal megtöltése, mint: az „ecological organization”, vagy a populációnak és intézményeinek térbeli elrendeződése, adott időben, mind a helyi közösségben, mind pedig tágabb konstellációban; az „ecological dominance”, ami a

térkapcsolatok dinamikus vagy funkcionális vonatkozásaira ad magyarázatot; az „ecological succession”, azaz az emberi közösség időbeli változásainak reprezentációja.

Mindezeket azért említettük meg, hogy megfelelően bevezessük azt a tanulmányt, amely 1991-ben látott napvilágot, és ami esetünkben kulcsfontosságúnak tűnik.

Klaus R. Kunzmann és Michael Wegener tanulmánya - *The pattern of urbanization in Western Europe* (Ekistics 350,351, 1991) - ugyanis nem másról szól, mint arról, hogy a régióknak bizony speciális fejlődéstrendjei vannak, s hogy ezeket egyenesen tilos univerzális jellegűnek kikiáltani, vagy örök időkre érvényesnek tekinteni.

Nos, mit látunk az urbanizáció okozta változások tekintetében, a humán mezőben, 1960 és 1990 között, Európában? (A szerzők a tudományos tisztesség alapján - u.i. megbízható adatok csak erre a régióra álltak rendelkezésre, nyilván a szovjet rezsimek nem túl szívélyes adatszolgáltatása miatt, - Nyugat-Európára redukálták vizsgálati eredményeiket, de következtetéseikben Európa keleti felét is tekintetbe vehették volna.) „Látjuk” a populációs oldalt, s vele a születésszám csökkenését és a lakosság elöregedését. Folytatódik a faluról a városba áramlás, és kialakul egyfajta nemzetközi migrációs jelenség, amely Délről Észak felé, és Keletről Nyugat felé tart. A háztartások és az életvitel vonatkozásában, mindenekelőtt a csökkenő méretű háztartásokra figyelhetünk fel. A nők egyre nagyobb számban és egyre erőteljesebben vállalnak munkát, s szűnnek meg a háztartás foglyai maradni. Az otthonnal kapcsolatos munkák radikálisan csökkennek. Új életstílus alakul ki. A makrogazdasági trendek közül érdemes felfigyelni arra, hogy a termelés és az elosztás területein sajátos reorganizációs jelenségek mennek végbe. Polarizálódnak a vállalkozások méretei, és egyre inkább meghatározóak a következők: liberalizáció, dereguláció, privatizáció, internacionalizáció.

A szállítás és közlekedés vonatkozásában: a technológiai fejlődés jelentősen fokozza a személyes mobilitást (ez Kelet-Európára természetesen messze nem érvényes, az ismert politikai környezet miatt.), az országúti szállítás dominanciája, a nagy sebességű magasvasút és a telekommunikációs technika igen gyors fejlődése.

Mindezek után, vessünk egy pillantást a „környezetre” és a „forrásokra”: a szállítás okozta és az ipari pollúció erőteljesen növekszik, egyre markánsabban jelentkezik az energiatakarékoság, a városi hulladék komoly problémává válik, és az ipari pollúció a dél-európai országokban és Kelet-Németországban sürgős beavatkozást igényelnek. (Tegyük hozzá: egész Kelet-Európában.)

Most megkíséreljük az említett tanulmány humánökológiai olvasatát. - Ahogyan az urbanizáció ezeket a jellegzetességeket létrehozta a három évtized alatt, ugyanúgy, ezek a kialakult jelenségek maguk is sajátos környezeteivé váltak az európai városnak. Tehát akkor milyen következtetések vonhatóak le az európai városfejlődés jövőjére nézve? -

A városok megbillent egyensúlya szükségessé teszi egész Európában az egészségügyi és szociális szolgáltatások radikális fejlesztését. Észak- és Északnyugat-Európában, előbb-utóbb a város hanyatlani fog. Egyre erőteljesebben fogják követelni a kormányoktól, vagy éppen az Európai Közösség kormányzatától, az infrastruktúra fejlesztését. Kelet-Európában olyan állapotban vannak nagyvárosok, hogy bennük egyenesen a normális emberi élet válik kérdésessé. A lakásépítés és a foglalkoztatási gondok előtérbe kerülnek. Európában regionális központokként, nagyvárosok emelkednek ki, és határozzák meg, sok esetben országhatárookra nem tekintettel, az adott régió perspektíváját. Merőben új szociális hálók, szomszédsági kapcsolatok, térbeli elhelyezkedési és mobilitási mintákkal fogunk találkozni. Ha ezekkel a kilencvenes évekre még nem találkoztunk volna. Találkozunk továbbá vadonatúj föld-, lakás- és szállításpolitikákkal. Ezek valamennyien az élhető várost szolgálják majd. Bevallva

bevallatlanul. Verseny alakul ki a városok között, nem egyszerűen az idegenforgalom miatt, sokkal inkább a humán élettér minél nagyobb garanciája miatt. Ez ugyanis a lokális politikába átcúsított nagypolitika elsőszámú ügybuzgalma lesz. Lesz alkalmunk tapasztalni azt is, hogy a városi gazdaságpolitikák egyre inkább felkarolják majd az innovativitást. Hiszen a hagyományos anyagok és energiák csődöt mondanak. De azért is, mert a gazdasági tervezés motorjává a környezettel való gazdálkodás válik.

Tóth I. János: **Integráció és/vagy környezetvédelem**

Az integrációs folyamatról a különböző környezetvédő irányzatoknak nincs egységes álláspontja, mivel jelenleg nehezen megítélhető, hogy hosszú távon előnyös vagy hátrányos a bioszférára illetve a magyar természetre gyakorolt hatása. Jelen előadásomban ezt a kérdést szeretném körbejárni.

Az integráció melletti érvek

Az európai integrációt kezdetben elsősorban politikai és gazdasági megfontolásokból szorgalmazták, s e folyamatban a környezetvédelmi kérdések alárendelt szerepet játszottak.¹¹⁵ Ennek ellenére számos érv szól amellett, hogy környezetvédelmi szempontból előnyös lenne az integráció.

(i) A Római Klub jelentései hívták fel a figyelmet először az ökológiai korlátokra, illetve az emberiség kollektív felelősségére a környezeti kérdésekben. Tehát az ökológiai mozgalmak eszmeisége *ab ovo* nem utasítja el az átfogó megközelítéseket, így az integráció gondolatát sem.

(ii) Európa politikai és katonai megosztottsága és az ebből származó költségek felesleges kiadásokat jelentenek Európa népei számára, miközben óriási terheket rónak a kontinens ökoszisztémáira. Az integráció folyamata révén remélhetőleg, a megosztottságból fakadó többlet-terhek csökkenni fognak, sőt a felszabaduló források hozzájárulhatnak a környezetvédelmi kiadások finanszírozásához.

(iii) Az ökoszisztémák nem követik az államhatárokat, ezért a természetvédelem szempontjából előnyösebb lenne az egységes Európa, mint egy politikailag tagolt kontinens. Az egységes Európában az ökológusok és a környezetvédők hatékonyan léphetnek fel a még meglévő természeti értékek védelmében. Ennek már most számos formája működik mint például a különböző monitoring rendszerek.

Az integráció ellenérvei

Az integrációval szemben azonban több ellenérv is megfogalmazható:

(i) A jelenlegi integrációs folyamat társadalmi, gazdasági és kulturális homogenizálódással jár és ez csökkenti az emberiség alkalmazkodóképességét. A civilizációjában, életformájában különböző kultúrák hatékonyabban tudnak reagálni a környezet átalakulására, mint az azonos életformára épülő homogén társadalmak. Az integráció eredményeképpen nagy valószínűséggel eltűnnek azok a kultúrák, melyek nem zsákmányolják ki a természeti erőforrásaikat, hanem a környezetükkel egyensúlyban lévő, fenntartható gazdálkodást folytatnak. S ily módon az emberiség élhető alternatívákat veszít el, miközben a Földön ökológiai szempontból fenntarthatatlan fogyasztói értékeket és érdekeket előtérbe helyező életforma válik általánossá.

¹¹⁵ Európai Szén- és Acélközösség, vámunió stb.

Tudatosítani kell, hogy a magukat fejlettnak minősítő országok életszínvonala a többség számára elérhetetlen.¹¹⁶

(ii) A radikális környezetvédők a politikai-gazdasági integrációt a helyi közösségek kizsákmányolása és gyarmatosításaként interpretálják. Álláspontjuk szerint a fejlett államok gazdasága a környezet kizsákmányolására épül. Tekintve, hogy saját természeti erőforrásait már nagyrészt felélték és elszennyezték illetve további környezeti pusztítást saját országaikban - a civil társadalom erős ellenállása miatt - már egyre nehezebben követhetnek el, ebből következően a fejlett államok gazdaságának egyrészt új, még kevésbé kiaknázott természeti erőforrásokat másrészt a hulladékok elhelyezésére alkalmas területeket kell keresniük, hogy gazdaságukat folyamatosan növekedésben tudják tartani.¹¹⁷ Úgy vélem, hogy éles különbség van az ökológiai gyarmatosítás és az integráció között, sőt az integrációban könnyebb védekezni az ökológiai gyarmatosítással szemben, mint az integráción kívül.

(iii) A jelenlegi társadalmi és gazdasági rend a fejlett országok illetve a gazdasági vezetők számára az átlagot nagyságrendekkel meghaladó életszínvonalat biztosít. A jelenlegi gazdasági rend fő haszonélvezői azok a gazdasági és politikai szereplők, akiknek a kezében koncentrálódik a pénz és a hatalom. Ez a hatalom a személytelen intézmények öntörvényű mozgása révén koncentrálódik és kiaknáz minden hozzáférhető erőforrást. A különböző transznacionális cégek és intézmények a fogyasztói javak és életforma ígézetével vonják be az különböző kultúrájú, de többé-kevésbé fenntartható életformát folytató országokat arra a végzetes gazdasági pályára, ahonnan nincs kiút. E folyamat lényege az eladósodás. Ezért a környezetvédelmi mozgalmak szemben állnak azokkal a multinacionális társaságokkal és nemzetközi pénzügyi szervezetekkel, amelyek közvetlenül felelősek a világ eladósításáért.¹¹⁸ A környezetvédők szerint például a multinacionális cégek nem azért sikeresek, mert hatékonyak, hanem éppen ellenkezőleg, versenyképességük gyakran abból adódik, hogy gazdasági erőfölényük révén a költségeik jelentős részét ráterhelik a helyi közösségekre, illetve a helyi ökoszisztémákra. Tehát pont ellenkező a viselkedésük azzal, mint ami ökológiai szempontból kívánatos lenne, hiszen nem internalizálják, hanem externalizálják költségeiket, azaz - vélik sokan - egyszerűen kizsákmányolják a kérdéses régiót.¹¹⁹

Az integráció lehetséges kimenetelei

Az integráció kimenetelét nagymértékben meghatározza, hogy világunkban mennyire válik meghatározóvá az ökológiai szemlélet. Az ökológiai gondolkodás (környezetfilozófia, ökológiai gazdaságtan, városökológia stb.) alapvetően különbözik a modernitásra jellemző karteziánus filozófiától és neoliberais közgazdaságtantól. A neoklasszikus és az ökológiai közgazdaságtan néhány fontos különbségére mutat rá a következő ábra.

¹¹⁶ Korten, C. David: *Tőkés társaságok viláгурalma*. Budapest Kapu Kiadó 1996 39.o. vagy Jean-Yves Calvez jezsuita professzor is „Ha minden embernek a fejlett világ színvonalán nyugvó körülményeket akarnánk biztosítani, úgy a földünk csak két és fél milliárd lakosnak adhatna otthont.” *Magyar Nemzet* 1996 június 6.

¹¹⁷ Korten: i.m. 195-205.o.

¹¹⁸ *Nyílt levél a hetek vezetőihez*. idézi a *Liget* 1995/1. szám 75-76.o.

¹¹⁹ Korten i.m. 282-291.o.

Szemponatok	neoklasszikus közgazdaságtan	ökológiai közgazdaságtan
Jelentős szerzők	Marshall	Boulding, Schumacher, Gorgescu, Daly
Természet-társadalom	rész-egész	egész-rész
Természet	csak erőforrás	élettér és erőforrás
Földi erőforrások	végtelen, kimeríthetetlen	véges, kimeríthető
Természeti javak	szabad javak	szűkös javak
Környezet átalakítás	korlátlan	korlátozandó
Termelés	értékteremtés	érték-átalakítás
Gazdaság	perpetuum mobile	átáramlásos rendszer
Önérdék	láthatatlan kéz	láthatatlan ököl
Dependencia	alacsony	magas
Externális hatások	elhanyagolható	meghatározó
Fogyasztó életforma	elvileg mindenki számára	csak kisebbség számára
Kívánatos állapot	gazdasági növekedés	állandósult állapot
Jelenlegi gazdasági rend	racionális	irracionális

1. ábra. A neoliberais és az ökológiai közgazdaságtan különbözése.

Az első oszlop a különbözö szempontokat, a második oszlop a hagyományos neoliberais közgazdaságtan, míg a harmadik oszlop az ökológiai közgazdaságtan álláspontját mutatja.

Az ökológiai közgazdaságtan élesen elítéli a jelenleg folyó természeti erőforrások kizsákmányolására épülő gazdálkodást, amit Kenneth Boulding Cowboy gazdaságnak nevez.¹²⁰ Az ökológiai problémák abból erednek, hogy a határtalan és nyitott térségek kizsákmányolójaként viselkedünk, noha valójában egy véges organikus térben élünk. Természetátalakító tevékenységünk már a létezésünket biztosító ökológiai rendet fenyegeti. Bár a földi életet az ember nem tudja elpusztítani, arra azonban képes, hogy olyan mértékben átalakítsa a bioszférát, hogy lehetlenné váljon az ember létezése. A válság kezeléséhez el kell fogadnunk azt, hogy egy zárt rendszer részei vagyunk és alkalmazkodnunk kell a Föld organikus rendszeréhez.¹²¹ A környezetvédelem - az ember számára megfelelő ökológia struktúra konzerválásával - az emberiség hosszútávú érdekeit védi az ember rövidtávú érdekeivel szemben. Az ökológiai paradigma elterjedésének és érvényre jutásának egyik legnagyobb akadálya az, hogy a fejlett világ befolyásos és meghatározó tényezői a jelenlegi gazdasági gyakorlat fenntartásában érdekeltek.

Egy véges eltartóképességű ökológiai rendszer és a gazdasági növekedésben érdekelt autonóm szereplők viszonyát a környezetgazdaságtanban a közlegelő tragédiájának modelljével szokták bemutatni.¹²² A tragédia általában azért következik be, mert a makroméretű korlátokból (a természeti erőforrások végességéből) fakadó szükséges kollektív önkorlátozást a szereplők nem hajtják végre, hanem a verseny fokozásával válaszolnak az erőforrások kimerülésére. Ez a hibás viselkedés elsősorban annak a következménye, hogy a makroméretű természeti korlátok spontán módon nem jelennek meg mikroszinten, azaz a szuverén szereplők szintjén. Sőt a korlátlan és kíméletlen verseny meg is akadályozza a szereplőket abban, hogy a természeti korlátoknak megfelelő önkorlátozást hajtsanak végre.

¹²⁰ Boulding, Kenneth: *The Economics of the Coming Spaceship Earth* in Henry Jarrett (ed.) *Environmental Quality in a Growing Economy*. Baltimore: John Hopkins University Press 1968. pp. 3-14

¹²¹ Korten i.m. 27-57.o.

¹²² Hardin, G.: *The Tragedy of the Commons*. Science, 1968 december 13.

A közlegelő tragédiájának alapos logikai elemzése megmutatja¹²³, hogy a modell - a szereplők kölcsönös függősége és versenye miatt - a következő három alapvető kimenetelhez vezethet: 1) Abban az esetben, ha a makrokorlátokat nem sikerül érvényesíteni mikroszinten, akkor a döntéshozók önérdeke az erőforrás és a szereplők pusztulásához vezet. 2) Akkor, ha néhány döntéshozó hatalmi helyzetbe kerül, saját érdekét követve a többi szereplő viselkedését korlátozni és szabályozni fogja, ami elősegíti a természeti erőforrások részleges - az elit igényeit tükröző -megőrzését. 3) Ha a szereplők demokratikusan önkorlátoznák magukat, akkor az erőforrás a közösség egésze számára megvédhető. Csak ez utóbbi esetben van esély az erőforrások teljes körű védelmére.

A integráció jelenlegi fázisában még nem egyértelmű, hogy a fenti három kimenetel közül melyik valósul meg. Mindenesetre az már nyilvánvaló, hogy az integráció teljes hiánya, a különböző állami és nemzetközi szereplők korlátlan önérdekkövető viselkedése környezeti és gazdasági összeomlással fenyeget. Napjaink politikai, gazdasági és ökológiai helyzetének legmeghatározóbb sajátossága a kölcsönös függőség, amelynek koordinálását nagymértékben elősegítheti az integráció folyamata.

Ennél a scenáriónál is jobb kimenetelnek tekinthető, ha egy szűk réteg például a fejlett országok közössége vagy a multinacionális vállalatok veszik át a hatalmat. Ez a megoldás azonban társadalmilag igazságtalan, mert a centrum nemcsak a természeti korlátokból fakadó határokat érvényesíti a gazdasági és politikai hatalomból kisemmizett perifériával szemben, hanem a saját luxus fogyasztására épülő és éppen ezért önmagában fenntarthatatlan életformájának a költségeit is. Az erőforrásokkal és javakkal korlátozottan ellátott világban, a centrum gazdaságának szükségszerű következménye a periféria szegénysége. Makroszinten szoros összefüggés van a társadalmi igazságosság és a természetvédelem között, noha mikroszinten a természetvédelem minden szereplőtől plusz erőfeszítéseket követel. Egy szűk elit uralma szigorúan környezetvédelmi szempontból sem tökéletes, hiszen az elit csak annyiban védi meg a természeti erőforrásokat, amennyiben az a saját jóléte szempontjából fontos. A centrum-periféria, az elit-többség reláció a környezeti kérdések esetében is könnyen circulus vitiosushoz vezet. Ugyanis az erőforrásaitól megfosztott többség kénytelen rövidtávú és környezetvédelmi szempontból előnytelen életmódot és gazdálkodást folytatni. Ez természetesen előbb-utóbb sérti az elit érdekeit és tovább korlátozza a periféria számára hozzáférhető erőforrásokat és így tovább akár egy környezeti szempontok által meghatározott kasztrendszer kialakulásáig.

Társadalmi és ökológiai szempontból a legjobb kimenetelt a szereplők demokratikus önkorlátozása jelenteni. Ez egyrészt összhangban lenne a társadalmi igazságossággal, hiszen a természeti erőforrások végességéhez kapcsolódó korlátok és plusz költségek egyenletesen terhelnék a régiókat és az embereket, másrészt környezetvédelmi szempontból is kedvező, hiszen az emberiség összessége érdekelt leginkább a természeti erőforrások és az ökológiai szolgáltatások hosszútávú megőrzésében.

Földünk több régiójában zajlanak integrálódási folyamatok - pl. Észak-Amerikában a NAFTA, a volt Szovjetunió országai esetében a FÁK, az Ázsiai-Csendes-óceáni térségben az APEC stb. Kérdés, hogy a párhuzamosan haladó integrációs folyamatoknak mi lesz a következménye.

¹²³ Boldizsár K- Tóth I.J.: *A közlegelő tragédiájának lehetséges megoldásai*. Társadalmi Szemle. 1997/2. szám.

- Sokan arra számítanak, hogy az egyes régiók integrációja kiegészül a régiók közötti kíméletlen gazdasági versennyel. Mivel ebben az esetben valószínűtlen, hogy a régiók gazdasági tevékenységüket ökológiai szempontból korlátoznák, ezért a véges és gyorsan fogyó természeti erőforrásokért folytatott kíméletlen verseny könnyen politikai és katonai szembenálláshoz vezethet.

- Lehetséges, hogy valamelyik integrációs egység maga alá gyűri a többi régiót. László Ervin reálisan pesszimista scenáriója szerint a jelenlegi folyamatok esélyt adnak arra, hogy a fejlett északi államok teljes mértékben uralják a fejletlen déli államokat.¹²⁴ Ezzel szemben Kohen olyan jövő lehetőségét vázolja fel, amelyet multinacionális cégek és nemzetközi szervezetek irányítanak. Miközben a nemzeti szuverenitás elveszíti jelentőségét a nemzetközi cégek felső vezetése nemzeti, faji, vallási, etnikai hovatartozástól függetlenül uralja a világot.¹²⁵

- Lehetséges, hogy a régiók integrációja, kiegészül a régiók közötti megegyezéssel, ami reális lehetőséget ad a nemzetközi méretekben szükséges gazdasági korlátozások és módosítások (a CO₂ kibocsátás mérséklése, a természeti erőforrások monetarizálása, a költségek internalizálása a „szennyező fizet” elv stb. érvényesítésének) megvalósítására. Az ökológiai kérdések hatékony megoldása nyilvánvalóan csak ebben az alternatívában képzelhető el.¹²⁶

Az önkorlátozás nehézségei

A természetben számos biológiai egység (gén, egyed, populáció, faj) saját létének fenntartására és elterjesztésére törekszik, miközben más biológiai egységek hatékonyan és kölcsönösen korlátozzák az expanzív törekvéseket. Az ökoszisztémában a termelők, fogyasztók, lebontók és az abiotikus tényezők organikus egységet alkotnak, ahol az erők és ellenérek kiegyenlítik egymást. Az emberré válás korai szakaszában a Homo sapiens csak egy fogyasztó volt az ökoszisztémában. Egy ősemberi közösségeknek, mint minden fogyasztó populációnak, kizárólag csak saját fennmaradásával és szaporodásával kellett törődnie. Később az ember kiemelkedett a természetből és az egyes ökológiai tényezők már nem képesek hatékony ellenéret kifejtetni az emberi közösségek létszámban és fogyasztásban bekövetkező növekedésével szemben. Az ember egyre inkább a természet egészével került szembe, amely a még tudta kompenzálni a civilizációs hatásokat. Az ipari forradalom és a reformáció jelentős szerepet játszott abban, hogy a gazdasági növekedés nemcsak lehetségessé, hanem erkölcsileg is értékessé vált. Max Weber szerint a protestáns etika egyenesen vezetett a modern kapitalizmushoz, amelyben a birtoklás és gyarapodás erkölcsi megalapozást kapott. Ha eltekintünk a kommunizmus voluntarista gazdálkodásától, akkor valószínűsíthető, hogy a fogyasztó társadalomban kulminál a természet-ellenes gondolkodás és gazdálkodás. Keynes óta a fogyasztói életforma nemcsak örömmé, hanem erkölcsi kötelességé is vált. A fogyasztási hajlandóság növekedése kimondottan előnyös a kínálat és a termelés élénkítésében, miközben a megtakarításoknak súlyos makrogazdasági hátrányai lehetnek egy gazdasági növekedésre épülő társadalomban. Tehát a történelem hosszú korszakain keresztül az emberi közösségeknek nem kellett korlátozniuk magukat a természettel szemben.

¹²⁴ László E.: *The Choice: Evolution or Extinction?* A Thinking Person's Guide to Global Issues. A Jeremy P. Tarcher/Putnam Book. New York. 1994

¹²⁵ Korten i.m. 14.o.

¹²⁶ A szükséges gazdasági lépéseket jól ismertek az ökológiai közgazdaságtan és környezetgazdaságtan valamint számos nemzetközi dokumentum: Agenda 21, Riói konferencia, Nemzetközi NGO Fórum kiáltványa is tartalmazza.

A huszadik századra azonban a földgolyó emberrel telítődött, elfogyott a rendelkezésre álló hely, és a káros hatások meghaladták a természet önregenerációs mechanizmusainak a teljesítőképességét. Megkezdődött a bioszféra rohamos degradációja, ezért elkerülhetetlen, hogy az emberiség mint kollektív entitás korlátozza önmagát a természet átalakító tevékenységében. Az embert semmilyen külső erő sem tudja rákényszeríteni arra, hogy alkalmazkodjon a Föld ökológiai rendjéhez, csak saját magát korlátozhatja. A természettel szembeni önkorlátozás azonban alapvetően idegen az embertől. Nem véletlenül mondja Schumacher, hogy még a természetes növekedés misztériumánál is nagyobb misztérium a növekedés természetes abbamaradása.¹²⁷ Ahogy a kapitalizmust a protestáns etika alapozta meg, úgy az ökológiailag fenntartható életforma sem teremthető meg egy új ethosz nélkül. Másfajta értékek szükségesek, amelyek Eric Fromm szavaival élve a birtoklással és fogyasztással szembe a létezés örömeit állítja a középpontba.

Az önkorlátozó viselkedésmód kifejlődésének különböző formái lehetségesek. Logikailag a lehető legegyszerűbb megoldás, ha minden ember környezetvédővé válik és minden egyes kisközösség szigorúan öfenntartó életmódot folytat.¹²⁸ Ez többnyire a tradicionális életforma felelevenítését jelentené, amely azonban idegen a modern embertől és kétséges, hogy a környezeti problémák ezen az úton orvosolhatók lennének. Szerencsére a munkamegosztás ezen a területen is érvényesíthető, hisz nem kell mindenkinek környezetvédőnek lenni, és nem szükségszerűen kell egy tradicionális életformához visszatérni ahhoz, hogy a társadalom, mint kollektív egység korlátozza önmagát a természethez való viszonyában. Ugyanakkor ebben az esetben is radikálisan szakítani kell a fogyasztói társadalom értékeivel, amelyek, közvetett módon felelősek az erőforrások igazságtalan megosztásáért és az ökológiai válságért.

Az állami hatalomnak fel kell ismerni a környezeti szempontok fontosságát, amely egyrészt a megfelelő gazdasági szabályozók, másrészt a környezetvédőknek adott szélesebb körű jogosítványokban fejeződhet ki. Ma már a környezetgazdaságtan többé-kevésbé pontosan megfogalmazta azokat az elveket és eszközöket, amelyek kifejezik a piaci szereplők számára az ökológiai korlátokat. Ha minden termelési költséget tükröznek az árak, ha a gazdasági szereplők nem háríthatják át a költségeik jelentős részét a helyi közösségekre, a jövő generációjára vagy a természeti struktúrára, ha a „szennyező fizet” elv érvényesül, akkor a környezetvédelmi célok megvalósításában a piac hatékony eszközzé válhat. Továbbá fontos lenne, hogy a természet- és környezetvédők, megfelelő ellenerőt tudjanak kifejteni a gazdasági növekedésben érdekelt szereplőkkel szemben. Környezetvédőnek lenni hálátlan szerep, hiszen a társadalom számára nemcsak általában, hanem minden konkrét esetben fel kell mutatni a természeti és környezeti korlátokat. Megfelelő környezetvédelem hiányában a természet a maga drasztikus módján ébreszt rá bennünket arra a tényre, hogy az ökológiai törvényszerűségek és korlátok alól az életközösség egyetlen tagja, így az ember sincs felmentve. Bár rövidtávon az ökológiai szempontok érvényesítése kétségtelenül sérti a fogyasztók és a vállalkozások érdekeit, hosszútávon azonban éppen fordított a helyzet. Különösen a periférián élő emberek érdekei esnek egybe a természet- és környezetvédelem érdekeivel. Egyrészt éppen a periférián élő szegényebb emberek vannak leginkább rászorulva a természet szolgáltatásaira (tisztá víz, egészséges ételek, szép természeti tájak stb.), másrészt a regionális hatókörű kis- és középvállalkozók ökológiai szempontból hatékonyabbak mint a multinacionális társaságok.¹²⁹

¹²⁷ E. Schumacher: *Jó munkát*. Budapest KJK, 1994. 34.o.

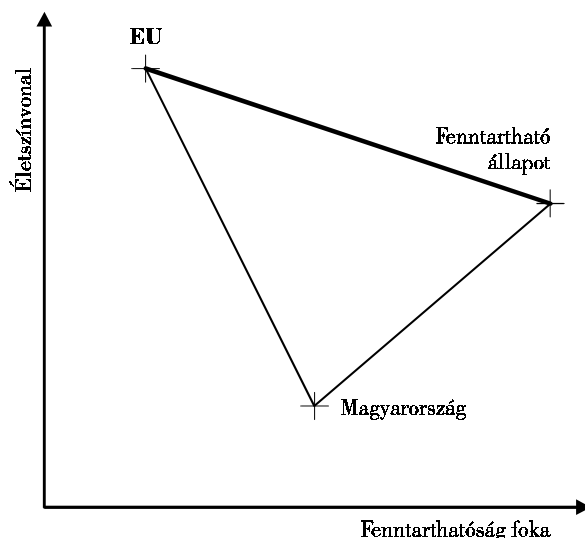
¹²⁸ Lásd pl. Arne Naess, George Sessions munkáit.

¹²⁹ Korten i.m. 391.o.

A magyar integráció sajátosságai

Nyugat-Európa és Magyarország környezeti helyzete és környezetvédelmének viszonya ellentmondásos. Egyrészt az EU-ban a természeti, ökológiai értékek már nagymértékben elpusztultak, viszont sokkal erőteljesebbek a környezetvédő mozgalmak és az Unió környezetvédelmi gyakorlata is sokkal fejlettebb, mint hazánkban. Ezzel szemben Magyarországon relatíve több természeti érték található, miközben a környezeti tudatosság sokkal fejletlenebb mint Nyugat-Európában. Az integráció így egyrészt lehetőséget arra ad, hogy Magyarország átvegye a fejlettebb nyugat-európai környezetvédelmi gyakorlatot, megóvja a saját környezeti értékeit, másrészt viszont fennáll annak a veszélye is, hogy az integrációval az ökológiai gyarmatosításból fakadó hatások erősödnek fel és így természeti kincseink elpusztulnak, környezetünk tovább romlik. A magyar integráció várhatóan felerősíti a rövidtávú, a környezet-kizsákmányoló gazdasági racionalitást, ugyanúgy mint a környezetvédő szervezetek lehetőségeit. Ha az utóbbiak nem tudnak megfelelő hatékonysággal ellenerőt létrehozni, akkor a természet felélése és a környezet elpusztítása felgyorsul, ellenkező esetben viszont javulhat Magyarország természeti környezete az integráció következtében. Tehát Magyarország integrációjára egyaránt jellemző az ökológiai gyarmatosítás és a későbbi jövő előnye, hogy melyik tényező lesz a meghatározó, az elsősorban rajtunk, magyarokon múlik. Ellentétben a fogyasztói társadalom elvárásaival egy ökoszociális piacgazdaságban nincs lehetőség a birtoklás, a fogyasztás, az életszínvonal és a gazdaság folyamatos növelésére.

A következőkben a fenntartható állapot és az életszínvonal közötti viszony problémáját szeretném röviden érinteni.

2. ábra. A vízszintes tengely mutatja a fenntartható állapot, míg a függőleges tengely az életszínvonal értékét.

Először is le kell szögezni, hogy a fenntartható állapot és az életszínvonal csak közvetve a természet terhelése révén kapcsolódik egymáshoz. Tehát ezen két tényező viszonya csak azonos környezetgazdálkodási feltételek mellett tekinthető fordítottan arányosnak. Ezért - bizonyos határokon belül - a fenntartható állapot az életszínvonal különböző értékei mellett is megteremthető. Mindezek ellenére az EU-ban magasabb az életszínvonal, mint ami a fenntartható állapottal összeegyeztethető lenne.¹³⁰ Nyilvánvaló, hogy a Magyarországra jellemző

¹³⁰ Buitenkamp M, H. Venner, T. Wams (eds): *Action Plan Sustainable Netherlands*. Friends of the Earth Netherlands p. 21.

viszonylag fejletlen környezetvédelem miatt sok olyan probléma van, amelyet az EU-ban már megoldottak. Ezeket a technikai hiányosságokat nagymértékben kompenzálja az alacsonyabb életszínvonal. Túlzás nélkül kijelenthető, hogy Magyarország természeti értékeiben és fogyasztási szokásaiban egyértelműen közelebb áll egy ökológiai szempontból fenntartható társadalomhoz, mint Nyugat-Európa. A helyzet nyitott - ha a jelenlegi technológia mellett következik be egy gyors életszínvonal emelkedés az könnyen ökológiai katasztrófához vezet és fordítva, ha a jelenlegi életszínvonal mellett előtérbe kerülnek az környezeti, ökoteknikai kérdések, akkor jelentős lépéseket tehetünk a fenntartható állapot kialakítása felé.

Tekintve, hogy az EU mindenképpen a fenntarthatóság irányában fog elmozdulni,¹³¹ jó lenne, ha Magyarország számára is fenntartható állapot kialakítása lenne az elsődleges stratégiai cél. Jelenleg azonban azt a fogyasztói életformát célozzuk meg, amellyel kapcsolatban már az EU vezetői is felismerték, hogy tarthatatlan. Sajnos rossz irányba haladunk, ennek jelei az életminőség romlása, a társadalmi tőke pusztulása, az emberi viszonyok monetarizálódása, a közjavak és közösségi szolgáltatások pusztulása, az amerikai fogyasztási szokások és életforma felértékelődése stb.¹³² Magyarországnak az ezredforduló határán - az integráció kérdéséről függetlenül - el kellene kerülnie a gazdasági növekedés és a fogyasztói társadalom csapdait, ezt a ma már túlhaladottnak tekinthető társadalmi formát, amely csak a periféria, a természet és a jövő generációk kizsákmányolása révén tartható úgy-ahogy fenn, inkább az életminőség javítását s egy ökológiai szempontból fenntartható társadalom megteremtését kellene célként kitűznie.

¹³¹ White Paper, 1993. *Growth, Competitiveness, Employment. The Challenges and Ways forward into the 21st Century*. Commission of the European Communities. Bulletin of the European Communities, Supplement 6/93.

¹³² Kiss Károly: *Ezredvégi Kertmagyarország*. Budapest V-Kiadó 1994. 106-112.o.

Farkas Beáta:
A Dél-Alföld az európai régiók között¹³³

Az Európai Unió politikái között egyre nagyobb jelentőségű a regionális politika. Magyarország számára ez kétszeresen is így van. Egyrészt az agrárpolitika az EU-n belül reformra szorul, tehát a régi EU-tagok számára is feltehetően csökkennek a támogatások. Másrészt az új tagoknak a jelenlegi formájában nagy valószínűséggel nem lesznek hozzáférhetőek az EU közös költségvetésének agrárkiadásai. A kelet-közép-európai új tagok részesedése az EU támogatásából sokkal inkább fog a Strukturális Alapokon keresztül történni.

A Dél-Alföld mint a regionális politika új egysége

Magyarországon most alakul ki a megváltozott társadalmi-gazdasági rendhez illeszkedő területfejlesztési politika, amelyik keresi azt a területi egységet, amely az EU regionális politikája számára is megfelelő lehet. Jelenleg formálódik a dél-alföldi régió, amelynek a funkciója még nem tisztázott ugyan, azaz hogy tervezési-statisztikai egység legyen-e, vagy rendelkezzen-e a megyei önkormányzatoktól elkülönült szervezettel. Az azonban a közös uniós pályázat során kikristályosodott, hogy három megye, Bács-Kiskun, Békés és Csongrád megyék tartoznak ebbe a régióba.

Ezek mellett a kilátások mellett érdekes feltennünk a kérdést, hogy a dél-alföldi régió milyen helyet foglal el az európai régiók között. A reális helyzetfelmérés hozzájárulhat ahhoz, hogy átlássuk, milyen feltételek fennállása esetén tudjuk hasznosítani a remélt uniós erőforrásokat.

Az összehasonlítást úgy végeztem el, hogy kiválasztottam hét régiót, amelyek egy kivételével a NUTS 1¹³⁴ szintjén vannak. A német Schwaben régió NUTS 2 szintű, de Németország esetében a NUTS 1 egy-egy szövetségi tartománnyal esik egybe. Azonban minden régiónál arra törekedtem, hogy mind a területnagyságra, mind a népesség nagyságára nézve összehasonlíthatóak legyenek, amely a német régióknál csak NUTS 2 szinten volt lehetséges. A kiválasztott régiók közös sajátossága, hogy a mezőgazdaságnak és az élelmiszeriparnak viszonylag nagy a súlya, ez a többi nagy-britanniai régióhoz képest még Írországra is igaz.

A Dél-Alföld adottságai

A három megyéről az előbbieken említettek folytán nem alakult ki olyan átfogó kép, „portré”, mint azt majd az EU-s régióknál látni fogjuk. A következőkben egy ilyen rövid összegzésre teszünk kísérletet, azzal a megjegyzéssel, hogy a három megye adottságai és problémái jelentős különbségeket mutatnak.

¹³³ A tanulmány az OTKA I 5 F006657 sz. pályázat támogatásával készült. A dél-alföldi régió vizsgálatához nyújtott segítségért köszönettel tartozom a KSH Csongrád Megyei Igazgatóságának.

¹³⁴ Az EU regionális politikájában az 1. szintű régiók uniós hatáskörbe esnek, a 2. szintűek kisebbek, amelyek a tagországon belül egy közigazgatási egységnek felelnek meg. (NUTS = nomenclature of territorial units for statistics)

Mindhárom megye történelmileg a hódoltsági területhez tartozott, aminek a mai napig megvannak a nyomai a településszerkezetben. A talaj minőségében már fontos eltérést jelent, hogy míg Békés megye remek termőföldekkel rendelkezik, addig Bács-Kis-Kun homokos réti talaja a sivatagosodás veszélyével néz szembe.

Ásványi kincsek közül a szénhidrogének fordulnak elő, ezen kívül a természet termálvízzel ajándékozta még meg a régiót.

A népesség csökkenő és öregedő, amelyet a természetes népmozgalmon túl az elvándorlás is előidézett. A határmenti vidékeken délszláv, szlovák, román nemzetiségűek élnek, a régió településein sokfelé pedig cigány lakosság. A felsoroltakon kívül még több nemzetiség előfordul, de elenyésző számban.

A mezőgazdaság és az élelmiszeripar meghatározó az egész régióban. A szőlő-, zöldség- és gyümölcsstermesztés eleve fontosabb volt, mint az állattenyésztés, ami a mezőgazdaság átalakulási folyamatában különösen visszaesett.

Az élelmiszeriparon kívül az iparágak közül a textil-, papír-, nyomdaipar, a síkúveggyártás, az olajfeldolgozás a legjelentősebb.

A túlcentralizált vállalati struktúra felbomlott, robbanásszerűen megnőtt a kisvállalkozások száma, a gazdasági társaságok elsöprő többsége a 300 főnél kevesebb főt foglalkoztató cégek közé tartozik (Csongrád megyében 95 %).

A felsőoktatásban, a kutatásban Szeged kiemelkedő szerepe mellett a másik két megyeszékhely is fontos potenciállal rendelkezik, összességében az agárkutatásoknak van a legtöbb bázisuk.

Az átalakulás során a mezőgazdaságból kiáramló munkaerőt a terciér szektor nem szívta fel, a munkanélküliség mértéke azonban a régióban egyenetlenül jelentkezett. A keresetek szintén nem elhanyagolható szórást mutatnak, összefüggésben azzal, hogy 1994-ben az egy főre jutó GDP Bács-Kis-Kun megyében 328 ezer Ft, Békés megyében 344 ezer Ft, Csongrád megyében 402 ezer Ft volt.

A közlekedési hálózat fejlettsége az egész régióban sok kívánnivalót hagy maga után. Az elfogadható villamosenergia-hálózat (a tanyavilágban vannak elmaradások), vezetékes víz-ellátás mellett a csatornahálózat továbbra is elmaradott, egy kilométer vízvezetékre mintegy 250 m csatornahálózat jut.

A nehézipar hiánya jótékony hatású a környezetre, a legfőbb problémát a hulladékok, a szennyvíz kezelése okozza.

Az összehasonlított unióbeli régiók

Gelderland, Hollandia

Gelderland Hollandia legnagyobb tartománya, amely az ország keleti felén terül el, Németországgal közös a határa. A közlekedés szempontjából rendkívül előnyös, hogy Schiphol, Brüsszel és Düsseldorf repülőtere egyaránt közel van. A vasút, a közút és vízi út hálózata szintén fejlett. A természeti környezet kellemes, viszont a természeti szépségek megőrzése a gazdaságfejlesztés elé korlátokat emel.

A régió két legnagyobb városában Arnheimben és Nijmegenben telepedtek le a multinacionális vállalatok. Itt található meg a szolgáltató szektor zöme, valamint a csúcstechnológiát képviselő iparvállalatok. A tartomány egészében jellemző az intenzív állattenyésztés, elsősorban a

baromfié. A különféle mezőgazdasági holdingok gyümölcsstermesztéssel is foglalkoznak, termékeiket a régió szállítási és forgalmazási cégei továbbítják. A fémfeldolgozás szintén nem elhanyagolható szerepet játszik.

A vállalati struktúrát a kisvállalatok határozzák meg. Az ágazatok közötti munkaerő-áramlás nem állt meg, enyhe mozgás érzékelhető a mezőgazdaságból a szolgáltatásokba. A régióra a munkaintenzív termelés jellemző, amely a költségek között a bérköltségek magas arányában megmutatkozik.

A demográfiai helyzet kiegyensúlyozottnak mondható, enyhe növekedés figyelhető meg egy évtizedes távlatban. 2010-re számítanak a népesség nagyságának stabilizálódására. Az oktatási rendszer fejlettségét a közoktatáson túl két egyetem biztosítja.

Champagne-Ardenne, Franciaország

Champagne-Ardenne Franciaország északkeleti részén fekszik. Párizstól ugyan távol van, de összekötőkapocs Északnyugat-Európa és a Mediterránium között, amit a fejlett közúti hálózat, a magassebességű vasútvonal (TGV) tesz lehetővé. A népsűrűség nagyon alacsony, ami szinte „emberi sivatag” benyomását kelti. Az országos átlagnál magasabb születési és alacsonyabb halálozási ráta ellenére a lakosság lassan nő, mert a fiatalok elvándorolnak.

Az ipari tevékenység egyenlőtlenül oszlik el. A régi vas- és acélipari körzetek a tipikus problémákkal küszködnek, ennek ellenére a fémfeldolgozás még mindig jelentős tevékenység. Fontos még a textil- és az élelmiszeripar. Mindezekben az iparágakban jóval magasabb a foglalkoztatás, mint az országos átlag. Az üveg- és autógyártás, a vegyipar, az elektronikai ipar is jelen vannak, azonban jóval csekélyebb mértékben. A mezőgazdaság két térségre bomlik, a nyugati részen szőlőültetvények és intenzíven művelt nagybirtokok terülnek el, míg a régió keleti felén a kisbirtokok specializált vegyes termékei és az állattenyésztés jellemzőek. A szolgáltatások a nagyvárosokra, mindenekelőtt Reimsre koncentrálnak, ezen belül az idegenforgalom viszont szerény. Ugyanitt található a régió viszonylag fiatal egyeteme, valamint közgazdasági főiskolája.

A vállalati struktúrában kiemelkedő súlya van a kis- és középvállalatoknak. A gazdálkodók jövedelme - a régió országosan jelentős mezőgazdasági tevékenységének köszönhetően - kiugróan magas.

A munkanélküliségi ráta - a hagyományos nehézipar foglalkoztatási gondjai miatt - magasabb volt, mint az országos átlag, de az utóbbi időben ahhoz közelít. A munkanélküliek között a nők aránya változatlanul magas, de a fiataloké - a fentebb jelzett migrációs tendencia folytán - nem.

Abruzzi, Olaszország

Abruzzi az olasz félsziget közepén helyezkedik el az Adria partján, nyugatról az Appenninek határolják. A növény- és állatvilága jellegzetesen mediterrán. Híd szerepet játszik Észak és Dél között, amire a fejlett úthálózat lehetőséget ad. A Mezzogiorno elmaradott régiójából az elmúlt néhány évtized alatt Észak-Itália utolsó régiójává küzdötte fel magát.

A népesség nagysága stabilnak tekinthető, a csökkenő születési ráta és az enyhén emelkedő halálozás mellett a népesség öregszik. A lakosság a hegyvidékről folyamatosan vándorol a tengerpartra.

A régióban ipari zónák létesültek, ahol a gyógyszeripar és az elektronika a jellemző. A vállalati struktúrát kevés nagyvállalat és kiugróan magas számú kisvállalat határozza meg, ami gátolja a modernizációt. A kézműipar művészi igényű termékeket állít elő rézből, vasból, fából, kerámiából.

A mezőgazdaságban kisgazdaságok termelnek minőségi termékeket. 1951-ben még a munkaeerő 60%-a az agrárszektorban dolgozott. Az elvándorlás innen még ma sem állt meg, de már nem az ipar, hanem szolgáltatások szívják fel a munkaeerőt. A szolgáltatások a hagyományos ágazatokban működnek, mint a kereskedelem, a közszolgálati szektor.

Az országos viszonylatban nagyszámú diplomás mellett iskolai végzettség nélkülieket, sőt kifejezetten analfabétákat is találunk.

A munkanélküliek között a nők aránya nő, míg a fiatalok között csökken. A munka költségei a régióban 10-20 %-kal alacsonyabbak, mint az országos átlag.

Mercia, Spanyolország

Mercia délkelet Spanyolországban terül el a Földközi-tenger partján. Perifériális földrajzi helyzete ellenére mégiscsak rossz kilátásai, ugyanis az ország gazdaságilag legdinamikusabb fejlődő része a mediterrán térség. A közutak mind a főváros, mind Andalúzia, ill. Sevilla irányában jó összeköttetést biztosítanak. A sivatagosodás tendenciája súlyos környezeti probléma.

A népesség eloszlása egyenlőtlen, a rurális területeken ritka, a tengerparti és ipari övezetekben sűrű.

Az agrár- és az ipari szektor egyaránt erősen diverzifikált. A kis családi farmgazdaságok termelékenységére az EU átlagának szintjén van. Az ágazatok közül a zöldség- és gyümölcsstermesztés a meghatározó. Érdekes módon az agrárszektorban többet költenek kutatás-fejlesztésre, mint más szektorban.

Az iparban az előbbiekből adódóan az élelmiszeripar, azon belül a konzervgyártás lényeges szerepet játszik, de a gépgyártás, az elektronikus eszközök gyártása sem elhanyagolható, valamint a fa-, bútór- és bőripar is számottevő.

A vállalati struktúrában döntően kis- és középvállalatok, a családi vállalkozások a meghatározóak, csak a fémfeldolgozásban, a hajóépítésben, olajfinomításban és vegyiparban működnek nagyvállalatok.

A szolgáltatásokban a kereskedelem és az idegenforgalom járnak az élen.

A bérköltségek spanyol viszonylatban alacsonyak, de gyors a felzárkózás az országos átlaghoz. Ez a tendencia azért is törvényszerű, mert a munkaeerő képzettsége nő. Még az idősebb népességben az analfabéták száma a spanyol átlag felett van, a fiatalok itt tanulnak legnagyobb arányban a felsőoktatásban az egész országban. Mercia az egyik legfiatalabb népességű régió az EU-ban, amit egyelőre a hanyatló születési szám sem változtatott meg. A munkanélküliek között a fiatalok száma kiemelkedően magas.

Kentriki Makedonia, Görögország

Közép-Makedónia Nagy Sándor földje gazdag történelmi és kulturális örökséggel. Földrajzi fekvésénél fogva stratégiai jelentőségű a Balkán és Kelet-Európa országai felé folytatott kereskedelemben. A régió fővárosa Thesszaloniki, ezért itt található a második legnagyobb görög nemzetközi repülőtér és kikötő.

Közép-Makedónia a legnagyobb gyümölcsstermelő térség Görögországban. A marhaállomány 36 %-a szintén itt található, ezért a régió az ország fő tejtermék előállítója.

Az ipar csak a második világháború fejlődött ki, de élvezzi a felzárkózók előnyeit, az üzemek technikai színvonala magas, menedzsment módszerei modernnek, és a városon kívülre települtek. Ágazati megoszlását tekintve a vállalatok az olajfinomítás, dohányipar, vegyipar, acélfeldolgozás, pamutipar területén működnek. Az élelmiszeriparon belül a gyümölcsfeldolgozás a legfontosabb.

A régió említett kedvező fekvése folytán a szolgáltatások közül a kereskedelem rendkívül jelentős. A káprázatos természeti szépségek és történelmi emlékek idegenforgalmi központtá is tették olyannyira, hogy a turizmus méretei már a környezetet veszélyeztetik.

A csökkenő születési ráta a népesség előregedését hozza magával, amit eddig az ellensúlyozott, hogy az ország más térségeiből nagy a bevándorlás.

A régióban Thesszaloniki súlyára jellemző, hogy minden negyedik munkavállaló itt dolgozik.

Észak-Írország, Egyesült Királyság

Észak-Írország az Egyesült Királyság részeként képez NUTS 2 régiót, amely a tengereken kívül az Ír Köztársasággal határos. A környezet viszonylag háborítatlan. Az infrastruktúra az országrészen belül elégségesen fejlett, de ez nem tudja megszüntetni az elszigeteltséget Nagy-Britannia és Európa többi része felé, ami a közlekedés további fejlesztését követeli meg.

Észak-Írországban a mezőgazdaság fontosabb, mint az Egyesült Királyság egészében. A szarvasmarha-tenyésztésen és a tejtermelésen túl hagyományos vezető termék a burgonya.

Az iparban ásványkincsek hiányában az iparosodás a hajóépítésben és a textiliparban indult meg, amely ágazatok hanyatlása osztozott európai társaik sorsában. Jelenleg is fontos a textil-, a ruházati, az élelmiszer-, a dohányipar és az italgyártás. Az utóbbi években a fa- és bútoripar, valamint az elektromos gépipar fejlődött ki.

Az iparvállalatok jelentős része külföldi tulajdonban van, amelyek között a multinacionális cégek meghatározóak.

A klasszikus iparágak válsága után - más régióktól eltérően - itt az iparból áramlott át a munkaerő a szolgáltatásokba.

A szolgáltatások között a legjelentősebbek a pénzügyi és üzleti szolgáltatások, a kereskedelem, az idegenforgalom. A közszektor szerepe kiemelkedő, az foglalkoztatja a munkavállalók 40 %-át.

A születési ráta ugyan magas, ezért a népesség növekedése gyors, amit a változatlanul erőteljes kivándorlás ellensúlyoz. A fiatalok aránya így is a legmagasabb az Egyesült Királyságban. Az iskolázottsági mutatók, beleértve a felsőoktatást, a legkedvezőbbek, ami a magas munkanélküliség elleni harc fontos eszköze.

A népesség eloszlása egyenlőtlen, Belfast és Londonderry körül koncentrálódik, míg más területen ritka.

Schwaben, Németország

Schwaben Bajorország része, nyugaton Baden-Württemberggel, délen Svájjal és Ausztriával határos. A helyi kormányzat székhelye Augsburg, amely a sajátos magyar emlékeken túl a késő középkorban játszott nevezetes szerepet Németország életében.

Az északi területek vasút- és közúthálózata kiváló, a déli rész igényel fejlesztést, legalábbis ottani viszonylatban.

A mezőgazdaságban a birtoknagyság átlaga kevesebb, mint 15 ha, a marhatartás és a tejtermelés jelenti a fő profilt. A német átlaghoz képest ugyan jelentős az agrárszektor, de a meghatározó az ipar.

Az iparban Augsburg környékén számottevő a textilipar. Bajorország más területeihez hasonlóan jelentős az elektromos gépgyártás, beleértve az irodatechnikát és mechanikai gépgyártás, de az élelmiszeripar sem elhanyagolható.

A vállalati struktúrában a sok kis- és középvállalat működését a kevés nagyvállalaté egészíti ki, de ezek alkalmazják a munkavállalók egyharmadát.

A szolgáltatások az utóbbi évtizedekben gyors növekedésnek indultak, ezen belül különösen az idegenforgalom, amire a festői környezet lehetőséget ad.

A születési ráta a külső történelmi hatásokra (világháborúk, stb.) hullámzik. A hatvanas évek közepétől tartó csökkenés a legutóbbi időkben fordult meg, így a születés meghaladja a halálozást. Egész Bajorország migrációs célpont volt, ezért a többi vizsgált régióhoz képest magas a külföldi nemzetiségűek aránya (1989-ben 6,6 %).

A munkanélküliségi ráta alacsonyabb, mint az EU és a német átlag, az alacsony születési szám miatt a fiatalok munkanélkülisége sem magas.

A régiók összehasonlítása

Az összehasonlítást az egyes régiókon kívül még az EU 12 tagállamának átlagadataira nézve végeztem el, ugyanis az EU 15 tagállamra sokkal kevesebb statisztikai adat áll rendelkezésre. Az adatokat aszerint válogattam, hogy mind az EU statisztikákban, mind a magyar statisztikákban elérhetőek legyenek.

Az EU adatok túlnyomó többségében 1992-esek, amihez az azévi magyar adatokat vettük hozzá. Azonban hazai viszonylatban 1995-ös adatok is fellelhetőek voltak, amelyek egyes esetekben az átalakulás éveiben jelentős változásokat mutatnak. Hasonlóan drasztikus strukturális átrendeződések az EU országaiban nem zajlottak le, ezért az összehasonlítás az 1992-es és 1995-ös adatok között nem értelmetlen.

Az összehasonlított régiók területe 25000 és 5000 négyzetkilométer közé esik, míg a lakosság száma 1 és 1,7 millió közé.

Demográfiai összehasonlítás

A demográfiai mutatók (ls. az 1. és 3. sz. táblázatot) nem szolgálnak különösebb meglepetéssel. A népsűrűség a dél-alföldi régióban mind az EU átlagához (147), mind a többi héthez képest alacsony (78 ill. 75 fő/négyzetkilométer). Az EU-n belül óriási egyenlenségek vannak. Még pl. a vizsgált holland régió népsűrűsége 357 fő/négyzetkilométer, addig a nem is olyan távoli francia régióé 57.

A születési ráta közel megegyezik az EU 12 átlagával (1,09 és 1,1 a megfelelő mutatók). Ez azonban egyáltalán nem jelent megnyugtató eredményt. Egyrészt nálunk 1992 és 1995 között a születési rátában csökkenő tendencia figyelhető meg. Másrészt az EU régióinak bemutatásánál láthattuk, hogy a népesség előregedése gyakori probléma. A választott régiók közül négy határozottan kedvezőbb adatot mutat, mint az EU átlaga.

A csecsemőhalandóság (azaz 1000 élveszületésre jutó 1 éven aluli meghaltak száma) az EU átlaghoz viszonyítva még mindig meglehetősen magas, noha 1992 és 1995 között lényeges csökkenést tapasztalhatunk (1,57 ill. 1,15).

A népesség kor szerinti összetételében visszatükröződik a fenti helyzet. A 25 év alatti népesség részaránya megfelel az EU-s átlagnak. A 65 éves vagy afölötti korosztály összehasonlítását pontosan nem tudjuk elvégezni, mert a magyar adatok a 60 éves vagy annál öregebb korosztályra vonatkoznak. A vizsgált régiók közül az olasz és a német mutat az átlagnál előregedettebb népességet.

Az országos trendek a Dél-Alföldön is megfigyelhetők, az alacsony születésszámot a rendkívül magas halálozási ráta egészíti ki. A magyar adat 78 %-kal magasabb, mint az EU 12 átlaga. A spanyol régió rátája egyenesen fele a magyarénak! Ha megnézzük a 3. sz. táblázatban, hogy a hét régió közül a legkedvezőbb helyzettel a spanyol, a görög és a holland dicsekedhet, akkor ez is megerősíti azt az ismert összefüggést, hogy a várható élettartam sok tényező függvénye, és nincs közvetlen kapcsolat az egy főre jutó GDP és a halálozási ráta között.

A halálokokat elemezve azok struktúrája meglepő hasonlóságot fejez ki. A legrettegettebb betegségek, a daganatos betegségek aránya az összes halálozásban kísértetiesen hasonló a régiókban 21-26 % közé esik, a Dél-Alföldön 21 %. Ez látszólag ellentmondásban van azzal a közismert ténnyel, hogy Magyarországon kiugróan magas a daganatos betegségek száma. Azonban miután a halálozási ráta általában is magas, így a lakosság számára vetített daganatos betegségek számában a mezőny élére kerülünk, ami a 3. sz. táblázatból is kitűnik.

A közúti balesetekben 1992 és 1995 között bekövetkező lényeges csökkenés ellenére listavezetők vagyunk, ha a lakosság számához viszonyítunk. Az öngyilkosságokról pontosan ugyanezt állapíthatjuk meg.

A gazdasági struktúrák

Némileg meglepő eredményt hoz a gazdasági struktúrák összevetése. Ugyanis azt tapasztalhatjuk, hogy a mennyiségi mutatókat tekintve a rendszerváltást követő néhány év alatt a foglalkoztatási arányok közel kerültek az EU-ban jellemző arányokhoz. A mezőgazdaságban dolgozók aránya 1992 és 1995 között 16,9 %-ról 11,3 %-ra csökkent, ami még fele az EU átlagnak (5,6 %). Ha a jó mezőgazdasági adottságú régiókhoz viszonyítjuk a Dél-Alföldet, akkor már nincs is számottevő különbség. Az iparban foglalkoztatottak aránya a három év alatt nem változott (33,4, ill. 33,0 %), ami teljesen megfelel az EU átlagnak (31,6 %). A tárgyalt régiókhoz hasonlóan a Dél-Alföldön is a mezőgazdaságban dolgozók számának csökkenését a szolgáltatásokban foglalkoztatottak számának gyarapodása kísérte (49,7, ill. 55,7 %). Az EU 12 megfelelő adata 62,8 %. A hét régió közül kettőben alacsonyabb ez az arány, mint a Dél-Alföldön, de másik háromtól is csak 0,4-1,8 %-kal marad el, ami gyakorlatilag elhanyagolható.

A munkanélküliségi ráta a Dél-Alföldön 14,6 %-ról 10,5 %-ra süllyedt, ezzel az EU átlaga alá került (11,4 %). Tekintettel arra, hogy a magyar adat 1992-es és 1994 április, míg az EU-s adat 1992-es, messzemenő következtetést nem vonhatunk le, de annyit igen, hogy a hazai tartósan bizonyuló munkanélküliségi szint az EU átlagához nagyon közeli nagyságrendű. Az aktív keresők arányáról nincsenek friss magyar adataink, de sejtjük, hogy az 1992 óta bekövetkezett változások után is alacsony az EU-hoz viszonyítva. Ez rámutat arra az országos szinten ismert összefüggésre, hogy a munkanélküliek közül sokan úgy kerülnek ki, hogy nem

munkát találnak, hanem inkább „eltüntetik” őket a munkaerőpiacról korai nyugdíjazással, rokkantossítással.

A foglalkoztatottak közül fontos csoportot képeznek a kutatás-fejlesztési tevékenységet folytatók. Az adatokban van hiányosság, de szembeűnő, hogy a Dél-Alföld kutatói állományának nagyságrendje kimagasló a régiók között, ami a lakosság számának különbségét figyelembe véve is helytálló marad. A Dél-Alföldön 1000 lakosra 3,9 kutató jut, míg az EU régiók közül a legkedvezőbb adat 2,7, igaz, hogy éppen a holland és a német adatok nem voltak elérhetőek. Ennek ellenére biztossággal kijelenthetjük, hogy a kutatói bázis komoly tartalékot jelent a gazdasági fejlődés felgyorsításához.

Az EU statisztikában vannak olyan adatok, amelyeknek nincsenek meg a hazai regionális megfelelői. Pl. az ágazatok hozzájárulása a hozzáadott értékhez, a birtokok száma, megoszlása. A rendelkezésre álló mezőgazdasági adatok mélyebb elemzésre, összehasonlításra nem alkalmasak. Az állatállomány országosan ismert radikális csökkenésével szembesülhetünk a Dél-Alföldön is. A 2. sz. táblázatban egy figyelemre méltó összevetést tehetünk. A cukorrépa termésátlaga 1995-ben az EU átlagnak 58,4 %-a volt, egyes régiókénak még a felét sem érte el (az 1992-es hazai átlag még sokkal kedvezőtlenebb volt).

Ez utóbbi, minőségi tényezőkre utaló mutató után talán kevésbé hat megdöbentően, ha az egy lakosra jutó GDP-t hasonlítjuk össze. Ha az 1992-es EU átlagkibocsátást 100-nak tekintjük, akkor az 1994-es dél-alföldi adat 18,6. Az 1. sz. táblázatból láthatjuk, hogy az arányokat lényegesen módosítja, ha nem árfolyamon végezzük az összevetést, hanem vásárlóerő paritáson. Egy ilyen becslés után is - amely a hazai eredményt a statisztikusok gyakorlata szerint 55-60 %-kal javítja - szembesülnünk kell azzal a szomorú ténnyel, hogy a Dél-Alföldön a kibocsátás a legszerényebb teljesítményt felmutató görög régióknak csupán a fele.

Infrastruktúra, életszínvonal

A régió autópályákkal való ellátottsága enyhén szólva szerény. Az egy négyzetkilométerre jutó közutakat tekintve a Dél-Alföld 0,27 km útja egy szinten van Merciaéval (0,29 km), fele Gelderlandénak (0,53 km), ötöde Abruzziénak (1,29 km). A vasúthálózatra nézve nem sikerült megtenni ezt az összevetést.

Az 1000 lakosra jutó orvosok és kórházi ágyak számában a Dél-Alföld előkelő helyezést mondhat magáénak. Az orvosok tekintetében a 4. legjobb, a kórházi ágyakéban a 3. legjobb adat a hazai. Meggyőződhetünk arról, hogy a magyar lakosság sanyarú egészségi állapota nem az egészségügy mennyiségi ellátottságán múlik.

Az iskolázottsági mutatók szintén nem kedvezőtlenek. A középfokú oktatásban hasonló arányban tanulnak a fiatalok az EU-ban, mint nálunk. Írország láthatóan nemcsak az Egyesült Királyságon belül dicsekedhet átlagon felüli beiskolázással, hanem EU-s viszonylatban is.

A felsőfokú oktatásban már van elmaradásunk, de ezt rohamosan hozzuk be, hiszen 1992-ben még 15,2 ezer hallgató tanult a Dél-Alföldön, 1995-ben már 24,8 ezer. Néhány év alatt a mennyiségi arányokban a felzárkózást befejezzük.

A lakásállomány mennyiségi szempontból szintén megfelel az EU adatainak, egy lakosra 0,35-0,48 lakás jut, a Dél-Alföldön 0,41. Ez persze még semmit nem mond a lakások minőségéről (a mutatót a szokások is befolyásolják, hogy hány generáció él együtt, stb).

A háztartási villamosenergia-fogyasztásban a hazai háztartások takarékosagra kényszerültek, de nagyságrendjében így is eléri az EU régióban tipikus fogyasztási szintet, csak a németek ugranak ki a mezőnyből.

Az 1000 lakosra jutó gépkocsik számában csak a görögök vannak mögöttünk, de a környezeti szempontokat figyelembe véve ez nem feltétlenül hátrányos (a meglévő gépkocsipark műszaki színvonalával most nem foglalkozunk).

Következtetések

Ha összegezni akarjuk az eddigieket, azt állapíthatjuk meg, hogy a dél-alföldi régió gazdasági struktúrájának fő vonalaiban, alapvető mennyiségi mutatóiban összemérhető az uniós régiókéival. Az alapvetően hasonló mennyiségi arányok mögött nagyságrendekkel eltérő kibocsátási szintet találunk. Ebből következik, hogy a rendelkezésre álló tőkeállomány uniós viszonylatba igen szerény teljesítményre képes.

A vállalati struktúrában annyiban beállt a normális piacgazdasági állapot, hogy a túlcenzúrázott szocialista rendszert felváltotta a kisvállalatok többségére épülő rendszer. Azonban szembevetve hiányzik az erős nagyvállalati kör, kiváltképp a multinacionális cégek vállalatai, hiszen az olyannyira hiányzó tőkeinjekciót innen lehetne várni. Az európai régiók leírásából láthattuk, hogy a piramis alakú teljes vállalati struktúra fennállása a nagyobb gazdasági teljesítmény feltétele.

A fejlődésnek nyilvánvalóan nemcsak a tőke oldaláról vannak korlátai. A kutatóállományra vonatkozó imponáló adatok jelzik, hogy a gazdaság és a kutatás összekapcsolása még mindig messze van attól, hogy az utóbbi dinamizálja az előbbit. Az oktatás és kutatás potenciáljának tudatos felhasználása, a gazdasággal való eleven kapcsolat megteremtése elengedhetetlen a gazdasági növekedés fokozásához.

A demográfiai mutatók egyenesen azt vetik fel, hogy a lakosság egészségi állapota, termékenységi és mortalitási tendenciái a legszűkebben vett gazdasági szempontból is rendkívül veszélyesek. Ezek fennmaradása a gazdasági növekedést akadályozzák.

Az infrastruktúra vizsgált elemeiből a legtöbb nehézséget a közlekedési hálózat elégtelensége okozza. Az uniós régiók szinte mindegyikében kiemelték, hogy a közlekedésben milyen előnyöket tud felmutatni.

A rendszerváltás óta tehát a gazdasági struktúra legdurvább mennyiségi arányainak átrendeződése megtörtént. Az viszont hosszú folyamat lesz, míg erre a struktúrára olyan termelés, kibocsátás épül, amelynek teljesítménye is összemérhető az uniós átlaggal. Az EU-tagságunk nagyban előmozdíthatja a hiányzó tőke beáramlását. Azonban a kedvező üzleti környezet megteremtése, az emberi erőforrások mozgósítása, a koncepciózus területfejlesztési politika kidolgozása, végrehajtása mindenképpen az itt élők feladata, felelőssége marad.

1. sz. táblázat (Forrás: KSH, Eurostat)

Megnevezés	Dél-Alföld		EU 12	Gelderland Hollandia	Champagne- Ardenne- Franciaország	Abruzzi Olaszország	Mercia Spanyol- ország	Kentriki Makedonia Görög-ország	Észak- Írország Egyesült Királyság	Schwaben (NUTS 2) Német- ország
	1992	1995								
Terület, km ²	18256	18256	-	5143	25606	10794	11317	18811	13483	9993
Lakónépség az év végén ezer fő	1382	1369	-	1834	1350	1252	1038	1730	1610	1670
Népsűrűség (1 km ² -re jutó lakos)	78	75	147	357	53	116	92	92	119	167
Születési ráta (1000 lakosra jutó születés)	1,17	1,09	1,1	1,3	1,3	1,0	1,3	1,0	1,6	1,2
Csecsemőhalálozás, fő 1000 éveszülöttre jutó 1 éven aluli meghaltak	1,57	1,15	0,7	0,6	0,9	1,0	0,8	0,9	0,6	0,5
Népesség kor szerinti összetétele										
25 évnél fiatalabb	33,8	33,2	32,6	34,1	36,3	31,2	40,5	34,4	40,4	30,5
65 éves vagy annál öregebb	20,3 ¹	20,5 ¹	14,8	12,8	13,7	17,0	11,7	12,2	12,7	15,4
Aktív keresők aránya, % ²	43,0 ²	-	55,1	58,5	55,4	46,9	50,1	48,3	57,3	64,6
Ebből: nő	36,4	-	44,0	46,7	46,8	33,5	35,1	33,7	45,4	53,7
Foglalkoztatottsági struktúra mezőgazdaságban, % ³	16,9	11,3	5,6	5,1	12,4	10,4	14,3	21,9	4,8	8,0
iparban %	33,4	33,0	31,6	26,0	29,7	32,3	29,7	27,7	27,4	41,9
szolgáltatás, %	49,7	55,7	62,8	68,9	57,9	57,2	56,1	50,5	67,8	50,1
Egy lakosra jutó GDP, EU 12=100	-	18,6 ⁴	100	91	114	92	65	44	71	124
PPS EU 12=100			100	91	114	94	70	59	79	113
Munkanélküliségi ráta, % ⁵	14,6	10,5	11,4	6,8	13,9	9,6	25,1	8,2	14,3	4,5
Kutatási, fejlesztési tevékenységen foglalkoztatottak száma, fő		5429			1367	1644 ⁶	2333	4590	2790 ⁶	-

1: A magyar adatok a 60 éves, vagy annál öregebb korosztályra vonatkoznak

2: 1990. évi adatok

3: A felsőoktatási adat hiányzik az összesített adatból

4: Az üzleti szektor adatai hiányzik az összesített adatból

6: 1994. évi adat

x: 1993. évi adatok

xx: 1993. évi adatok

xxx: 1994. áprilisi adatok

2. sz. táblázat (Forrás: KSH, Eurostat)

Megnevezés	Dél-Alföld		EU 12	Gelderland Hollandia	Champagne- Ardenne- Franciaország	Abruzzi Olaszország	Mercia Spanyol- ország	Kentriki Makedonia Görög- ország	Észak- Írország Egyesült Királyság	Schwaben (NUTS 2) Német- ország
	1992	1995								
Vetésterület (1000 ha)										
gabona	633,4	645,8	-	7,8	681,2	138,5	130,2	462,4	-	-
cukorrépa	27,4	29,2	-	4,8	94,1	-	-	16,6	-	-
szőlő	44,3	43,1	-	0,1	102,6	-	-	-	1,1	-
Termésátlag (kg/ha) (szántóföldi)										
cukorrépa	273,1	321,8	551	635	737	-	-	604	-	-
Állatállomány (ezer db)										
szarvasmarha	265,6 ⁵	172,4	-	1086	631	112	42	210	1437	936
sertés	1741,4 ⁵	1490,3	-	3010	-	130	1393	136	597	547
juh	140	60,5	-	255	-	552	518	771	1702	62
kecske	1,8 ⁶	3,0 ⁶	-	10	-	22	108	-	-	-

5: 1991-es adat

6: 1994. évi adat

3. sz. táblázat (Forrás: KSH, Eurostat)

Megnevezés	Dél-Alföld		EU 12	Gelderland Hollandia	Champagne- Ardenne Franciaország	Abruzzi Olaszország	Mencia Spanyol- ország	Kentriki Makedonia Görög- ország	Észak- Írország Egyesült Királyság	Schwaben (NUTS 2) Német- ország
	1992	1995								
Autópálya és autót út hossza (km)	16	16	-	83	412	319	49	48	113	-
Egyéb út (km) (országos között)	4963	4943	-	2759	-	13978	3308	-	24107	-
1000 lakosra jutó orvosok száma	3,10	3,16	-	-	2,2	0,8	3,5	4,2	1,7	3,3 ¹
1000 lakosra jutó kórházi ágyak száma	6,3	8,3	-	12,5	8,7	8,1	3,6	5,5	-	7,5 ¹
Halálozási ráta 1000 lakosra jutó halálozás	15,3	15,3	-	8,6	9,2	9,9	7,9	8,5	9,3	10,2
Halálozás										
Összesen, fő	21259	20972	-	15828	12483	12405	8264	14836	14988	17059
Ebből főbb halálokok:										
érrendszeri betegség	11281	11110	-	6547	4225	5784	3339	7336	7112	8385
dagamatos betegségek	4394	4552	-	4211	3253	2772	1777	3458	3554	3989
légtúti betegségek	885	866	-	776	534	575	198	165	1743	786
balesetek (közlekedési)	436	365	-	186	238	171	174	382	377	240 ²
öngyilkosság	736	656	-	190	309	83	78	54	160	306
Középfokú oktatásban résztvevő diákok száma, 1000 fő	70,2 ³	67,6 ³	-	83	61	69	80	74	148	-
Felsőfokú oktatásban résztvevő diákok száma, 1000 fő	15,2	24,8	-	45	36	40	33	54	35	-
Lakásállomány száma (ezer) ¹	563	569	-	664	580	603	479	748	572	679
Háztartási villamosenergia- fogyasztás kWh/lakos	939,1	894,5	-	1084	1181	822	-	-	-	1405 ²
1000 lakosra jutó személygépkocsi	193	214	-	386	425	-	334	159	-	507

7: Bajorország egészére vonatkozó adat x: 1991. évi adatok

8: Az összes balesetek száma

9: Nappali tagozatok adatai, szakiskolák nélkül

Irodalom

- ¹ KSH adatgyűjtés
- ² *Portrait of the Regions I-III, Eurostat, Bruxelles-Luxembourg, 1993*
- ³ *Regions, 1995 Eurostat, Bruxelles-Luxembourg, 1996*

OKTATÁS(POLITIKA) AZ EURÓPAI UNIÓ TÜKRÉBEN

Csirik János: **Útban az Európai Unió felé - felsőoktatás**

Előadásomban néhány szempontból röviden összehasonlítom néhány, az Európai Unióhoz tartozó ország és hazánk felsőoktatási rendszerét. Az idézett adatok két forrásból származnak: az OECD által évente rendszeresen kiadott, az oktatási statisztikákat részletesen bemutató, rendkívül alapos, magas színvonalú sorozat legújabb kötetéből¹³⁵, továbbá a Világbank és a Munkaügyi Minisztérium által koordinált munka segítségével készített kétkötetes összeállítás egyik cikkéből¹³⁶. Az adatok értelmezésénél figyelembe kell venni, hogy - bár az idézett munkák 1996-ban jelentek meg - döntő többségük 1993-ra vagy 1994-re vonatkozik. Amennyiben nem ez érvényes, úgy a megfelelő táblázatban erre külön utalást teszünk.

Előadásomban a következő területekről kívánok beszélni:

1. Néhány felsőoktatási rendszer áttekintése (Ausztria, Belgium, Görögország Svédország).
2. Korosztályi részvételi arányok a felsőoktatásban, az elmúlt évek változásai.
3. Szakterületi-, és szektorarányok.
4. Finanszírozás.
5. Közösségi programok (TEMPUS, ERASMUS, SOCRATES - ECTS).
6. Csatlakozási problémák.

1. Néhány felsőoktatási rendszer áttekintése (Ausztria, Belgium, Görögország, Svédország).

Az országok kiválasztása során elsősorban a hazánkkal közeli méretre (lakosságszámra) voltam tekintettel.

Ausztria (8 millió lakos) Középiskolai rendszere a mienkhez hasonló (három típus, a mi gimnázium-szakközépiskola-szaktanulmányképző rendszerünknek megfelelően). 1994-ben 30.000 érettségiző, ebből 28.000 továbbtanul - felvételi lényegében nincs. Ebből: 90% egyetemeken (+művészeti-, szakfőiskola), a többi rövidebb, nem diplomához vezető felsőoktatási iskolatípusban (például tanítóképzőben). Utóbbi szektor most bővül - várhatóan a mienkhez hasonló duális rendszer alakul ki a következő időszakban.

Belgium (10 millió lakos)

Némileg különböző középiskolai rendszer a francia, illetve a flamand részen - felvételi vizsga csak néhány szakon van. Duális (főiskola-egyetem) rendszer van, 60-40%-os a hallgatók részvételi aránya a két részben. A főiskolákon kiterjedt felnőttképzés folyik; ugyancsak itt összpontosulnak a szakmai képzések is. Mindkét rendszerben a tanulmányi időszakok nagyjából kétéves ciklusokra tagolódnak.

¹³⁵ *Education at a glance - OECD Indicators*, OECD, Párizs, 1996.

¹³⁶ Ladányi Andor: *A felsőoktatás nemzetközi statisztikai összehasonlítása*, MM, Emberi Erőforrások Fejlesztési Program, 1996.

Görögország (10.4 millió lakos)

Hároméves felső középiskola található - itt is a három típusú középiskola, de a hallgatók 65%-a gimnazista. Felsőoktatás: egyetemek (110.000 hallgató) és műszaki főiskolák (80.000 hallgató)

Svédország (8.8 millió lakos)

Hároméves középiskola (16 különböző fajta program); érettségi után az egyetemeken még felvételiztethetnek! Egyetemeken a képzés három lépcsőre tagolódik: két év (80 pont) után diploma, további egy-másfél év után: főiskolai (Bachelor), vagy két év után (160 pont) egyetemi (Master) végzettség.

2. Korosztályi részvételi arányok a felsőoktatásban, az elmúlt évek változásai

A következő három táblázat három korosztályra (18-21, 22-25, 26-29) vonatkozóan adja meg az adott korosztályok részvételi arányát (az adott korosztály népességének %-ában) a felsőoktatásban. A táblázatokban nemek szerinti megoszlásokat is megadtunk, ahol azok rendelkezésre álltak. Az összehasonlítás kedvéért az előző négy ország mellett néhány, az EU-ban meghatározó ország, továbbá Csehország adatait is összefoglaltuk, továbbá megadtuk az OECD országok hasonló mutatóinak átlagait is.

18 - 21 évesek részvétele a felsőoktatásban (az adott korosztály %-ában)

	<i>Összes</i>	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>
Ausztria	12.0	11.2	12.8
Belgium	37.4	33.5	41.5
Franciaország	33.2	29.0	37.6
Németország	11.2	8.5	14.0
Görögország	36.7	35.7	37.7
Svédország	12.3	10.3	14.4
Anglia	23.6	23.3	23.8
Csehország	14.8	15.2	14.4
Magyarország	11.0		
OECD átlag	21.5	20.1	23.9

22 - 25 évesek részvétele a felsőoktatásban (az adott korosztály %-ában)

	<i>Összes</i>	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>
Ausztria	13.3	14.3	12.3
Belgium	14.7	16.1	13.2
Franciaország	17.0	15.3	18.7
Németország	17.2	20.2	14.0
Görögország	10.1	12.3	7.7
Svédország	15.3	15.0	15.6
Anglia	8.4	8.8	8.0
Csehország	7.6	7.7	7.4
Magyarország	6.9		
OECD átlag	15.3	16.1	15.2

26 - 29 évesek részvétele a felsőoktatásban (az adott korosztály %-ban)

	<i>Összes</i>	<i>Férfi</i>	<i>Nő</i>
Ausztria	8.0	9.2	6.8
Belgium	3.8	4.5	3.1
Franciaország	4.6	4.4	4.8
Németország	10.3	12.8	7.6
Görögország	2.2	2.5	1.9
Svédország	7.2	7.5	6.9
Anglia	4.4	4.4	4.4
Csehország	1.5	1.7	1.3
Magyarország	2.9		
OECD átlag	6.6	7.2	6.3

A részvételi arányok mellett nagyon fontos a részvétel dinamikájának alakulása. A következő táblázat a hallgatólétszámok növekedését mutatja be. Sajnos, a táblázat adatai nem azonos (bár közeli, és így a változások jellegét jól mutató) évekre vonatkoznak. A %-os részvételi adatok ezúttal a 20-24 éves korosztályokra vonatkoznak. Az adatok első oszlopa azt a két évet mutatja, ahonnan az adatok származnak; a második oszlop a korábbi, a harmadik pedig a későbbi évre vonatkozó, %-os részvételi arányt adja meg. A második-harmadik oszlopban levő érték arra az évre vonatkozik, amelyet az első oszlop megfelelő száma mutat. Végül, a negyedik oszlop a részvételi arány növekedését mutatja, %-ban.

A hallgatólétszám növekedése a 90-es évek első felében, a 20-24 évesek %-ában

	<i>Évek</i>	<i>Korai</i>	<i>Késői</i>	<i>Növekmény</i>
Ausztria	93/90	31.8	37.3	110.5
Belgium				
Franciaország	93/90	39.5	42.6	109.2
Németország	93/91	29.2	34.6	105.6
Görögország	91/88	24.4	24.9	104.5
Svédország	93/90	32.0	39.0	122.0
Anglia	92/90	27.6	35.1	121.5
Csehország	94/90	17.2	15.8	109.5
Magyarország	95/90	17.2	26.9	182.3

A táblázatokból jól látható, hogy eltérő típusú részvételi grafikonok alakultak ki: néhány ország esetében (Németország, Svédország, Ausztria) későbbi beiskolázás és ezzel magasabb átlagéletkor jellemző a felsőoktatásban résztvevő hallgatóknál; másoknál: például Franciaországban, Magyarországon az érettségi viszonylag korai időpontja és a felsőoktatási tanulmányok lényegében azonnali elkezdése alakult ki. Magyarország gyakorlatilag minden korosztályban, és így természetesen összességében is az OECD országok átlagánál lényegesen alacsonyabb részvételi arányokkal rendelkezik. Ezt a jelenséget még az elmúlt években tovább növekvő hallgatói létszám, illetve a demográfiai hullám levonulása sem tudta korrigálni, így még jelenleg is átlag alattinak tekinthető a hazai felsőoktatási részvétel.

3. Szakterületi- és szektorarányok

A részvételi arányok mellett nagyon fontos a hallgatók szakterületek szerinti megoszlása. Ezt természetesen az egyes országok gazdasági fejlettsége is lényegesen befolyásolja. Az összehasonlítást nehezíti az, hogy a képzési struktúrák különbözősége miatt az osztályozás is ellentmondásos lehet (például: Magyarországon kiterjedt tanár- és tanítóképző hálózat van;

Németország jelentős részében átalakították a rendszert, aminek következtében a pedagógiai főiskolák hallgatói más kategóriákba kerültek).

A táblázatban négy szakterület adatait adtuk meg: az első oszlopban a közgazdasági és társadalomtudományi területen tanuló hallgatók aránya szerepel, a második oszlopban a műszaki szakterületé, a harmadikban a pedagógiai (tanárképzési) területé, a negyedikben pedig a természettudományi területé (beleértve a matematikát is). Az adatok alapján hazánkban alacsony a közgazdasági és társadalomtudományi területen hallgatók aránya. Szintén alacsony a természettudományok oszlopában szereplő szám is; ezt a tanárképzőkre járó TTK-s hallgatók hozzászámolása minden bizonnyal lényegesen javítaná.

A hallgatólétszám megoszlása szakterületenként (az összhallgatók %-ában)

	<i>Közg. Társt.</i>	<i>Műsz</i>	<i>Ped</i>	<i>Mat. TTK</i>
Ausztria	30.0	13.9	6.5	12.1
Belgium				
Franciaország		3.1	17.6	
Németország	20.8		16.6	
Görögország	21.1	18.1	8.9	7.6
Svédország	22.2	18.1	14.9	9.9
Anglia	26.7	13.9	7.8	11.9
Csehország	15.1	30.5	18.1	5.5
Magyarország	15.8	18.5	33.5	3.4

A fenti megoszláshoz képest érdekes új információkhoz jutunk, amennyiben a diplomát szerettek arányát is megvizsgáljuk, mégpedig a képzési szintek szerinti megoszlásban. Ehhez a jól ismert ISCED rendszert használjuk a következő táblázatban. (Az ISCED 5 szint nagyjából a mi most bevezetésre kerülő iskolarendszerű felsőfokú képzésünknek felel meg; az ISCED 6-ba tartozik a mi főiskolai és egyetemi diplománk is - ezeket külön oszlopban adtuk meg. Végül, az ISCED 7-be, a posztgraduális képzések (szakirányú továbbképzések, doktori képzések) tartoznak.

Az oklevelet szerettek megoszlása képzési szintek szerint

	<i>ISCED 5</i>	<i>6(főisk.)</i>	<i>6(egy.)</i>	<i>7(postg.)</i>
Ausztria		30.6	61.6	7.8
Belgium				
Franciaország	44.3		42.2	13.5
Németország	32.2	23.0	37.1	7.6
Görögország		32.2	65.1	2.7
Svédország	50.3	45.1		4.6
Anglia	36.5	44.6		18.9
Csehország				100.0
Magyarország		59.5	30.5	10.0

A táblázat jól mutatja a felsőoktatási rendszerek rendkívüli heterogenitását; míg Csehországban lényegében minden hallgató egyetemi diplomát szerez, továbbá Anglia és Svédország nem különbözteti meg a két rendszert, és rövid idő után ad felsőoktatási diplomát, addig a másik végleten Magyarország és Ausztria rendszere nem tartalmazta a rövid idejű képzéseket.

4. Finanszírozás

A felsőoktatási rendszerek központi költségvetésből történő támogatásának összehasonlítására elsősorban a következő két mérőszámot szokták használni:

- a költségvetési támogatás, az adott ország adott évre vonatkozó GDP-jének százalékában kifejezve. Ez a mérőszám a támogatásnak az adott országban való „erősségére” jellemző, hiszen az adott ország rendelkezésére álló erőforrások függvényében fejeződik ki.
- az 1 hallgató képzésére jutó költségvetési támogatás. Ez a mérőszám országok közötti összehasonlításra is lehetőséget ad. Mivel az egyes országok inflációs viszonya és árstruktúrája lényegesen különbözik, ezért olyan rendszerben fejezzük ki a következő táblázat adatait, amely összehasonlítható vásárlóerőn, 1985-ös árszinten adja meg az adatokat.

A felsőoktatás költségei, a GDP %-ában kifejezve, illetve 1 hallgatóra vetítve

	<i>GDP %-a</i>	<i>1 hallgatóra US</i>
Ausztria	1.1	8642
Belgium		6380
Franciaország	1.1	6033
Németország	1.1	7902
Görögország		2502
Svédország	1.6	12693
Anglia	0.9	8241
Csehország		4788
Magyarország	1.1	5189
OECD átlag	1.3	7457

5. Közösségi programok (TEMPUS, ERASMUS, SOCRATES - ECTS)

Az elmúlt években a PHARE programon belül a TEMPUS keretében több ezer magyar hallgatónak és oktatónak volt lehetősége arra, hogy a nyugat-európai felsőoktatási rendszereket közelebbről megismerje. Ennek rendkívül fontos szerepe lehet abban, hogy csatlakozásunk a számunkra a jövő tanévtől előreláthatólag megnyíló SOCRATES-ERASMUS programban zökkenőmentes legyen. A legnagyobb nehézséget itt várhatóan az fogja jelenteni, hogy a hazai fizetési és árrendszer lényegesen különbözik a nyugat-európaiktól, és így a mobilitás-programokban való részvételünk csak lényeges költségvetési támogatással valósulhat meg. Ennek érzékeltetésére csupán egy példa: az ERASMUS programoknál a hallgatók átlagosan havi 100 ECU kiegészítő támogatást kapnak. Összehasonlításképpen: TEMPUS hallgatóink ösztöndíja havonta 600-700 ECU volt havonta. A magyar ösztöndíjak 30-40 ECU-t tesznek ki; ezek kiegészítésére 500 ECU körüli kiegészítésre, vagyis több, mint 100.000 Ft-ra lenne szükség, amit igen nehéz lesz a magyar költségvetéssel (és közvéleménnyel) elfogadtatni. Átmenetileg remélhetőleg lehetőség lesz a kiegészítés egy részét a PHARE programból fedezni. Középtávon azonban saját magunknak kell megoldást találnunk. A mobilitás-programokban való kiterjedt részvételünk több szempontból is fontos, itt csupán azt szeretném kiemelni, hogy ezáltal biztosíthatjuk a tervezett magyar kreditrendszernek az úgynevezett európai kredit-rendszerhez (European Credit Transfer System - ECTS) való harmonikus illesztését.

6. Csatlakozási problémák

A csatlakozási folyamatban minden bizonnyal a csereprogramokban való megfelelő részvételünk biztosítása lesz az egyik legnehezebb probléma. A Felsőoktatási Törvény, módosítása után is, megfelelő alapot biztosít felsőoktatási rendszerünk struktúrájának megfelelő fejlesztésére. Igen fontos feladatot jelent a diploma-ekvivalenciák rendszerének kidolgozása: hazánk aktív résztvevője volt a lisszaboni konvenció kidolgozásának; ennek implementációja azonban még sok nehézséget és gondot fog okozni.

Vidács Ferenc:
Integrációs tudat a főiskolai hallgatók körében

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszeressé válása - a világpiac kialakulása - óta a piac szereplőinek magatartása, véleménye, vásárlási szokásai, preferencia rendszere komoly hatással van - pro vagy kontra - ezen kapcsolatok sikeres, vagy kevésbé sikeres voltára. A nemzeti gazdasági érdekeket szem előtt tartó teoretikusok és a gazdaságpolitika formálásában résztvevő szakemberek tevékenységében általában felfedezhetők azok a szándékok, célok és eszközök, amelyekkel a fogyasztók ilyen irányú magatartását befolyásolni igyekeznek. A tudati befolyásolás különösen azon országok esetében jelentkezhet intenzíven, pl. társadalmi „mozgósítás” formájában, amelyek vagy nem képesek önálló kereskedelempolitikát létrehozni, vagy a már létező kereskedelem politika kis hatékonysággal működik. Az egyik esetre példaként említhetjük az osztrák-magyar vámunió keretei között végső eszközként megfogalmazott Kossuth-féle piacvédő intézkedéseket, a másakra az USA „buy americans” mozgalmat. Amikor már a köztudat befolyásolása sem bizonyul elégségesnek a nemzeti érdekek védelmében, akkor nem piackonform megoldásként bevetésre kerülhetnek az adminisztratív eszközök, ezek közül is elsősorban a tilalmak.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok tekintetében a közvélekedés (a fogyasztói magatartás) szélsőséges esetekben lehet „igenlő” és elutasító-tagadó. E két változat jelenik meg a kereskedelem-politika formáiban is. A korai protekcionizmus a hazai termékek vásárlására ösztönözte a fogyasztókat az önálló, fejlett nemzeti ipar gyors megteremtése érdekében. A liberális gazdaságpolitikai irányzat pedig a külkereskedelem fejlesztésére, szabadabbá tételére esküdött, hangsúlyozva annak a résztvevő országok számára jelentkező kölcsönös előnyeit.

A gazdasági együttműködéssel kapcsolatos közvélemény alakulásának természetesnek tekinthető törvényszerűsége, hogy

a) egyrészt tartalma a reálszféra változásait követi, a gazdasági kapcsolatok új területeinek létrejöttével, gazdálkodik, másrészt bizonyos elemei lényegtelenné válnak vagy egyáltalán eltűnnek. (Így pl. ma már ritkán találkozunk azzal a véleménnyel amely korábban a külföldről származó termékek minőségét bizalmatlanul kezelte, vagy az sem igazán foglalkoztatja már az embereket, hogy az csak export, szükséges rossz, lecsapolja az otthon fogyasztható termék-mennyiséget, azért kell exportálni, hogy importálhassunk.)

b) a gazdasági élet aktuális feladatai, nehézségei és ellentmondásai fokozottabban foglalkoztatják a közvéleményt is. (pl. munkanélküliség, eladósodás, infláció, államháztartási egyensúly stb.)

c) a gazdasági kapcsolatok legegyszerűbb formájától, az árucserétől kezdve, a tőkekapcsolatokon át a teljeskörű integrálódásig egyre növekvő intenzitású politikummal vannak átszöve, ezért a közvélemény politikai determinációkon alapulva is rendkívül tagolt.

d) a vállalatok, a helyi önkormányzatok és központi kormányok, valamint a különböző politikai pártok áruik és szolgáltatásaik „eladhatósága” érdekében rá vannak kényszerítve, hogy a közvélemény őket érint területeiről alaposabb információhoz jussanak.

Az integrációs tudat kérdései a második világháború után kerültek az érdeklődés középpontjába. Erre az időszakra váltak kedvezőbbé a nemzetgazdaságok integrációjának külső és belső feltételei. A megosztott világ mindkét felén - Nyugat-Európában és a KGST-térségben - a gazdasági kapcsolatok elmélyítésében, az integráció által biztosított piacok révén látták

megvalósíthatónak a gazdaság növekedését és modernizációját. Csak azok az országok és térségek voltak képesek a tömegtermelés nyújtotta előnyök kihasználására, a gyors gazdasági növekedésre, amelyek nagy és egyben homogén piacra támaszkodhattak. Az Európai Gazdasági Közösség létrejöttét előkészítendő a nyugat-európai közgazdászok és politológusok elemezték az USA gazdasági vezető pozíciójának okait. A francia Jean-Jacques Servan-Schreiber „Az amerikai kihívás” c. könyvében fejt ki a véleményét, miszerint az amerikaiak korabeli gazdasági vezető szerepe annak köszönhető, hogy az USA újkori gazdaságtörténetében céltudatosan törekedett a homogén nemzeti piac kialakítására. Az amerikanizálódás malmában homogenizálódtak a fogyasztói szokások. Kialakult a tömegtermelés és a tömegfogyasztás kívánatos harmóniája. Ezzel szemben Nyugat-Európát a nemzeti - vagy azon belül még a nemzetiségi - fogyasztói szokások tarkasága jellemezte.

A volt KGST-országok együttműködési-integrálódási nehézségeit feltáró elemzésekben is találkozunk azzal a vélekedéssel, hogy a továbbhaladás egyik akadálya az integrációs tudat hiánya. A szovjet birodalmi politikával való szembenállás, az elhallgatott nemzeti-nemzetiségi ellentétek legtöbbször a külkereskedelmi forgalomba kerül árukkal szembeni bizalmatlanságban, a specializációs megoldások vontatottságában jelentkeztek. Ennek következtében gyakori jelenség volt, hogy a valóságos nemzeti érdekeket szolgáló együttműködési formák és megoldások is a bizalmatlanság áldozatául estek.

A magyar társadalom közgondolkodásában az nemzetközi együttműködés a nemzeti érdekek csorbulásával volt szinonim fogalom. Történelmi tapasztalataink alakították ki ezt a képet. Az Osztrák-Magyar Monarchiában ránk kényszerített szerep, a második világháború idején nem a kölcsönös előnyökön alapuló német-magyar gazdasági kapcsolatok, valamint a KGST együttműködés keretében szerzett tapasztalatok nem alakították ki pozitív képet a nemzetközi munkamegosztásról.

Most, amikor napirendre került az Európai Unióhoz való csatlakozásunk, akkor a felelősen döntő kormánynak ismernie kell azt a társadalmi közeget, amely tagságunk esetén a kapcsolataik haszonélvezője vagy elszenvedője lesz.

Több évtizedes munkám a tanárképzéshez kötődik. A közgazdaságtani oktatás során tapasztalt hallgatói érdeklődés főbb dimenziói ismertek voltak számomra. A hallgatók által korábban is megfogalmazott vélemények gyakorisága azonban homályban maradt. Ez és az előbbieken felvázolt összefüggések indítottak arra, hogy egy felméréssel pontosabb képet nyerjek az Európai Unióhoz való csatlakozás hallgatói megítéléséről.

A felmérés 1997. májusában történt és 150 fős hallgatóságra terjedt ki. A felmérésben résztvevők kiválasztása nem reprezentatív módon történt, hanem a „világgazdaság fő kérdései” c. kurzusra jelentkező II. és III. éves hallgatók vettek részt benne. A válaszadók szak szerinti megoszlására jellemző, hogy kb. 90 %-uk humán szakos (művelődésszervező, történelem és nyelvtanári szak). A reál szakosok tehát alul reprezentáltak.

Félévkezdéskor ismerttettem velük a félévi közgazdaságtani tematikát, amelyben zárótémaként a nemzetközi gazdasági integráció létrejöttének okai, az Európai Unió céljainak és működésének bemutatása, valamint Magyarország; EU-s csatlakozásának társadalmi-gazdasági mozgató rugói és a tagsági viszonytal együttjáró előnyök és hátrányok elemzése szerepelt. A felmérés időpontjáig azonban ennek a témának a tárgyalása még nem történt meg.

A felmérésben résztvevők 72 %-a nő, 28 %-a férfi, 92 %-a II., és 8 %-a III. éves volt. Az első kérdés arra irányult, hogy milyen forrásból szerezték eddigi ismereteiket az Európai Unióról. A válaszok megoszlása a következő volt: középiskolai oktatás során 39 %, sajtóból 49 %, önművelődés 12 %. A kérdés kapcsán két megjegyzést kell tennünk: Először is a középiskolai

oktatás során nagyobb hangsúlyt kellene fordítani a téma oktatására, másodsor a 49 %-os sajtóforrás nyomatékosá teszi a sajtó felelősségét.

Szerepelt a kérdések között az is, hogy a középiskolai oktatás milyen terjedelemben foglalkozik a nemzetközi gazdasági integráció problémakörével. A hallgatók 85 %-a kevésnek, 12 %-a elégségesnek, 3 %-a pedig soknak ítéli e témára szánt időt és „energiát”.

A sajtó ilyenirányú tevékenysége már kiegyenlítettebb képet mutat a hallgatói vélemények alapján; 24 %-uk soknak, 45 %-uk elégségesnek, 31 %-uk pedig kevésnek tartja az integráció kérdésének sajtóbeli bemutatását. Ugyanakkor úgy ítélik meg, hogy a sajtó sokoldalúan (43 %), csak a pozitívumokat (40 %), csak a negatívumokat (8 %) tárja az olvasóközönség elé.

Feltettem azt a kérdést is, hogy az Európai Unióhoz való csatlakozásunk kinek az érdekeit szolgálja. A hallgatók többsége (69 %) a magyar gazdasági érdekek teljesülését előnyeink érvényesülését várja a csatlakozástól, míg 31 %-uk érdekeinkkel ellentétes, idegen célok érvényesülését látja a csatlakozásban.

A nem közgazdász képzésben résztvevő hallgatók megítélése szerint a csatlakozás elsősorban a magyar infrastruktúra (56 %), majd az ipar (23 %) és végül a mezőgazdaság (21 %) továbbfejlesztési céljait szolgálná.

A megkérdezett hallgatók az Európai Unió tagságunk gazdasági előnyeit abban látják, hogy az több külföldi tőkéhez juttatná az egyébként forráshiányos magyar gazdaságot (44 %), növelné a magyar termékek nyugat-európai piacra jutási esélyeit (37 %), 9 %-uk pedig lakossági fogyasztás növekedését vélelmezi.

Ugyanakkor a tagsággal együttjáró hátrányokat 70 %-uk a hazai piac veszélyeztetésében, 16 %-uk a munkanélküliség; növekedésében, 14 %-uk az életszínvonal csökkenésében látja.

Sok vonatkozásban érdekes és tanulságos képet mutat a csatlakozásra leginkább érett társadalmi-gazdasági-kulturális szférák hallgatói véleményezése. Ezek szerint az érettség sorrendje:

- a) felsőoktatási rendszerünk (35 %)
- b) közoktatásunk (20 %)
- c) jogrendszerünk (18 %)
- d) infrastruktúra (9 %)
- e) környezetvédelmi rendszerünk (8 %)
- f) iparunk (16 %)
- g) mezőgazdaságunk (4 %)

A sorrendet lehet vitatni, hiszen a különböző területek integrációra való felkészültsége más-más mérési eszközzel mutatható ki. Mezőgazdaságunk utolsó helyen való szerepeltetése többé-kevésbé találkozik a szakma értékelésével, a felsőoktatási rendszerünkről alkotott kép ellentmondani látszik az e területet az utóbbi években ért hátrányos intézkedéseket indokoló magyarázatoknak. Csak apró adalékként említem, hogy a hallgatóság 92 %-a gondolja azt, hogy a felsőoktatásban jóval többet kellene foglalkozni az integráció kérdésével és sokoldalúan bemutatni a magyar csatlakozási folyamatot és annak következményeit.

Nagyon figyelemre méltó a főiskolai hallgatók véleménye az EU-s csatlakozásunk „haszonélvezőiről”. A megkérdezettek 77 %-a a gazdasági elit képviselőit jelölte meg olyan réteggént, amelynek az érdekeit elsősorban szolgálja majd a tagsági viszony és 22 %-a a középréteget, 1 %-a az alsó rétegeket tartotta preferáltnak.

Az integrációs szervezetben jelentkező ellentmondások egy része a nemzeti szuverenitás korlátozódására vezethető vissza. Valószínű, hogy a válaszok ismereteinek hiányosságával magyarázható, hogy 68 %-uk úgy véli, hogy szuverenitásunk nem korlátozódik, 32 %-uk az ellenkező véleményen van.

E témában végzett országos közvéleménykutatási eredményekkel összhangban a hallgatóság 60 %-a a népszavazás során „igen”-nel voksolna, 19 %-uk „nem”-mel. Ami egy kicsit elgondolkasztó - de rendszerváltás óta tapasztalható értelmiségi közömbösséget látva nem meglepő -, hogy a megkérdezettek 21 %-a nem menne el szavazni. A fentiekben felvázolt kép a magyar társadalom egy szűk csoportjának, az egyetemi-főiskolai hallgatóság Európai Unió csatlakozásunkkal kapcsolatos véleményét mutatja be.

Bizonyára érdekes lenne ezt a képet összehasonlítani más hasonló korosztályú fiatalság, vagy esetleg más országok, főiskolai-egyetemi ifjúságának véleményével. Ez azonban meghaladja a jelen előadás feladatát és terjedelmét.

Irodalom

- ¹ Jean-Jacques Servan-Schreiber: *Az amerikai kihívás*. Budapest, Kossuth K. 1969
- ² Gyulai István: *Az Európai Gazdasági Közösség*. Kossuth, 1972
- ³ Szentes Tamás: *A világgazdaságtan elméleti és módszertani alapjai*. Aula, 1995

Albert Gábor:
Az Európai Unió tanítása a középiskolában

Tanulmányomban négy kérdésre keresem a választ:

1. Az iskolai oktatáson belül milyen szervezeti keretek között tanítsuk az Európai Unió történelmét?
2. Mit tartunk fontosnak tanítani az Európai Unió történelméből?
3. A program tanításának melyek a filozófiai metodológiai vonatkozásai?
4. Milyen feltételrendszer szükséges a program szervezett keretekben történő oktatásához és legitimálásához?

Az iskolai oktatáson belül milyen szervezeti keretek között tanítsuk az Európai Unió történelmét?

A válasz kézenfekvő: a történelemtanítás keretében. Igen, de a történelemtanítás tartalma minden korban tükrözte egyrészt a tudomány álláspontját „álláspontjait”, másrészt a kultúrpolitika célkitűzéseit és elvárásait. Különösen szembetűnő ez a nagy politikai változások idején. A rendszerváltások történelemtanítással kapcsolatos politikai szándékai gyorsabban utolérhetők a tanítás strukturális modelljeiben, mint a közélet gazdasági, kulturális szféráiban. Ezek a változások azonban egy ideig inkább felszíniek, s csak a külső jelenségekben tettenérhetők, mint az egész komplex rendszerben. Az egyes fordulatokat nem előzte meg egy komplex társadalomfilozófiai rendszerelméleti vizsgálat, amely több, vagy esetleg más alternatívát nyújthatott volna a hazai történelemtanítás korszerűsítésére, modernizálására. Ezt a hiányt némileg pótlandó, érdemes elvégezni a XX. századi hazai történelemtanításra vonatkozó komplex történeti-társadalomfilozófiai rendszervizsgálatot, kettős céllal. Egyrészt a társadalmi-történeti- és oktatástörténeti kutatások hiánypótlására, másrészt praktikus céllal, egyfajta helyes válasz adásához segítséget nyújtani az aktuális társadalmi és világpolitikai kihívásokkal kapcsolatban. De vajon képes-e a szaktárgyat tanító pedagógus válaszalternatívát adni kora társadalmi és világpolitikai kihívásaira. És melyek ezek a kihívások? Arról van szó, hogy a szaktárgyat tanító pedagógus a történelemtanítást újraértelmezve, azt egy civilizáció- és recepcióelméleti megvilágításba kell helyezze.

Civilizáció alatt a társadalmi jelenségek azon együttesét értjük, amely az erkölcsöt, a vallást, a gazdaságot, a politikát, a jogot, az életmódot, a tudományt, a technikát, a művészeteket stb. tehát az élet egészét magában foglalja, és amely a társadalom egészére kihat.¹³⁷ E jelenségek komplex összefüggésrendszerét a civilizációelmélet tudománya vizsgálja. Ha a tanulmányom munkahipotézisét kiindulópontnak elfogadjuk, akkor európai emberek lévén történelemtanításunkat az európai civilizáció történetével kell beazonosítanunk. Ez az európai civilizáció térben és időben más-más sajátosságokat mutat. A térbeli sajátosságok felsorolásánál Szűcs Jenő, Bibó István, vagy Immanuel Wallerstein régióelméleti munkásságára hagyatkozhatunk. E szerint Európa három egymással összefüggő, kölcsönhatásban lévő, de mindemellett óriási fejlődésbeli eltéréseket mutató régióból áll: a legfejlettebb Nyugat-Európából, a legelmaradottabb Kelet-Európából, és a köztes Közép-Európából. Melyek az időbeli sajátosságok?

¹³⁷ Albert Gábor: *A történelemtanítás civilizáció- és recepcióelméleti vonatkozásairól*. Iskolakultúra, 1997. április.

Az európai civilizáció ókortól napjainkig tartó történetében három időszakot különíthetünk el: az ókori, a középkori és az újkori civilizációt. Az utolsó, harmadik korszakot a polgári fejlődés szakaszának is szokták nevezni. „A polgári fejlődés (pedig) a korábbi két fázishoz (ókor, középkor) képest azt jelenti, hogy a modern világot a fejlett európai országokban egy olyan berendezkedés folyamatos kialakulása jellemzi, amely a tudományos előrehaladáson, a megfelelő társadalmi-intézményi-jogi és tulajdonrendszeren, valamint az individuális érdekeltségen és teljesítményen alapul.”¹³⁸ Ez az európai polgári fejlődés - ahogyan az közgazdászok, filozófusok, történészek (például a francia annalisták) munkáiból kiolvasható a reneszánszsal és a 17. századdal kezdődő, a 18. századi felvilágosodásban kibontakozó, a 19. századi romantikus forradalmakban realizálódó és a 20. században betetőző folyamat. „Ez a polgári formáció magában foglalja az újkori nemzetállamok teljes anyagi, gazdasági, intézmény- és felépítménystruktúráját, amelynek mozgatója és értékalkotója a polgári (vagyis kollektív és individuális) teljesítmény.”¹³⁹ Úgy vélem, hogy ennek az újkori polgári civilizációnak a tetőszerkezetét egy nemzetek felett álló, de a nemzeti sajátosságokat megőrző szervezet, egy nagyállami konglomeráció jelentheti: az Európai Unió.

Mielőtt az Európai Unió tanításáról szólnék, visszatérve eredeti gondolatmenetemhez, nézzük meg a történelemtanítás recepcióelméleti vonatkozásait.

A recepció befogadást jelent. Egy Magyarországon élő történelemtanár miként éli meg a magyarság történelmének alakulását. A magyar nép a történelem során állandóan kapcsolatba került/kerül más népekkel, civilizációkkal. Vajon, hogyan viszonyult a más feltételrendszerek között létrejött, vagy létező civilizációk hatásmechanizmusaihoz. Megpróbálta-e befogadni, megemészteni ezeket a külső hatásokat, vagy ellenállt azoknak? Ha tehát a polgári fejlődés szemszögéből nézzük a dolgot, akkor a kérdés az, hogy a fejlett nyugat-európai polgári civilizációk milyen hatással voltak és vannak a magyarországi fejlődésre. Mivel történelmi fejlődésünk számos bizonyítékkal szolgál arra nézve, hogy a magyar polgári fejlődés csak nagyon lassan és nehézkesen tud kialakulni - eltérően a nyugat-európai polgári fejlődéstől, ahol ez a folyamat már befejeződött -, e folyamat felgyorsítása végett elengedhetetlen követelmény Magyarország integrációs lehetőségeinek feltérképezése és a fejlett, polgári berendezkedésű Európai Unióhoz való csatlakozás.

A 21. század küszöbén egy új civilizáció van kialakulóban, amely a nemzeti kultúrákat bekapcsolja Európa és az Európán kívüli világ vérkeringésébe, és új életre kelti azokat. Tehát egy nemzetek felett álló államszövetséget, az Európai Egyesült Államokat (az elnevezés Victor Hugótól származik) csak a nemzeti sajátosságok megőrzésével lehet tartósan egyben tartani. Nemzet alatt a 20. század végén a nemzetet alkotó csoportok érdekmeghatározta összefogását értem, amely egyszerre kell, hogy kulturális-etikai alapon, valamint racionális gazdasági és érdekmeghatározott elveken álljon.¹⁴⁰

Magyarország integrációs lehetőségeit vizsgálva megállapítható, hogy az Európai Unióhoz való csatlakozás a történelmi és kulturális határvonalak, valamint geopolitikai örökségünk tiszteletben tartásával képzelhető el. „Mert (szerves kapcsolat ide vagy oda) nem hagyható figyelmen kívül a geopolitikai tény: a Duna menti térség népeinek egymásmellettsége. Ezt az elvet Palacky az Ötvenek Bizottságához intézett híres levelében már 1848-ban megfogal-

¹³⁸ Nagy Géza: *Civilizáció- és recepcióelmélet*. Kézirat. Országos Közoktatási Intézet, Budapest, 1992.

¹³⁹ Uo.

¹⁴⁰ Albert Gábor. Uo.

mazta: „A történelem olyan népeket telepített le Európa délkeleti részén, főleg Oroszország (és - gondolta Palacky - az esetleg egyesített Németország - P.B.) határai mentén, amelyeknek a nyelvük, a szokásaik és a történelmük is különböző... Ezek a népek, amelyek közül egyik sincs annyira erős, hogy megvédelmezhetné magát félelmetes szomszédjával (vagy szomszédjaival) szemben, megpróbálták egyesíteni gyöngeségüket: a Duna az a kötelék, amely egymáshoz fűzi őket.”¹⁴¹ Tehát a közép- és kelet-európai népek közös békepolitikája révén lehet tagja Magyarországnak az Európai Unió tagállamainak.

A tananyag elrendezése terén három alternatívát tudok elképzelni:

1. Az első változat a 7-10. osztályos történelemtanítást érinti. (Bizonyos szempontból a Nemzeti Alaptanterv Ember és társadalom műveltségterületét is.) A kronologikus történelemtanítás alapelvét bár megtartva, mégis modellszerűen vizsgálná az európai civilizáció történelmét. A 7. osztályos tananyag az ókori és a középkori civilizatorikus fejlődést tekintené át, kizárólag olyan témákat preferálva, mint a görög demokrácia, vagy államelmélet, a római állam-szervezet és jogrendszer, a keresztény teocentrikus világkép, vagy a középkori keresztény univerzalizmus eszmerendszere. A 8. osztályos tananyag az újkori polgári civilizáció reneszánsztól felvilágosodásig terjedő korszakát ölelné fel. A 9. osztályban a tanulók a XIX. század polgári-nemzeti forradalmaival, az európai gondolat 19-20. századi törekvéseivel ismerkednének meg (Kant, Victor Hugo, Briand stb.) A 9. osztályos tananyag 1945-tel zárulna. A 10. osztályban az Európai Unió 1945 utáni történelmét ismerhetnék meg a diákok.

2. A második változat a 11-12. osztályban a kötelezően előírt alpműveltségi vizsga utáni két év történelem tananyagát tartalmazná. A 11. osztályban mintegy ismétlésképpen 1945-ig tekintené végig az Európa gondolat történelmi vetületeit a tanulók. A 12. osztályban pedig részletes ismereteket kapnának az Európai Unió történelméről.

3. A harmadik változat egy új tantárgyblokk bevezetését jelentené: az Európai Unió c. tantárgyblokkot.

Mit tartunk fontosnak tanítani az Európai Unió történelméből?

A következő témákat nem a teljesség igényével állítottam össze.

1. Az Európa gondolat
 - 1.1. Saint-Pierre abbé
 - 1.2. Kant és az örökbéke
 - 1.3. Victor Hugo
 - 1.4. Páneurópa-tervezet
 - 1.5. Briand terve
2. Az Európai Unió történelme
3. Integrációs elméletek
4. Az Európai Unió szervezeti felépítése és működése
 - 4.1. Az Európai Tanács
 - 4.2. A Miniszteri Tanács
 - 4.3. Az Európai Bizottság
 - 4.4. Az Európai Parlament
5. Magyarország és az Európai Unió

¹⁴¹ Pierre Béhar: *És mégis a Duna menti államszövetségé a jövő.* Európai Szemle, 1992/4.

6. Polgárok Európája

6.1. A demokrácia alapelvei

a, emberi és polgári szabadságjogok

- gondolkodás szabadsága
- vallásszabadság
- szólásszabadság
- sajtószabadság
- törvény előtti egyenlőség

b, pluralizmus

- többpártrendszer
- szabad választások

c, választási részvétel, politikai felelősségtudat

6.2. A polgári mentalitásformák

a, döntés, cselekvés, kutatás

b, alkotó-innovatív életmód

c, közéleti aktivitás

d, teljesítményelvűség és eredményfelelősség

e, az „állam én vagyok” magatartás

f, önérdékérvényesítés és önmegvalósítási igény

g, erkölcsös magatartás az élet minden területén

A program tanításának melyek a filozófiai metodológiai vonatkozásai?

A kérdést történetfilozófiailag és cselekvéseméletileg lehet megválaszolni. A kérdés történetfilozófiai vonatkozása Jean Paul Sartre nevéhez kötődik. A francia társadalomfilozófus „Módszer, történelem, egyén. II. Mediációk és segéddisziplínák problémája. Gondolat, Bp. 1976.” című könyvében fejti ki a progresszív-regresszív módszert és a mediációelméletet. A progresszív-regresszív elemzés kétirányú: egyrészt a múltbeli állapotok elemzéséből vezet le az események jelenlegi alakulását, másrészt azt vizsgálja, hogy a jelenben miként élnek tovább a múlt eseményeinek, elméleteinek, próbálkozásainak a maradványai. És ha történelemtanításunkban arra keressük a választ, hogy milyen események játszódtak le a múltban, amelyek most is aktuálisak, akkor első helyre kerül az Európa-gondolat és a polgári fejlődés.¹⁴²

Sartre mediációelmélete a történelmi személyiségekre vonatkozik. Szakít a marxista történelemfelfogás azon tanításával, amely az individuumot kiiktatja a történelemből. „A dialektikus és történelmi materializmus azt tanítja, hogy a történelmi jelenségek összefüggnek, hatnak egymásra, szakadatlanul változnak, fejlődnek. Alaptanítása szerint az anyag az elsődleges, amely meghatároz, determinál mindent, az emberek tudatát, az eszméket, a vallást, az egyházat, a jogot, az államformát (materialista determinizmus). A marxizmusban a történelmi események egymásutánját mindenkor a tömegek határozzák meg. Ezek a tömegek nincsenek nevesítve, individualizálva.”¹⁴³ Sartre szerint a marxista történelemszemlélet az egyént kiiktatja a történelemből. A francia társadalomtudós bár elismeri, hogy a történelmet a tömegek csinálják, de a csináláson belül szükséges, hogy legyen valaki, aki végiggondolja és

¹⁴² Jean-Paul Sartre: *Módszer, történelem, egyén. II. Mediációk és segéddisziplínák problémája.* Gondolat, Bp. 1976.

¹⁴³ Albert Gábor: *A mediációs terv megvalósulása a történelemtanításban.* Új Katedra, 1995/96. május-június 46. old.

alakítja a történéseket. Ez a valaki a mediátor (=közvetítő, a médium szóból). Sartre azt mondja, hogy az embereket nem lehet valamiféle „kénsv-fürdőben” szétoldani, nem lehet valamiféle „fizikai erő érvényesülésére redukálni, (mert) az emberek cselekednek, és nem olyanok, mint a lavinák”.¹⁴⁴ Ma, amikor a polgári Európa a magyar társadalommal szemben egy újfajta magatartásmintát követel (egy alkotó-innovatív-cselekvő polgári magatartást és értékrendet), hiba volna a nagy európai történelmi egyéniségeket nem pozitívumként feltüntetni. E történelmi mediátorok magatartásukban, értékrendjükben és cselekedeteikben túlnőnek embertársaikon és képesek befolyásolni a történelem alakulását. Értékegyüttesük kialakulásának vannak egyéni és társadalmi feltételei, melyek mindenkor összefüggnek egymással. Egyéni feltétel a családi neveltetés, vagy az iskolai képzés. Társadalmi feltétel lehet egy adott történelmi helyzet, amely e magatartásegyüttes kiteljesítését eredményezheti. Gondolattanul e mediátor egyéniségek kizárólag az európai polgári fejlődés szempontjából értékelhetők.¹⁴⁵

Sartre sokszor hozza fel példaként Charles de Gaulle tábornok életpályáját. A Tábornok élete mediációelméleti szempontból három részre osztható:

1. Az 1930-as években de Gaulle tábornoki kinevezésével eljutott szakmájának csúcsára.
2. Adva volt egy történelmi lehetőség (Franciaország német megszállása), mely kijelölte de Gaulle-nak az utat, aki nagy kultúrával és tudatossággal használta ki a lehetőséget (londoni rádióbeszéde, Szabad Franciaország megalapítása, Párizs felszabadítása).
3. 1958 és 1969 között hatalmi pozícióból, mint az ötödik köztársaság elnöke visszaállította a francia nemzet nagyságát, betetőzve ezáltal a de Gaulle-i szintézist.

A Tábornok példája annak, hogy bárki ugyanolyan szintézist hozhat létre a saját területén, mint de Gaulle. Ehhez két dolog szükséges. Egyrészt a szakmai profizmus, másrészt e tudás és képességegyüttes széles körben történő közvetítése, amely a partikuláris gondolkodás helyett nembeliséget követel, tehát nemzetben, Európában és Világban történő gondolkodást.¹⁴⁶

Cselekvéselméletileg pedig arról van szó, hogy az Európai Uniót tanuló diák ne csupán passzív befogadója legyen a témának, hanem aktív szereplője is.

Milyen tevékenységeket végezzenek tanulóink?

1. alkotás
2. cselekvésre történő attitűd
3. sajtóolvasás
4. szelektív tévénézés, rádióhallgatás
5. a demokráciával kapcsolatos szimulációs játékok végzése
 - 5.1. korteshadjárat
 - 5.2. választás
 - 5.3. reklámkampány eljátszása
6. Európa-szoba kiépítése iskolájában
 - 6.1. információs adatbázis kiépítése
 - 6.2. Design

¹⁴⁴ Jean-Paul Sartre: Uo. 135. old.

¹⁴⁵ Albert Gábor: *De Gaulle a mediátor, avagy hogyan válhatunk tanártábornokká.* Új Katedra. 1996/97. március

¹⁴⁶ Uo.

- 6.3. izléses környezet kialakítása
- 6.4. publikációs tevékenység
- 6.5. szervezési teendők megtanulása és végzése
 - a, európai iskolákkal
 - b, hazai iskolákkal
 - c, minisztériumokkal és fejlesztőintézetekkel
- 6.6. Euro-Börze című iskolaújság szerkesztése

Milyen feltételrendszer szükséges a program szervezett keretek között történő oktatásához és legitimálásához?

- 1. Pedagógiai-szakmai feltétel
 - 1.1. pedagógiai programcsomag kidolgozása
 - 1.1.1. tanterv
 - a, célok
 - b, tananyag
 - b,a, kognitívumok, témák
 - b,b, tevékenységek
 - c, követelményrendszer
 - d, módszertani útmutató
 - e, felhasznált irodalom
 - 1.1.2. taneszköz
 - 1.1.3. tantárgyi útmutató¹⁴⁷
 - 1.2. Mérés- és vizsgarendszer paramétereinek kidolgozása (kimenetszabályozás)
- 2. személyi feltétel
 - 2.1. team-munka
 - 2.2. szakmai-pedagógiai továbbképzés
- 3. pénzügyi feltételek
- 4. infrastrukturális feltételek
- 5. a minisztérium feladatai
 - 5.1. kutatások biztosítása az Európai Unió középiskolai tanításával kapcsolatban
 - 5.2. pályázatokat ír ki pedagógiai programcsomag elkészítésére
- 6. a fejlesztőintézetek feladatai
 - 6.1. alternatív programok pénzügyi támogatása

¹⁴⁷ Zsolnai József: *A tanulás tervezése és irányítása a nyelvi, irodalmi és kommunikációs nevelési programban*. Tankönyvkiadó, Bp. 1991. 6.p.